

В. С. Власов

Історія України

7

Історія України

Власов В.С.

«Історія України»

підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів

З М І С Т

Дорогі друзі!	5
§ 1–2. Вступ до середньовічної історії України	7

Розділ 1. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

§ 3. Східнослов'янські племена – предки українців – напередодні утворення держави	16
§ 4. Утворення Київської Русі	23
§ 5. Київська Русь за перших Рюриковичів	30
§ 6. Князь Святослав та його походи за історичними джерелами. <i>Практичне заняття 1</i>	38
<i>Перевірте, чого навчилися з теми</i>	41

Розділ 2. КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ 10 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 11 СТ.

§ 7. Київська держава за часів князя Володимира Великого	46
§ 8. Київська держава за правління Ярослава Мудрого	54
§ 9. Писемність, освіта, архітектура та монументальний живопис Київської Русі доби розквіту.	61
§ 10. Суспільне та господарське життя за доби розквіту Київської Русі	70
§ 11. Християнська релігія і церква в житті давньоруського суспільства. <i>Практичне заняття 2</i>	78
<i>Перевірте, чого навчилися з теми</i>	81

Розділ 3. КИЇВСЬКА РУСЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 11 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 13 СТ.

§ 12. Київська Русь за наступників Ярослава	86
§ 13. Київська Русь за Володимира Мономаха та його сина	93
§ 14. Політичне та мистецьке життя Київського, Чернігівського, Переяславського князівств доби роздробленості	99
§ 15. Галицьке та Волинське князівства в другій половині 12 ст.	106
§ 16. Твори давньоруської літератури як історичні джерела. <i>Практичне заняття 3</i>	112
<i>Перевірте, чого навчилися з теми</i>	115

Розділ 4. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

§ 17. Галицько-Волинська держава: від створення до монгольської навали	120
---	-----

§ 18. Монгольська навала на українські землі	127
§ 19. Зовнішня політика князя Данила Романовича за літописними джерелами. <i>Практичне заняття 4</i>	133
§ 20. Галицько-Волинська держава за Данила Романовича та його нащадків	136
§ 21. Розвиток освіти, літописання, архітектури та малярства в Галицько-Волинській державі	143
<i>Перевірте, чого навчилися з теми</i>	150

**Розділ 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 14–15 СТ.)**

§ 22. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства	155
§ 23. Крим та українське Причорномор'я. Українські землі у складі Угорщини, Молдови та Московії	163
§ 24. Суспільне та господарське життя	170
§ 25. Розвиток освіти. Архітектура та образотворче мистецтво	177
§ 26. Повсякденне життя та взаємовідносини населення України в 14 – на початку 16 ст. <i>Практичне заняття 5</i>	184
<i>Перевірте, чого навчилися з теми</i>	188

ДОРОГІ ДРУЗІ!

Цього навчального року ви стали семикласниками, що, звичайно, сповнює вас відчуття самоповаги й впевненості. Ще б пак! Школа тепер для вас така передбачувана. Ви добре знаєте, що кожен навчальний рік дарує вам знайомство з новими предметами. А ті, з якими ви ознайомилися раніше, тепер треба буде вивчати ґрунтовніше й глибше. Кожен з вас уже має улюблені предмети та улюблених учителів. Досвід шкільного життя не раз переконував: у навчанні так багато залежить від вас самих – від вашого бажання вчитися, від зосередженості й наполегливості, сумлінності та відповідальності. Ви дорослішаєте, і це означає, що у своєму мовленні дедалі частіше вживаєте займенник «ми» стосовно себе й тих дорослих, які вас оточують: батьків, їхніх і ваших друзів та знайомих, сусідів, мешканців вашого міста, земляків... Так поступово ви починаєте усвідомлювати себе частиною великої спільноти, яку називають українським народом. Україна... Яка вона – наша рідна земля? Що означає її назва? Коли вона виникла? Хто жив на нашій землі до нас? Про що мріяли ті, хто жив тут сотні й тисячу років тому? На ці та багато інших запитань ви знайдете відповіді на уроках історії України в сьомому класі.

Отже, цього року ви розпочнете докладно й глибоко вивчати історію України. Подорожуючи минулим, дізнаєтесь, яких часів сягає своїм корінням український народ, довідаєтесь, як постали на наших теренах держави – «відома й znana в усіх кінцях землі» Київська Русь та Галицько-Волинська держава. Не залишать вас байдужими долі гордовитих і шляхетних князів, їхні блискучі перемоги та прикрі поразки. Зворушать яскраві й трагічні події з історії наших міст і містечок, вразять своєю негнучою красою й довершеністю витвори рук безіменних майстрів.

Помічником у ваших сповнених відкриттів мандрах буде цей підручник. Кожен параграф відповідає урокові. Матеріал кожного уроку поділено на пункти з назвами та на пізнавальні рубрики.

На початку параграфів пропонуємо вам пограти в історичну гру. Описи ігор знайдете в рубриці «Історична розминка». Пропоновані ігри допоможуть вам швидко пригадати опрацьований раніше матеріал, якнайкраще налаштуватися на вивчення нового. Аби гра пройшла швидко й організовано, залучайте до її проведення вчителя. Утім, можете грати й самостійно – для цього маєте перерву перед уроком історії.

Опрацьовувати новий матеріал починайте з рубрики, у якій запропоновано роздивитися ілюстрації – здебільшого це мистецькі пам'ятки відповідного періоду або сучасні пам'ятники, які, проте, присвячені давнім подіям чи історичним діячам, про яких ітиметься в матеріалах уроку.

Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів. Їх назву сформульовано як запитання, біля якого побачите малюнок-символ .

Зрозуміти, як саме переживали події, про які довідуєтесь на уроці, тогочасні мешканці України, вам допоможуть уривки з літописів, подорожніх нотаток, листів чужинців – словом, ті історичні документи, що збереглися від згаданої доби. Ви вже знаєте, що робота з історичним дже-

релом потребує спеціальних умінь, які ви вдосконалюватимете й цього разу. Цьому сприятимуть запитання та завдання до документів. Чимало завдань у підручнику стосується історичних пам'яток та картин на історичні теми. Застосовуючи прийоми інсценізації, рольової гри, ви матимете нагоду стати ніби співучасниками втілених у живописі історичних подій.

Глибше зрозуміти суть історичних подій, виявити зв'язок між подіями та їх перебіг допоможе рубрика «Історична карта». Виконуючи запропоновані в ній завдання, ви вдосконалюватимете вміння співвідносити події в просторі та часі.

Підручник вам також підкаже, які саме завдання виконувати і як. До пунктів параграфа, уривків із джерел та ілюстрацій запропоновано завдання, працювати над якими можна самостійно або в парах чи групах. На це вказують малюнки-символи:

– попрацюйте в парах;

– попрацюйте в групах;

– у загальному колі.

Завдання, виконувати які радимо в парах, спонукають до розмірковування, навчають порівнювати, аналізувати, робити висновки. У тих завданнях, які запропоновано виконувати в групах, здебільшого передбачено пошук відповіді на дискусійні запитання. Обговорення цих питань привчатиме вас прислухатися до думки інших, поважати її, бути стриманими й толерантними до тих, хто не поділяє ваших поглядів. Дискусійні запитання – це ще й можливість спроектувати минуле в майбутнє, порівняти різні підходи, протилежні оцінки, що притаманне історії як науці.

Звертаємо увагу, що не обов'язково розв'язувати всі запропоновані в матеріалах уроку завдання. Що саме опрацьовувати, обирайте, порадившись з учителем.

Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових для вас слів і термінів, подані на берегах. Ці слова вам треба вміти пояснювати та вживати їх під час відповіді.

Перевірити, чи добре засвоєно матеріал, вам допоможуть запитання рубрики «Перевірте себе».

Є в підручнику і *практичні заняття*. Такі параграфи траплялися вам минулого року. У них викладено матеріал до уроків, на яких ви вивчатимете нове самостійно, удосконалюючи власні вміння та навички. Після опрацювання навчального матеріалу ви маєте усно чи письмово виконати три

контрольних завдання – позначено їх таким малюнком-символом: .

Свої враження від прочитаного та почутого на уроці висловлюйте наприкінці кожного заняття: до цього вас спонукатимуть запитання, позначені малюнком .

чені малюнком .

Цікавого вам навчання й високих результатів!

§ 1–2. ВСТУП ДО СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

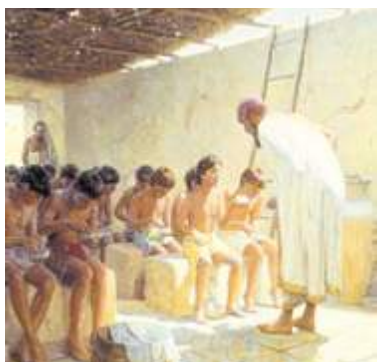

1. Що дізналися минулого навчального року про періоди історії стародавнього світу?

Торік ви опанували *історію стародавнього світу* – галузь історії людства, або *всесвітньої історії*, яка дає відповіді на питання, як формувалося людське суспільство: як жили люди за найдавніших часів, якими були їхні заняття, як виникали перші держави та як розвивалися найдавніші цивілізації. Ви вже знаєте, що історія стародавнього світу охоплює проміжок часу від початку розвитку людства до 476 р. – року падіння Західної Римської імперії. В історії стародавнього світу виокремлюють чотири епохи: первісну добу, історію Давнього Сходу, історію Давньої Греції та історію Давнього Риму.

- Роздивіться ілюстрації. Поміркуйте, яким періодам історії стародавнього світу вони присвячені.
- За якими ознаками ви визначали періоди?
- Що найцікавішого запам'ятали з кожного періоду?
- Пригадайте найвизначніші події, історичних діячів, найславетніші пам'ятки культури кожного періоду.
- Чи всі періоди однаково багаті на свідчення? Чому?

З яким періодом стародавньої історії пов'язують зародження європейської демократії? Назвіть факти, які свідчать про це.

2. Що відомо про найдавніших мешканців України?

Уже на перших уроках історії торік ви переконалися, що історія нашої Батьківщини віддавна стала частиною всесвітньої історії, зокрема європейської. Археологічні матеріали свідчать про невинне зростання населення території сучасної України за найдавніших часів. Наша земля – одна з найбагатших на пам'ятки кам'яного віку країн Європи. Саме землями України відбувалося заселення східної частини Європейського континенту.

Що знаєте про початок історії людства? Поміркуйте, яке символічне значення мають слова з Біблії: «*І створив Господь людину з пороку земного. І дихання життя вдихнув у неї – і стала людина живою душею.*».

Роздивіться відому вам картину, що відтворює життя людей на наших землях 20 тисяч років тому. • Розкажіть про мешканців цієї пізньопалеолітичної стоянки. Опишіть, зокрема, якими були їхні буденні клопоти, як вони влаштовували полювання, що зживали в їжу, які матеріали використовували для спорудження житла.

Кирилівська стоянка. Художник Іван Іжакевич.

• Пригадайте, що визначало життя людей за тих далеких часів. • У зв'язку з якими винаходами людей їхнє життя стало істотно змінюватися?

3. Що змінилося в житті людей з поширенням землеробства та скотарства?

Ви пам'ятаєте, що впродовж тривалого часу люди вдосконалювали знаряддя та прийоми мисливства, рибальства й збиральництва, аж поки за неоліту перейшли до землеробства й скотарства. Про ті часи кажуть, що тоді людина ніби народилася вдруге, бо сповнилася новою суті, ставши невтомним трударем коло землі. Праця на землі відкрила перед людством нові обрії. Помітно послабилася залежність від природи: аби вижити, людина не просто брала від природи, вона почала змінювати її. Життя стало стабільнішим і передбачуванішим. З'явилися осередки осілості: люди обробляли землю і з цього жили.

За енеоліту в степовій смузі на противагу землеробському світу формувався світ скотарів.

Що ви пам'ятаєте про так званих трипільців – мешканців Лісостепу України, які розселилися від Дністра до Дніпра і жили там за енеоліту від 4 тисячоліття до середини 3 тисячоліття до н. е.?

Роздивіться пам'ятки носіїв трипільської культури. Як називаються ці речі, яке їхнє призначення? На основі зображених пам'яток зробіть висновок про заняття трипільців.

Речові пам'ятки трипільської археологічної культури.

4. Як і коли на теренах України з'явилися перші кочовики?

Винайшовши мідь, а потім бронзу, давні хлібороби та скотарі належно оцінили переваги металевих знарядь. Тож не дивно, що досить швидко люди навчилися отримувати більш досконалий і міцний метал – залізо. На землях України це сталося впродовж 1 тис. до н. е. Поява залізних знарядь праці та зброї спричинила бурхливий розвиток господарства та військової справи. Землеробські племена стали обробляти більше землі, а отже, – збирати кращі врожаї. Скотарі Степу за тієї доби зажили *кочовим життям*, постійно переходячи разом із худобою на нові землі. Вони навчилися їздити верхи, що давало змогу долати великі відстані. У безкраїх степах часто спалахували сварки за пасовиська та отари. І тоді перемагав сильніший – той, хто мав досконалішу залізну зброю і в кого тієї зброї було більше.

Ви пам'ятаєте, що історію войовничих кочовиків на наших землях започаткували *кімерійці* – іранськомовний народ, який примандрував з Нижнього Поволжя в Причорноморські степи в 9 ст. до н. е. й панував тут упродовж двох століть. Це перший народ на наших землях, назва якого нам відома. У 7 ст. до н. е. кімерійців підкорили значно могутніші скіфи, які примандрували зі степових районів Передкавказзя. Як і кімерійці, вони були кочовиками, основу господарства яких становило конярство. У 3 ст. до н. е. скіфів у Причорноморських степах заступили *сармати*. Ці споріднені зі скіфами іранськомовні кочовики походили з Приуральсько-Поволзьких степів. Володарювання сарматів у Причорноморських степах тривало майже 600 років. Поклали йому край германські племена *готів* з півночі, а пізніше навала нових кочовиків зі Сходу – тюркомовних *гунів*.

Що пам'ятаєте про скіфів? Роздивіться скіфські пам'ятки. Як ці пам'ятки свідчать про спосіб життя, заняття та духовний світ скіфів?

1

2

3

4

1. Меч та золоті піхви до нього з кургану Товста Могила на Дніпропетровщині. 4 ст. до н. е.
2. Гребінь з кургану Солоха на Дніпропетровщині.
3. Лучники з кургану Куль-Оба поблизу Керчі в Криму.
4. Золотий олень з кургану Куль-Оба.

5. Коли на українських теренах з'явилися осередки грецької цивілізації?

Нові поселенці потрапляли на територію України не лише степом, а й морем. Від 7 ст. до н. е. й упродовж наступних майже тисячі років на північному узбережжі Чорного моря та Криму мешкали переселенці з Давньої Греції – живучи за грецькими законами й плекаючи грецьку культуру. Усі міста-колонії були ніби двійниками міст материкової Греції: у них майже цілком відтворено особливості державного, господарського та культурного життя Давньої Греції.

Першою грецькою колонією на півдні України вважають поселення на острові (за тих часів – півострові) Березань неподалік сучасного міста Очакова Миколаївської області. Протягом 6–5 ст. до н. е. грецькі переселенці опанували все північне узбережжя Чорного моря. Так, біля гирла р. Тірас (Дністер) виникла **Тіра** (на місці сучасного Білгорода-Дністровського), на правому березі Бузького лиману – **Ольвія** (біля сучасного с. Парутине Миколаївської області). На південному березі Криму – **Херсонес** (територія сучасного Севастополя). На берегах Керченської протоки був заснований **Пантикапей** (сучасна Керч – місто не переривало існування від 6 ст. до н. е. і до нашого часу!).

Роздивіться грецькі пам'ятки на наших землях. Як вони пов'язані із суспільним, господарським та духовним життям греків – переселенців у Північне Причорномор'я та Крим?

1. Рельєф «Геракл, який спочиває» (кінець 4 – початок 3 ст. до н. е.). З розкопок Керкінітиди (сучасна Євпаторія).
2. Руїни театру в Херсонесі (сучасний Севастополь).
3. Біломармурова плита з присягою громадян Херсонеса.
4. Прориси монет, знайдені в містах Північного Причорномор'я та Криму

6. Які періоди охоплює середньовічна історія України?

Ви пригадали, що на території України за різних часів мешкали різні народи. Якись племена приходили здалеку, витіснили попередників, досягли у своєму пануванні могутності та розквіту, а потім – ішли, відступаючи перед сильнішими й згуртованішими за себе. Проте були й такі, що жили тут споконвіку. По-різному склалися їхні стосунки з чужинцями. Так у протистоянні й випробуваннях протягом 2–1 тисячоліття до н. е. на лісистих просторах від Вісли до Дніпра народжувалися *слов'яни* – предки 15 сучасних європейських народів, серед яких і *українського*.

- Пригадайте, як Велике переселення народів вплинуло на долю Римської імперії? Якою, зокрема, була роль готів та гунів?
- Які назви *давніх слов'ян* зберегли писемні джерела?
- На якій підставі вчені-археологи роблять висновок про належність археологічних пам'яток слов'янам?

Від 476 р. починається доба Середньовіччя, яку вивчатимете на уроках історії цього навчального року. Середньовіччя як епоха в історії людства охоплює більше тисячі років – від 5 ст. до кінця 15 ст.

Періодизація українського Середньовіччя майже цілком узгоджується із періодизацією загальноєвропейського.

Історію Середніх віків в Україні розпочинають добою **раннього Середньовіччя від другої половини 5–7 ст.** (періоду Великого розселення слов'ян і формування східнослов'янських племінних союзів) і до утворення держави східних слов'ян **наприкінці 9 ст.**

Союзи східнослов'янських племен на території України вважають безпосередніми предками українців, оскільки вже в 7 ст. вони були подібними за мовою, звичаями й відрізнялися за цими ознаками від інших східнослов'янських племен. За наступних століть спорідненість між ними виявлялася ще виразніше, що сприяло виникненню в 9 ст. держави із центром у Києві.

Від кінця 9 до середини 14 ст. тривала доба розвиненого українського Середньовіччя. У цей період постала держава із центром у Києві, яку історики пізніше назвали **Київською Руссю**. Київська Русь – одна з найбільших та наймогутніших держав середньовічного світу. Проіснувала вона до середини 13 ст., доки не була зруйнована монгольською навалою. Безпосередньою спадкоємицею Київської Русі стала Галицько-Волинська держава. Утворена 1199 р. князем Романом Мстиславовичем, вона проіснувала до 1340 р.

Київська Русь та її спадкоємиця – Галицько-Волинська держава налагодили різноманітні зв'язки не тільки з Візантією та південними слов'янами, а й з країнами Західної Європи та арабського Сходу. Роль Київської Русі в тогочасному світі була визначена розташуванням на найважливіших торговельних шляхах. Ідеться, зокрема, про шлях «із варягів у греки», що пов'язував Балтійське й Чорне моря. Про політичну роль Русі в тогочасній Європі красномовно свідчать династичні шлюби руських князів.

Військова міць Київської держави давала можливість протягом сторіч успішно захищатися від нападів кочових народів, зокрема печенігів і половців. Київська Русь стала своєрідним щитом для захисту народів Центральної та Західної Європи від монгольської навали.

Виявом міжнародного авторитету Галицько-Волинської держави було коронування князя Данила Романовича. Ця подія засвідчує європейську орієнтацію зовнішньої політики Галицько-Волинської держави.

Про тісні відносини Київської Русі та Галицько-Волинської держави з іншими тогочасними країнами свідчать культурні зв'язки. Найбільший вплив на культуру руських земель мала Візантія. Цьому сприяло й утвердження православного християнства.

Періодом **пізнього Середньовіччя**, яке тривало від другої половини 14 ст. до кінця 15 ст., вважають часи, коли більшість українських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського і коли на наших землях існували удільні князівства, очолені правителями литовської династії.

Накресліть стрічку часу. Позначте на ній періоди українського Середньовіччя.

Роздивіться фрагменти сучасних картин-реконструкцій. Яким періодам українського Середньовіччя вони присвячені?

Фрагменти картин 1. «Княжий Галич» (художник М. Фіголь).

2. «Київ, Щек, Хорив і Либідь засновують Київ» (художник А. Орлюнов)

7. Як учені дізнаються про події середньовічної історії України?

Важливими джерелами для відтворення обставин життя мешканців України періоду Середньовіччя є *археологічні (речові) пам'ятки*. Саме вони дають змогу дізнатися, якими буденними справами переймалися давні мешканці українських земель, якими були їхні житла та побутові речі, одяг та прикраси, які знаряддя праці та зброю вони використовували.

Цінними джерелами є *графіті* (написи та малюнки, видряпані на стінах та архітектурних деталях давніх будівель) та ілюстрації-*мініатюри* в рукописних книжках. Багато відомостей про історію доби Середньовіччя містять тогочасні твори літератури й *фольклору* – билини, перекази, історичні пісні та найдавніші думи, які дійшли до нас.

Найавторитетнішими й найдокладнішими джерелами є **літописи**. Саме ці писемні пам'ятки дають змогу відновити перебіг історичних подій на наших землях у деталях та подробицях (розповідаючи, приміром, про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців 1185 р., літописець зазначає, що подія ця супроводжувалася сонячним затемненням, що було поганим знаком;

Літописом називають твір, у якому найголовніші події записували в хронологічній послідовності, за роками (літами) – «з літа в літо», як казали за тих часів.

власне, ця деталь допомогла вченим точно визначити дату походу). Літописці висвітлювали здебільшого діяння князів – воєнні походи та битви, відносини із сусідами, шлюби. Літописи читали й переписували впродовж кількох століть, завдяки чому вони збереглися до нашого часу.

Найдавнішим літописом, що дійшов до нас, є «*Повість минулих літ*». Розповідає він про події «*відколи пішла Руська земля, хто перший почав у ній правити*» і до початку 12 ст. Укладаючи «*Повість минулих літ*», автор використав давніші літописи, які не збереглися, а також Біблію, твори візантійських хроністів, різноманітні документи (приміром, угоди князів). Один зі списків цього літописного зводу зберіг ім'я автора-упорядника – ченця Києво-Печерського монастиря **Нестора**. До продовжень «*Повісті...*» належить *Київський літопис*, який розповідає про події в різних землях Київської Русі, але в центрі оповідей – Київ і Київська земля. Найвидатнішою пам'яткою літописання Галицько-Волинської держави є *Галицько-Волинський літопис*.

Дійшли до сьогодні літописи Великого князівства Литовського. Цінним доповненням до літописних свідчень є розповіді іноземних джерел: *хронік, щоденників мандрівників, тексти міждержавних угод*.

Зіставивши свідчення всіх відомих історичних джерел, учені й відтворюють яскраву картину життя людей доби Середньовіччя.

Початкові сторінки «*Повісті минулих літ*» одного з літописних зводів.

Роздивіться пам'ятки. Визначте, до якого виду історичних джерел вони належать. Яку історичну інформацію отримують історики, дослідивши ці пам'ятки?

1. Фрагмент мініатюри із зображенням князя Ярополка Ізяславовича з Трійського Псалтиря 1078–1087 рр.
2. Золота монета – златник – карбована за князя Володимир Великого.
3. Сторінка з літопису «Повість минулих літ» з мініатюрою, яка ілюструє будівництво церков князем Володимиром Великим.
4. Грамота з умовами династичного союзу Великого князівства Литовського та Польського королівства 1385 р. в Крево.
5. Знаряддя праці, предмети побуту часів Київської Русі.
6. Озброєння воїна 14–15 ст.: шолом, кольчуга, меч та щит.

! Перевірте себе

1. Назвіть основні періоди давньої історії України, проілюструвавши кожен конкретними фактами.
2. Витлумачте поняття: • давня історія України, • середньовічна історія України, • Київська Русь, • літописи.
3. Укажіть хронологічні межі середньовічної історії України. Стисло схарактеризуйте кожен період.
4. Доберіть слова та словосполучення, які використаєте в розповіді про джерела середньовічної історії України.

Що найбільше вразило вас у давній історії України? Про який період українського Середньовіччя хочете дізнатися докладніше? Чим вас зацікавив цей період?

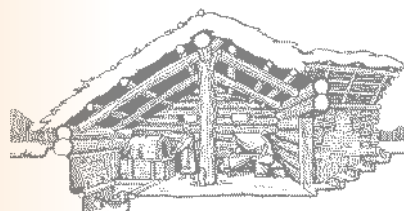

Розділ 1

1

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

«...Звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала» – так починає оповідь літописець, прагнучи увічнити для нащадків події, унаслідок яких утвердилася, зміцніла й розквітла держава із центром у Києві. З уроків теми ви довідаєтеся про перших володарів тієї держави, про мудрі й необачні вчинки найвідоміших з них, дізнаєтеся, як незабаром вона перетвориться на «відому й знану в усіх кінцях землі».

2

3

4

5

1

§ 3. СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА – ПРЕДКИ УКРАЇНЦІВ–НАПЕРЕДОДНІ УТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ

ЖИТТЯ ЗА ЗВИЧАЯМИ І ЗАКОНАМИ ПРЕДКІВ СВОЇХ...

Друга половина 5–7 ст. – Велике розселення слов'ян.
7 ст. – утворення Дулібського міжплемінного союзу.

Роздивіться ілюстрації. На основі зображених пам'яток висловте припущення про побут, спосіб життя та релігійні вірування східних слов'ян на наших землях у 8–9 ст. Що, на вашу думку, мав на увазі літописець, зазначаючи, що східнослов'янські племена «мали свої звичаї і закони предків своїх...»?

Пам'ятки та реконструкції пам'яток східних слов'ян 8–9 ст. на теренах України.

1. На які землі розселилися слов'янські племінні союзи, предки українців, унаслідок Великого переселення народів?

У 6-му класі ви дізналися, що слов'яни – предки 15 сучасних європейських народів, у тому числі й українського. Їх поселення займали широку смугу на межі Лісу та Лісостепу Південно-Східної Європи, осередком якої була сучасна територія України та територія Центральної та Північної Польщі. Саме звідти в середині 5 ст. слов'яни рушили на землі Східної

ВИНИСНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Римської імперії. Так почалося **Велике розселення слов'ян**, про яке автор історії готів Йордан (6 ст.) сповіщав: «Тепер слов'яни бушують повсюди...».

Велике розселення слов'ян відбулося в Європі в другій половині 5–7 ст. під час Великого переселення народів, коли слов'янські племена з'явилися в Подунав'ї, на півдні у глибинних районах Балканського півострова; на заході дійшли до Ельби та Балтійського узбережжя; на північному сході заселили верхів'я Дону й Волги.

Велике розселення слов'ян започаткувало поділ слов'ян на етнічні групи, з яких згодом постали сучасні слов'янські народи. Усіх слов'ян поділяють на три гілки: західну, східну й південну. Українці разом із білорусами й росіянами належать до *східної гілки слов'янських народів*. Їхні території розпросторилися від Карпат до Волги.

Відавна живучи *племенами*, слов'яни час від часу об'єднувалися в значно більші спілки – **племінні об'єднання**, або **союзи племен**. Назви *східнослов'янських племінних союзів* зберіг літопис «Повість минулих літ». Так, на території України у 8–9 ст., коли розселення слов'ян завершилося, існувало сім племінних об'єднань: **поляни, деревляни, волиняни, хорвати, уличі, тиверці та сіверяни**. Звертаємо вашу увагу, що поряд із назвою *волиняни* літописець уживає ще дві – *дуліби* та *бужани*. Усі три назви стосуються одного племінного союзу, при цьому *дуліби* – найдавніша назва, а дві інші виникли згодом.

Як свідчить оповідь літописця, *поляни* мешкали в Середньому Подніпров'ї «в лісах на горах понад річкую Дніпром». На захід від полян жили *деревляни*. Їхні землі лежали між річками Случчю й Дніпром, Прип'яттю й Тетеревом. Іще далі на захід, аж до Західного Бугу, були землі *дулібів*. На північний схід від полян, «на Десні, і по Сейму, і по Сулі», мешкали *сіверяни*. *Тиверці* обіймали землі між Дністром і Карпатами, *уличі* – між Дніпром та Південним Бугом. У Прикарпатті жили *хорвати*.

Доповнивши свідчення літопису археологічними знахідками, учені дійшли висновку, що племінні союзи *дулібів*, *деревлян*, *полян*, *сіверян*, *карпатських хорватів*, *уличів* і *тиверців* відавна мали тісні взаємовідносини. Вони були подібними за мовою, звичаями, мали спільне склавино-антське походження й відрізнялися за цими ознаками від сусідніх північно-західних та північно-східних східнослов'янських племен. Саме тому *сім племінних об'єднань* вважають безпосередніми предками українців.

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ
КІЇВСЬКОЇ РУСІ

Роздивіться карту на с. 18. ● Покажіть на карті напрямки та території розселення слов'ян під час Великого переселення народів. Назвіть східні, західні та південні слов'янські племена або їх союзи. ● Покажіть, які східнослов'янські племінні союзи були предками українців, а які – росіян та білорусів. ● Назвіть східнослов'янські племінні союзи, які жили на північному сході від полян, біля лівих приток Дніпра; на південь від полян; на захід від полян; між Дністром і Прутом. ● Назвіть сусідів східних слов'ян на території України на заході, сході, півдні, півночі.

Скориставшись картою, заповніть таблицю «Розселення східнослов'янських племінних союзів на території України».

Назва	Територія розселення
-------	----------------------

1

	Район розселення слов'янських племен у 4 ст.	МОРАВИ	Назви слов'янських племен
	Шляхи розселення слов'ян у 6–8 ст.	ПОЛЯНИ	Слов'янські племена – предки українців
	Території, на яких наприкінці 8 ст. проживали:	ЯТВЯГИ	Івні племена
	східні слов'яни		Північний кордон Візантійської імперії напередодні Великого розселення слов'ян
	західні слов'яни		Кордони сучасної України
	південні слов'яни		

Слов'янські племена в 6–8 ст.

2. Що характерно для господарства та способу життя східних слов'ян на теренах України?

Східні слов'яни на теренах України населяли Лісостеп та Полісся, де споконвіку розвивалося землеробство та осіле скотарство. Цим заняттям

сприяли помірний клімат, родючі ґрунти, трав'янисті луки та велика кількість річок. У лісостеповій частині України поширення набуло орне землеробство. На Поліссі для збільшення площі орних земель вирубували й випалювали ділянки лісу. Такий спосіб обробітку ґрунту називають *підсікою*. За давніших часів наші предки використовували орні ділянки землі доти, доки не вичерпувалася їхня родючість. У цьому суть *перелогового землеробства*. Згодом перейшли до двопілля, коли засівають одне поле, а інше лишають «відпочивати» – на пар.

Вирощували слов'яни просо, ячмінь, пшеницю, жито, овес, льон і коноплі. З городини знали горох, ріпу, редьку, цибулю й часник. З тварин розводили велику рогату худобу, овець, свиней. Помічниками в слов'янських господарствах були воли та коні. Живучи поміж лісів, у краю річок та озер, наші предки не нехтували тисячолітнім мисливським і рибальським досвідом. Знали бджільництво. Полювання та бджільництво давало змогу отримувати не лише додаткові харчі, а й хутро, мед і віск – товари, які збували сусіднім народам.

Серед ремесел найбільш розвиненим було *ковальство* – оброблення металів способом гарячого кування. Саме ковалі й були першими ювелірами. Слов'яни аж до 10–11 ст. виготовляли глиняний посуд без застосування гончарного круга. Поширення набули ткацтво, прядіння, оброблення шкіри, каменю, дерева, кістки.

Наші предки жили в неукріплених селищах, розташованих групами на відстані 0,5–3 км. У такому селищі було здебільшого півтора-два десятки жител. За основний будівельний матеріал правило дерево. Житла заглиблювали в землю на 30–80 см, іноді й більше, тому їх називають *напівземлянками*. У таких спорудах було затишно, вони швидше нагрівалися й довше тримали взимку тепло, а влітку – зберігали прохолоду. Для господарських потреб майстрували сани, вози, човни тощо.

1

2

1. Ліпні горщики східних слов'ян.

2. Реконструкція житла східних слов'ян. У кутку – піч-кам'янка.

Як природні умови вплинули на заняття і спосіб життя східних слов'ян на теренах України?

- Роздивіться малюнок-реконструкцію. Кого і що зображено? Якими ремеслами зайняті мешканці поселення? З якими винаходами людства вони обізнані?
- Використовуючи слова *на передньому плані малюнка, позаду, ліворуч, праворуч*, складіть стислу розповідь про господарське життя мешканців поселення.

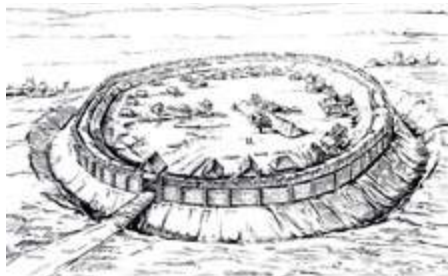

Поселення слов'ян у 8–9 ст. Реконструкція.

3. Що визначало суспільне життя східних слов'ян на теренах України у 8–9 ст.?

Розповідаючи про східних слов'ян, літописець, зрозуміло, не вживав терміни «племінні об'єднання» або «союзи племен», а послуговувався словом «княжіння», тобто володіння князя. «*А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в деревлян було княжіння своє...*» – читаємо на сторінках «Повісті минулих літ». Тож ще в переддержавні часи слов'янських правителів стали називати **князями**. За умов постійних нападів кочовиків вплив військових вождів-князів посилюється, натомість значення народних зборів (віч) поступово зменшується. Слов'янські князі мали віддане оточення – воїнів-**дружинників**. Ними ставали вихідці із шанованих, близьких до князя родин. Основним заняттям дружинників була служба в князівському війську, за що вони отримували щедрі винагороди. Тож, на відміну від давніших часів, коли воїнами за потреби ставали всі дорослі чоловіки племені – землероби й ремісники, дружинники були професійними вояками. Князі та їхні дружинники оселялися

Реконструкція городища тиверців на Дністрі.

у великих племінних центрах – **городищах** – укріплених поселеннях-фортецях, які перетворювалися на міста. Так, у 8–9 ст. поступово в окремий прошарок формується племінна верхівка – військова знать (князі, дружинники), яка зосереджує владу в своїх руках. Князі прагнуть передавати владу своїм нащадкам, створюючи місцеві династії.

У 7–8 ст. південну групу східних слов'ян очолювали князі дулібів-воли-

нян. Саме це східнослов'янське племінне об'єднання створило в 7 ст. міжплемінний союз, це об'єднало полян, деревлян, хорватів, уличів, тиверців – мешканців Дніпровського Правобережжя. Центром дулібського союзу було, імовірно, *Зимнівське городище*, нещодавно знайдене археологами неподалік Володимира-Волинського (Волинська обл.).

Згуртувавшись у міжплемінний союз, східнослов'янські племена – предки українців – намагалися захиститися від нападів кочівників. Літописець розповідає про дулібів, зокрема у зв'язку з походами на слов'янські землі кочівників **аварів**. Проте дулібському об'єднанню не судилося стати державою. Коли воно розпалося, центр державотворення з Волині перемістився в Середнє Подніпров'я, до Києва.

Пригадайте, що таке держава. Поміркуйте, чому є підстави твердити, що східні слов'яни на теренах України у 8–9 ст. були близькі до створення держави.

Каган – титул володаря в тюркських народів, що символізував божественне походження влади.

4. З ким сусідили східнослов'янські племена?

Велика Болгарія та Хозарський каганат. Після того як авари залишили Причорномор'я, там дедалі більшої сили набирали тюркомовні **болгари**. Близько 630 р. їхнє племінне об'єднання Велика Болгарія обіймало землі Північного Причорномор'я та Приазов'я. Одночасно з Великою Болгарією на схід від неї, між Доном і Волгою та в Прикаспії, виникло ще одне об'єднання тюркомовних племен – **Хозарський каганат**. Ватажки болгарського та хозарського об'єднань ворогували, тож невдовзі між ними почалася війна.

Витіснивши болгар, хозари на тривалий час – аж до кінця 10 ст. – запанували в причорноморських степах. Свою владу вони прагнули поширити й на слов'янські племена. Так, літопис свідчить, що хозари брали **данину** з полян, сіверян, а також із радимичів та в'ятичів.

Прочитайте уривок з літопису. Як літописець витлумачив відносини полян з хозарами? Яким символічним змістом він сповнив свою розповідь?

«... І знайшли полян хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: "Платіте нам данину". Поляни тоді, порадившись, дали їм од диму по мечу. І понесли це хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: "Ось, знайшли ми данину нову". А ті запитали їх: "Звідки?" І вони сказали їм: "У лісі на горах, над рікою Дніпровською". А ті запитали: "Що вони дали?" І вони показали меч, і мовили старці хозарські: "Недобра се данина, княже. Ми здобули її однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя до обоюдогостріе, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель". І все це збулося, бо говорили вони не зі своєї волі, а за божим повелінням».

Вершник Хозарського каганату. Кінець 9 – початок 10 ст. Малюнок О. Федорова.

Данина – у давні часи назва натурального (сільськогосподарські продукти та мисливська здобич) або грошового податку, що підкорені племена сплачували на користь переможця.

Зверніть увагу!

На уроках історії вам доведеться стикатися з фрагментами історичних джерел. Ви маєте навчитися їх опрацьовувати.

1 крок – визначте, ким був автор документа; узагальніть, про що йдеться в поданому уривку; з'ясуйте, коли відбулися описані події.

За таким алгоритмом починайте роботу з кожним документом.

Візантія. Не поривали зв'язків східнослов'янські племена – предки українців – і з *Візантією*. Адже саме Візантія була їхнім основним торговельним партнером. Володіння візантійських імператорів за тих часів сягали узбережжя Чорного моря й Криму. Оскільки Чорне море було кінцевим пунктом великого торговельного шляху «із варягів у греки», східнослов'янські племена, які на той час контролювали його середню частину, прагнули поширити свій вплив і на море. Саме тому відносини з Візантією часто загострювалися до стану війни. Такими вони лишалися тривалий час і після створення Київської держави.

Візантійська імперія бере свій початок від кінця 4 ст. як східна частина Римської імперії. Свою назву отримала від грецького міста-колонії Візантій на європейському узбережжі Босфору, де імператор Константин заснував свою столицю – Константинополь (літописець називає його Царградом). Візантія вважалася наступницею Римської імперії, тому візантійці називали себе римлянами – *ромеями*, літописець же називав їх *греками*.

Скандинавія. Торговельний шлях «із варягів у греки» пов'язував східнослов'янські племена з численними північними народами – предками сучасних *данців, шведів, норвежців*. Суворі умови життя на батьківщині спонукали дужих і витривалих чоловіків з півночі збиратися у військові гурти й ходити походами на пошуки слави й багатства. Часом вони підкоряли землі інших народів, обкладаючи даниною їхніх мешканців. Така доля спіткала найпівнічніші східнослов'янські племена *словен, кривичів*, а також неслов'янські *чудь, мерю*. Доволі часто вояки з півночі наймалися до впливових і багатих володарів. Служили вони й у візантійських імператорів. Візантійці називали цих найманців *варангами*: звідси походить назва **варяги** – так східні слов'яни називали представників північних народів. У Західній Європі щодо них уживаною була інша назва – *нормани*.

Скандинавський воїн руської дружини. Середина 10 ст.
Малюнок О. Федорова.

Обміркуйте відповіді на запитання: • Що ви дізналися про державні утворення тюркомовних болгар та хозар? • Що було визначальним у їхніх взаємовідносинах, а також у відносинах зі східнослов'янськими племенами – предками українців? • Які відносини склалися в наших предків із Візантією та варягами-норманами?

Роздивіться карту на с. 18. Покажіть на ній сусідів східнослов'янських племен.

Перевірте себе

1. Коли відбувалося Велике розселення слов'ян? Якого часу стосується утворення дулібського міжплемінного союзу?
2. Які території заселяли східнослов'янські племінні союзи – предки українців у 8–9 ст.? З ким сусідили?
3. Установіть подібність та відмінність у групі етнонімів: *болгари, нормани, ромеї, хозари, слов'яни*.
4. Витлумачте поняття: • *Велике розселення слов'ян*, • *східнослов'янські союзи племен*, • *городище*, • *князь*, • *дружина*.
5. Дайте відповіді на запитання: • Які східнослов'янські племінні союзи вважають предками українців? • Що характерне для суспільного та господарського життя східних слов'ян на території України у 8–9 ст.? • Якими були відносини в наших предків із Візантією й варягами-норманами та хозарами?
6. Доведіть, що у 8–9 ст. східнослов'янські племінні княжіння були додержавними об'єднаннями, що заклали фундамент першої східнослов'янської держави – Київської Русі.

Узагальніть матеріал уроку 7–8 реченнями. Складіть коротке повідомлення. Оцініть свою роботу й прокоментуйте, що в матеріалах уроку вважаєте найцікавішим для себе.

§ 4. УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

«І СТАЛА НАЗИВАТИСЯ РУСЬКОЮ ЗЕМЛЕЮ...»

Кінець 6 – початок 7 ст. – життя легендарного засновника Києва – Кия.

860 р. – похід київського князя Аскольда на Візантію.

882–912 рр. – правління Олега в Київській державі.

907, 911 рр. – походи Олега на Візантію. Підписання договорів.

Пограйте в гру «Речення до речення».

Складіть розповідь за темою «Східнослов'янські племена (предки українців) напередодні утворення держави», додаючи один за одним по реченню. Виграє той, чиє речення завершить розповідь.

Роздивіться ілюстрації. Висловіть припущення, чому перший пам'ятник засновникам Києва в 1982 р. поставили на березі Дніпра, а другий від 2001 р. стоїть на майдані Незалежності – у серці столиці України.

*Пам'ятники Кію, Щеку, Хориву та сестрі їхній Либіді.
Скульптори В. Бородай та А. Куц.*

1

1. Яка роль Києва у виникненні держави східних слов'ян?

Ви вже знаєте, що в 7–8 ст. південну групу східних слов'ян очолювали князі дулібів, а в 9 ст. цю роль перебравли на себе *поляни*, яких автор «По-вісті минулих літ» називає «*мужами мудрими й тямущими*». За твердженням літописця, саме з полян походять перші київські князі: Кий та його брати Щек, Хорив і їхня сестра Либідь. Із цими князями Нестор Літописець пов'язує будівництво Києва, який отримав назву на честь старшого брата.

Прочитайте фрагмент з літопису. Про що в ньому йдеться? Що в розповіді літописця вважаєте цілком вірогідним? Які історичні місцевості, за свідченням літопису, можна вважати найдавнішим містом?

Ужите в літописі слово «*городок*» походить від дієслова «городити», тобто укріплювати, обносити огорожею чи стіною. «Городами» давні українці називали укріплення, фортеці.

«...Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми, то було між них три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорив, і сестра їхня – Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив – на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок і на честь брата їхнього найстаршого назвали його Києвом... Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні... А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян».

Попри легендарний характер оповідь літописця має історичну основу. Зіставивши свідчення літописця з тогочасними візантійськими джерелами, історики дійшли висновку, що князь Кий жив, найімовірніше, у 6 ст. Він відзначався неабияким полководницьким хистом, був прийнятий візантійським імператором, що для автора літопису є незаперечним підтвердженням його шляхетного (князівського) походження.

1. Капище «города (града) Кия».

2. Фрагмент сторінки з літопису про заснування Києва.

• Під час археологічних розкопок городища Кия вчені знайшли унікальну пам'ятку – залишки давньої споруди для моління та жертвоприношення – капище. Поміркуйте, який висновок можна зробити про духовне життя східних слов'ян – предків українців.

Місце, де постав Київ, – напрочуд вдале. Майже неприступний правий берег Дніпра височіє над територією, де проходила межа між Лісостепом

та Лісом. Тут протікало кілька річок, що вливалися в Дніпро, яким пролягав торговельний шлях «із варягів у греки».

Обміркуйте в групах позицію істориків. • Історик В. Баран у своїй праці «Давні слов'яни» зазначає: «Починаючи з 6 ст. на території племінних союзів виникають укріплені поселення – городища. Вони служили місцем збору військових дружин, були виробничими, політичними та духовними центрами. Найдавнішими ранньосередньовічними слов'янськими городищами на території Європи були Зимнівське Володимир-Волинського району Волинської області, що виникло в 6 ст., та Київське на Старокиївській горі. Київське городище, яке виникло на місці слов'янського поселення у 6 ст., розвинулося в місто і стало столицею племені полян, а потім і Київської Русі...».

• У чому полягає невідповідність між датою урочистого святкування 1500-ліття Києва в 1982 р. та висновками вченого? Поділіться результатами обговорення з класом.

2. Яку роль відіграло князівство Аскольда у створенні держави з центром у Києві?

У середині 9 ст., на думку вчених, склалася перша східнослов'янська держава – **Київське князівство Аскольда**, територія якого обмежувалася Києвом і прилеглими до нього землями полян. У «Повісті минулих літ» є згадка про спільне князювання в 60-х роках 9 ст. в Києві Аскольда і Діра. Літописець, який жив на кілька століть пізніше від згаданих подій, розповідає про київських володарів як про братів-співправителів. Сучасні ж історики припускають, що правили вони нарізно: першим княжив Дір, а за ним – Аскольд. Дехто вважає, підтримуючи автора «Повісті минулих літ», Діра і Аскольда варязькими воеводами. Інші переконують, що згадані правителі – полянські князі, нащадки Кия. Про князювання Діра сьогодні достовірних відомостей немає, що ж до Аскольда, то про нього збереглися лише свідчення в тогочасних візантійських та арабських джерелах. Зокрема, відомо, що він прийняв титул *кагана*, наслідуючи володарів могутньої Хозарії. Саме з Аскольдом пов'язують засвідчений нашими та чужоземними джерелами морський похід проти Візантії **860 р.** На 200 човнах вояки Аскольда ввійшли до затоки Золотий Ріг, води якої омивали Царгород-Константинополь, пограбували й спустошили передмістя візантійської столиці, а сам Константинополь тиждень протримали в облозі. Імператор був змушений укласти угоду з київським князем, що стало фактом визнання Київського князівства як держави. За словами літописця, відтоді вона стала називатися **Руською землею**.

*Константинополь з висоти пташиного лету.
Реконструкція.*

• Схарактеризуйте місце розташування та розмір столиці Візантійської імперії. • Поміркуйте, як відчував себе русич, уперше потрапивши в Царгород. • Як діставалися русичі до цього міста?

Церква Св. Миколая на Аскольдовій могилі в Києві.

Із походом на Візантію історики пов'язують першу спробу впровадження заходами князівської влади християнства на теренах Київської держави. Імовірно, того року під час мирних переговорів з імператором обряд хрещення прийняли не лише Аскольд, названий по-християнському Миколою, а й більшість його дружинників. Щоправда, справа подальшого поширення християнства в Київському князівстві наразилася на труднощі. Проти князя почала визрівати змова.

Нині важко відновити ланцюжок подій, що призвели до усунення Аскольда

від влади. За свідченням літописця, який, нагадаємо, вважав Діра та Аскольда варязькими воїнами, безпосередню причетність до тих подій мав рід варязького князя **Рюрика**. Цей войовничий князь-воїн поширив свою владу на північні східнослов'янські племена, посівши Новгород. Саме на підтримку Рюрика, як припускають дослідники, сподівалися змовники. Однак 879 р. той помер. Тож, щоб здійснити наміри, заколотники заручилися підтримкою Рюрикового родича **Олега**. Він був опікуном малолітнього сина князя Рюрика – **Ігоря** і, відповідно, мав пошанування правити від імені княжича.

Про які зовнішньополітичні заходи Аскольда ви дізналися? Як вони вплинули на розвиток Руської держави? Як на київському столі утвердилася династія Рюриковичів?

З'ясуйте, які свідчення літописця мають легендарний характер. Які події можна вважати цілком вірогідними? Як відбулося утвердження династії Рюриковичів на київському столі?

«І прибули Олег та Ігор до гір київських, і довідався Олег, що тут Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду зоставив, і сам прийшов на берег Дніпра, несучи Ігоря малого... І послав він посла до Аскольда й Діра... Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші вої з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: "Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І тут винесли Ігоря. – А се – син Рюриків". І вбили вони Аскольда й Діра... І сів Олег, княжуючи, в Києві, і мовив Олег: "Хай буде се мати городам руським"».

Зверніть увагу!

На минулому уроці ви ознайомилися з першим правилом опрацювання фрагментів писемних історичних джерел. Проаналізуйте наведений уривок відповідно до цього правила.

Другий крок – визначте, як автор розповіді ставиться до подій або історичних діячів, про які йдеться; поміркуйте, навіщо він свідчить про події, що хотів повідомити; з'ясуйте значення подій та явищ, про які йдеться в джерелі. Опрацюйте джерело за поданим алгоритмом.

3. Чому з князюванням Олега пов'язують становлення Київської Русі?

Від 882 р. княжити в Києві розпочав Олег із роду Рюрика. Цей факт учені витлумачують як утвердження в Руській державі династії Рюриковичів.

За свідченням літописця, Олег княжив у Києві 30 років, виявивши хист мудрого володаря й талановитого полководця. Здобувши Київ силою, Олег зіткнувся з непокорою сусідніх князів. Літописець розповідає, що Олегові довелося воювати проти *деревлан* і *сіверян*. Року 885 він приєднав землі *радимичів*, пішов у похід проти *уличів* і *тиверців*. На початку 10 ст. Олег домовився про участь у його воєнних походах князів *хорватів*, *тиверців* і *волинян*. Під владою Олега ще до походу на Київ перебували племінні союзи словенів і кривичів, а також і північні неслов'янські народи, зокрема *меря*, *весь*, *чудь*.

Морський бій візантійців з варягами та русичами. Реконструкція.

Із варязькими воєводами Олег уклав мирний договір, унаслідок якого впродовж тривалого часу київські князі залучали варязькі дружини до спільних воєнних походів. Протягом перших 15 років князювання він уникав збройних сутичок із Візантією – ніби збирав сили для рішучого й вельми важливого для Руської землі походу.

Такий похід проти Візантії Олег здійснив; стався він, за свідченням літопису, року 907. Розповідь літописця про перемогу Олега сповнена легендарних подробиць і деталей. Та найбільшу цінність для істориків має наведений у «Повісті минулих літ» текст договору між русичами та візантійцями. Після нового Олегово походу в 911 р. умови було уточнено.

Укладена Олегом партнерська угода з Візантією стала свідченням міжнародного визнання Руської держави. Договір підвів ризик під періодом історії Київської держави, який називають становленням. Саме тому вчені послуговуються назвою **Київська Русь** від початку 10 ст.

Від літописної назви держави із центром у Києві – **Руська земля** – учені-історики утворили книжну назву **Київська Русь**, яка нині є загально-вживаною.

- Прочитайте фрагмент джерела про похід Олега на Царгород і порівняйте з тим, що бачите на малюнках з літопису та художній реконструкції.
- Які саме події втілено в малюнках?

«Пішов Олег на греків, Ігоря zostавивши в Києві. Узав же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і деревлан, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців. І з цими усіма вирушив Олег на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві

1

тисячі. І прибув він до Цесарограда, а греки замкнули Суд* і город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег... І повелів Олег воям своїм колеса зробити і поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони паруси, рушили з поля, і пішов Олег до города. І зажадав Олег, щоб вони данину дали на дві тисячі кораблів: по дванадцять гривень на чоловіка, а в кораблі було по сорок мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоби не пустошив він Грецької землі... І повисів Олег щита свого на Золотих воротах, знаменуючи перемогу, і пішов од Цесарограда».

1. Фрагмент картини-реконструкції літописних подій 907 р.
2. Сторінка з літопису, присвячена подіям за доби правління Олега.

Зверніть увагу!

Роботу над джерелом завершує 3-й крок: поясніть, у чому для себе вбачаєте цінність джерела; стисло висловіть своє ставлення до описаних подій або діячів. Опрацюйте документ крок за кроком, дотримуючись запропонованого алгоритму.

- Схарактеризуйте діяльність Олега за планом: а) об'єднання земель навколо Києва; б) стосунки із сусідами: варягами, уграми; в) походи проти Візантії, укладення договорів.

- Обміркуйте в групах, чому історія Київської держави за перших князів багата на легендарні подробиці. Наведіть приклади відомих вам літописних фактів, які історики вважають реальними. Спростуйте відомі вам легендарні свідчення літописця.

* Вхід у гавань Константинополя для непрошених гостей візантіїці перекривали, натягнувши величезний ланцюг, прикріплений до кам'яних веж на берегах затоки Суд (ще її називали Золотий Пір).

ПОЛЯНИ Східнослов'янські племена	Території, приєднані до Київської держави за Святослава
----- Шлях «із варягів у греки»	Кордони Київської держави на 972 р.
Київська держава за князування Олега	Переселення кочових племен: угорців у 9 ст. печенігів наприкінці 9 ст.
Традиційні напрямки чорноморських походів київських князів	Місця найважливіших битв
Походи князя Святослава	

Київська держава за перших князів

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Розгляньте карту. • На які території поширювалася влада князя Аскольда? • За рахунок земель яких східнослов'янських союзів племен та неслов'янських народів зростала територія Київської держави за часів Олега?

1

4. Чому державу з центром у Києві називають Руссю?

Першу державу на наших теренах чужинці знали під назвою «Русь». Так називав її і літописець. Учені висловлюють різні припущення щодо походження цієї назви. Багато дослідників вважають, що це слово скандинавського походження, його принесли на нашу землю скандинави-варяги. Це припущення ґрунтується на розповідях літописця про воїнів з півночі – *русів-варягів*, які, захопивши владу в Києві, утвердилися в місті й дали свою назву місцевій людності й території, на якій володарювали. Крім свідчень літописця, прихильники скандинавського походження назви «Русь» спираються на чужоземні джерела, жодне з яких не згадує слов'янського племені русів, хоча назви, наприклад, деревлян чи сіверян вони засвідчують. Скандинавське походження етноніма «Русь» обстоює й чимало мовознавців. Проте інші спростовують ці аргументи, вважаючи назву «Русь» спорідненою з назвами річок із коренем *-рос-*, як-от: Рось, Роставиця, Росава тощо.

Перевірте себе

1. Що відбулося раніше: похід князя Аскольда на Візантію чи падіння Західної Римської імперії? Скільки років минуло між цими подіями?
2. Землі яких східнослов'янських племінних союзів та неслов'янських народів охоплювали терени Київської Русі за часів Олега?
3. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються правління князя Олега: ● *Кий*, ● *Аскольд*, ● *деревляни*, ● *данина*, ● *Зимнівське городище*, ● *авари*, ● *печеніги*, ● *русько-візантійський договір*, ● *похід на Царгород*. Свій вибір поясніть.
4. Витлумачте поняття: ● *Русь*, ● *русичі*, ● *Київська Русь*.
5. Дайте відповіді на запитання: ● Якими зовнішньополітичними заходами відзначився князь Аскольд? Як вони вплинули на розвиток Руської держави? ● Унаслідок якої події відбулося утвердження на київському столі династії Рюриковичів? ● Чи має слушність думка, що князь Олег започаткував перетворення Київської держави на імперію?

Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що походи перших руських князів на Царгород були зумовлені потребою вибороти визнання Русі в християнському світі, показати Візантії, мовлячи словами сучасника, «силу своєї руки», щоб «славним іменем вкритись»? Чим, на вашу думку, були спричинені ці походи на Візантію?

§ 5. КИЇВСЬКА РУСЬ ЗА ПЕРШИХ РЮРИКОВИЧІВ

ПЕРЕД СВІТАНКОМ

- 912–945 рр. – князювання Ігоря.
 941, 944 рр. – походи Ігоря на Візантію.
 945–964 рр. – князювання княгині Ольги.
 957 р. – подорож княгині Ольги до Константинополя.
 964–972 рр. – князювання Святослава.

Пограйте в гру «Постав запитання». Між рядами визначте, хто першим ставитиме запитання з теми попереднього уроку. Через кожні 3 запитання ролі тих, хто запитував і хто відповідав, змінюємо.

Роздивіться ілюстрацію. Висловте припущення, чому поряд з княгинею скульптор розташував слов'янських просвітителів, творців слов'янської абетки Кирила та Мефодія й апостола Андрія Первозваного.

Скульптурна група з пам'ятниками на честь княгині Ольги, апостола Андрія Первозваного і просвітителів Кирила та Мефодія. Розташована на Михайлівській площі неподалік Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві.

1. Які особливості князювання Ігоря?

На відміну від Олега, у літописній розповіді про якого ще переважає легендарність, князь Ігор – цілком реальна історична постать. Здобувши владу після смерті Олега в **912 р.**, син князя Рюрика правив у Києві до **945 р.** Як і Олегові, йому довелося зіткнутися з непокорюю підвладних племен. Найзатятішими в боротьбі проти влади Рюриковичів виявилися *деревляни*. Сутичкою з ними Ігор розпочав своє князювання, у протистоянні з ними знайшов свою смерть. Але це сталося значно пізніше. А тоді, 914 р., Ігор приборкав *деревлян* і наклав на них данину, більшу за Олегову. Не хотіли визнавати Ігорову владу й *уличі*, за що заплатили високу ціну – після трьох років збройної боротьби проти княжого війська вони залишили обжиті місця й відійшли в межиріччя Південного Бугу та Дністра. Силу зброї довелося застосовувати й проти *тиверців*.

Щорічний об'їзд князем підвладних йому територій для збору *данини* називали *полюддям*. Опис полюддя за часів Ігоря залишив візантійський імператор Константин Багрянородний. Він, зокрема, писав: «Коли настає листопад місяць, князі їхні одразу виходять з усіма русами з Києва і відправляються у полюддя, що називається *кружлянням* (тобто круговий об'їзд), а саме в слов'янські землі *деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян* і решти слов'ян, що платять данину русам. Годуючись там протягом цілої зими, вони у квітні місяці, коли розтає лід на річці Дніпро, знову повертаються в Київ». Зібравши данину – здебільшого то були сільсько-господарські продукти та мисливська здобич, князь прагнув вигідно її продати. Грiшми й заморським крамом він розраховувався з найманими воїнами, платив за участь у воєнних походах і своїм дружинникам.

Використання «грецького вогню». Малюнок з мадридського рукопису «Хроніки Іоанна Скілиці» – візантійського історика другої половини 11 – початку 12 ст.

Тож, повернувшись до Києва, князь віддавав наказ лаштувати кораблі до подорожі на південь – до Царгорода. Але дозвіл на торгівлю здобували військовою силою. Вдалими були походи Олега, та Ігорю умови угоди довелося поновлювати. Він здійснив два воєнні походи проти Царгорода. Перший, **941 р.**, був невдалим. Човни русичів наразилися на *грецький вогонь** візантійців. Другий похід відбувся **944 р.** й закінчився укладенням мирного договору.

Про цей договір докладно оповідає літописець. Свідчать про нього й візантійські джерела.

З тих розповідей довідуємося, що умови русько-візантійського договору 944 р. були написані на пергаменті у двох примірниках. Один з них, на якому стояли хрест та імена руських князів, зберігався в Константинополі. Другий примірник, підписаний візантійськими послами, зберігався в Києві.

У своїй зовнішній політиці Ігор мусив зважати не лише на Візантію, а й на **печенігів** – кочовий народ, який уперше наблизився до кордонів Русі в 915 р. Щоправда, великого клопоту Ігореві вони ще не завдавали, почавши по-справжньому дошкуляти Русі за Ігоревого сина Святослава. Проте доля склалася так, що влада в Києві не перейшла безпосередньо від батька до сина, бо князь Ігор загинув, коли Святослав був надто малим.

Порівняйте політику князів Олега та Ігоря. Чим були спричинені їхні походи на Візантію? У чому полягає значення підписаних ними договорів?

Роздивіться малюнок зі сторінки літопису, на якому зображено присягу русичів під час «утвердження миру з греками». Про яку особливість духовного життя за часів першого Рюриковича – князя Ігоря – свідчить малюнок? Відповідь обґрунтуйте, спираючись на слова з літопису: «*І на другий день призвав Ігор послів і прийшов на пагорби, де стояв Перун. І поклали руси оружжя своє, і щити, і золото, і присягнув Ігор, і мужі його, і скільки було поган-русів. А християн-русів водили присягати в церкву святого Іллі*».

Урочисте скріплення угоди 944 р. з Візантією. Сторінка з літопису.

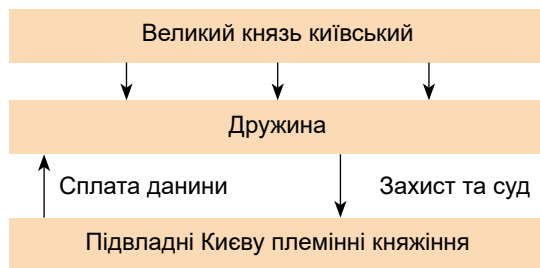
* *Грецький вогонь* – вибухова суміш зі смоли, сірки, селітри, нафти та ін., що горіла й на воді.

Використовуючи схему, поясніть, як великі князі київські здійснювали свою владу в 9–10 ст.

2. До яких заходів вдалася княгиня Ольга, щоб упорядкувати внутрішнє життя Київської держави?

Трагічна смерть князя Ігоря змусила очолити державу його дружину – **княгиню Ольгу**. Ігор загинув, коли збирав данину з деревлян. Проаналізувавши літописні легенди, учені дійшли висновку, що смерть Ігоря була пов'язана з прагненням союзів племен, зокрема деревлян, позбутися влади Рюриковичів і утвердити в Києві власну династію. Тож Ольга насамперед мусила подолати спротив непокірних племен. За наказом княгині було спалено місто Іскоростень – центр племінного княжіння деревлян, усунуто правління **деревлянського князя Мала**, що дало змогу приєднати деревлянську землю до київських володінь.

Приборкавши деревлян, Ольга заходилася впорядковувати збір данини, аби запобігти в майбутньому спалахам невдоволень, подібним до тих, унаслідок яких і загинув її чоловік. Було, зокрема, встановлено фіксовані розміри данини – **уроки**. Визначено адміністративно-господарські осередки, де представники князівської влади регулярно збирали встановлену данину – **погости**. Такими заходами Ольга прагнула досягти стабільних надходжень прибутків до державної скарбниці, що мало на меті посилення князівської влади.

Помста Ольги деревлянам. Ольга над могилою свого чоловіка. Сторінка з літопису.

Наскільки дієвими, на вашу думку, були заходи княгині Ольги з упорядкування внутрішнього життя Київської держави?

3. Що передбачали зовнішньополітичні заходи княгині Ольги?

Найважливішим зовнішньополітичним партнером Руської держави за часів Ольги лишалася Візантія. Про це свідчить візит київської княгині

1

Пам'ятник княгині Ользі в Києві (фрагмент).

до Царгорода. Історики вважають, що подорож Ольги до Константинополя відбулася **957 р.**, хоч літописець називає інший рік. Визначили дату подорожі на підставі свідчень візантійського імператора, учасника події, Константина Багрянородного, який залишив спогади про два імператорських прийоми руської княгині, вказуючи не лише дати кожного, а й дні тижня, на які ті випали.

Попри урочистість і пишність прийомів, княгиня Ольга, як свідчить літописець, залишилася невдоволеною відвідинами Константинополя. Власне, те незадоволення проливає світло на причини й мету візиту. Літописець причини візиту вбачав у прагненні Ольги охреститися. У літописі розповідається, що, прибувши до Константинополя, княгиня стала християнкою і що її хресним батьком був сам імператор. Щоправда, Константин Багрянородний про хрещення Ольги у своїх спогадах не згадав жодним словом. Незрозуміло також, чому княгиня залишилася невдоволеною, якщо головної мети візиту було досягнуто.

Реконструкція Константинополя – столиці Візантії.

Більшість сучасних дослідників вважає, що Ольга вирушила до Константинополя вже охрещеною. Цим і пояснюється той пишний прийом, який влаштував для неї імператор. Малоімовірно, щоб гордовиті візантійці приймали як рівню собі володарку-язичницю. Крім того, є свідчення, що у складі Ольжиного почту був священник Григорій – найвірогідніше, духівник княгині.

Отже, вирушаючи до Царгорода, княгиня Ольга переслідувала іншу мету. На думку вчених, ішлося про поновлення мирного міждержавного

договору між Руссю та Візантією – адже за звичаями тих часів угода діяла доти, доки живими були володарі, що її уклали. Смерть князя Ігоря й спонукала Ольгу вирушити до Константинополя по новий договір. Та, очевидно, укладено його не було. І відносини Русі та Візантії стали прохолоднішими.

Княгиня Ольга на прийомі в Константина Багрянородного. Реконструкція С. Висоцького фрески Софійського собору в Києві.

Імператора зображено ліворуч. Він сидить на троні в парадному одязі. Поруч – два охоронці, озброєні списами і щитами. Праворуч від вікна зображено княгиню Ольгу. Поруч з княгинею – жінки її почту.

• Роздивіться ілюстрацію. Що повинен був знати митець першої половини 11 ст., аби створити таку картину? • Поміркуйте, чому саме такий сюжет було обрано для однієї з фресок Софійського собору.

Деяке погіршення відносин з Візантією змусило Ольгу шукати іншого сильного союзника. У західноєвропейських джерелах збереглося свідчення про посольство княгині Ольги, надіслане **959 р.** до германського імператора **Оттона I**. Руські послы були вповноважені просити германського володаря надіслати до Києва вищих священників для поширення християнства, а також клопотатися про встановлення відносин «миру й дружби». Оттон I задовольнив прохання княгині й **961 р.** надіслав до Києва кількох священників на чолі з єпископом Адальбертом, однак розгорнути діяльність у руських землях вони не змогли, ймовірно, через слабкість на той час позицій Ольги в Києві.

Утративши реальну владу, Ольга цілком присвятила себе поширенню християнства. *«Молилась вона за сина і за людей, – читаємо в літописі, – у всі дні і ночі».* Наполегливість Ольги у справі поширення християнства була належно поцінована нащадками, для яких княгиня-християнка була, за образним висловом літописця, *«передвісницею християнській землі, як вранішня зоря перед сонцем і зірниця перед світом».* За кілька століть (на думку істориків, – не пізніше 13 ст.) Ольгу почали вшановувати як святу.

1

Працюючи в групах, доберіть кілька аргументів на користь одного з міркувань, поданих нижче.

Однією з таємниць родини київських князів і досі вважають те, чому княгиня Ольга, ревна християнка, не змогла прилучити до Христового вчення свого сина Святослава. Дехто з дослідників у цьому факті вбачає непримиренне язичництво князя-воїна, інші – слабкість Ольжиної влади. Має прихильників також думка, що князь Святослав не став християнином не тому, що був упертим язичником, а тому, що язичником хотіли бачити його впливові можновладці, дружинники, на яких він спирався під час свого володарювання.

4. Чим уславив своє ім'я князь Святослав?

У 964 р. до влади прийшов син Ольги князь **Святослав**. Його політика не була продовженням матеріної. Усі державні заходи Святослава ніби заперечували Ольжині: княгиня була ревною християнкою, а Святослав уперто тримався язичництва; за Ольги не сталося жодного протистояння із сусідами, а Святослав постійно воював; Ольга дбала про внутрішні справи держави, а Святослав нехтував ними, за що дорікали йому кияни: *«Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш про неї, а свою полишив...»*

Уявний портрет князя Святослава

У 964–966 рр. Святослав підкорив *в'ятичів*, які мешкали в басейні Оки, завдав поразки волзько-камським болгарам, а близько 965 р. – розгромив **Хозарський каганат**, зруйнував його столицю *Ітиль* у пониззі Волги, а також міста-фортеці Семендер і Саркел. Усупереч гучним перемогам Святослава, мало хто з істориків оцінює його політику щодо Хозарії позитивно. Адже Хозарський каганат, немовби щит, захищав руські землі від набігів численних

східних кочовиків. Із занепадом Хозарії кочові орди посунули на Русь. Відвойовані на сході землі треба було захищати, а сил для того в Руської держави бракувало. *Тож територіальні надбання Святослава дуже швидко було втрачено.*

Не менш масштабною й так само малорезультативною була кампанія Святослава на Балканах. Розпочата **967 р.**, вона тривала кілька років і складалася з двох походів. *Перший похід* закінчився підкоренням чималої території Болгарії: за свідченням літопису, було захоплено 80 міст, навіть столицю своєї держави князь мав намір перенести до *Переяславця на Дунаї*. Улітку 968 р. до Переяславця надійшла звістка про смертельну небезпеку, яка загрожувала Києву: до руської столиці підійшли орди печенігів і оточили її. Святослав змушений був якомога швидше повертатися до Києва. На Дунай він зміг повернутися лише 970 р.

Після повернення до Болгарії в **970 р.** Святослав розпочав війну з візантійським імператором Іоанном I Цимісхієм. Після поразки під *Аркадіополем* (першої своєї поразки) та оборони *Доростола* Святослав підписав (971 р.) з Візантією мирний договір, за яким відмовився від претензій на

візантійські володіння в Криму та на Дунаї. Навесні 972 р., повертаючись до Києва, дружина Святослава потрапила в засідку, організовану біля Дніпрових порогів *печенігами*, яких підмовили візантійці. У бою загинуло багато русичів. Наклав головою і великий князь.

«Бій Святослава з печенігами» (Художник М. Овечкін). Національний заповідник «Хортиця», Запоріжжя.

• Чому художник обрав для своєї картини саме такий сюжет? • Які деталі діорами привертають увагу?

Попрацюйте з картою на с. 29. • Території яких східнослов'янських племінних союзів були приєднані до Київської Русі за князя Святослава? • Де був розташований Хозарський каганат? • Якими землями просувався Святослав під час походу проти Хозарії? • Які хозарські міста зруйнувало військо Святослава? Визначте місце розташування цих міст.

Перевірте себе

1. Що відбулося раніше: прийняття християнства князем Аскольдом чи князування Ольги? Скільки років минуло між цими подіями?
2. Землі яких східнослов'янських племінних союзів та неслов'янських народів охоплювали терени Київської Русі за часів Ігоря? Території яких племінних союзів було приєднано за князя Святослава? З якими державами воював Святослав?
3. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються подорожі княгині Ольги до Константинополя: • імператор *Константин Багрянородний*, • уроки та погости, • древлянський князь *Мал*, • хрещення *Ольги*, • імператор *Оттон I*, • єпископ *Адальберт*, • деревляни, • вигідний договір, • затока *Золотий Ріг*.
4. Дайте відповіді на запитання: • Що визначало князування Ігоря? • Якою була мета подорожі Ольги до столиці Візантійської імперії? • Які наслідки для руських земель мав похід Святослава проти Хозарського каганату? • Як відбувалися походи Святослава на Балкани? Які наслідки вони мали?
5. Які події під час правління Ігоря, Ольги, Святослава сприяли зростанню могутності та міжнародного авторитету Київської Русі?
6. Чому княгиню Ольгу літописець назвав наймудрішою серед усіх людей?

1

Розповідаючи про княгиню Ольгу, літописець порівнює її з вранішньою зорею, яка передвіщає схід сонця. Спробуйте пояснити цю метафору. Як ви думаєте, чи був об'єктивним літописець? Чому? Висловіть свої міркування про історичних діячів, про яких довідалися на уроці.

§ 6. КНЯЗЬ СВЯТОСЛАВ ТА ЙОГО ПОХОДИ ЗА ІСТОРИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1

**«БАГАТО ВОЄН
ВІН ЧИНИВ...»**

964–972 рр. – князювання Святослава.

967–968 рр. – перший Балканський похід князя Святослава.

969–971 рр. – другий похід Святослава на Дунайську Болгарію. Війна з Візантією.

Виконайте вправу **«Знайдіть спільне та відмінне»** серед назв, пов'язаних з походами Святослава: *Аркадіополь, Доростол, Переяславець, Семендер, Саркел, Ітіль*. Поясніть відповідь.

Роздивіться карту на с. 29. Визначте напрямки воєнних походів князя Святослава, установіть їх перебіг. Якими були результати та наслідки цих походів? Чому князь був зацікавлений у підкоренні саме цих земель?

1. Що відомо з історичних джерел про зовнішність і характер князя Святослава?

Про які риси вдачі руського князя свідчить поданий фрагмент з літопису? Роздивіться літописні малюнки та порівняйте їх зі свідченням літописця. Як на малюнку втілено події, про які йдеться в тексті? Де на малюнках зображено Святослава?

Розповідаючи про похід князя Святослава на Балкани 967 р., літописець наводить переказ про те, як візантійський імператор з'ясував Святославову вдачу: «Коли прийшли грецькі посланці до нього і піднесли дари, він і не глянув на них, а повелів сховати їх... І мовив один: “Спитай його ще один раз. Пошли ще йому оружжя”. І принесли йому меч, і він, узявши, став любоватися ним, і хвалити, і дякувати цесареві”. І прийшли послані назад до цесаря, і повідали все, що було. І сказали: “Лютим буде сей муж, бо майном нехтує, а оружжя бере. Згоджуйся на данину”...»

Порівняйте реконструкцію портрета і словесний опис зовнішності князя Святослава.

Літописець так оповідав про Святослава: «Сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні казана не брав, ні м'яса не варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши, це він їв. Навіть шатра він не мав, а пітник слав і сідло клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до інших земель послів, кажучи: “Хочу на вас іти”».

Цікаві свідчення про Святослава беруть і чужоземні джерела. Приміром, візантійський історик Лев Диякон, який бачив руського князя, залишив його словесний портрет: «Імператор згодився на переговори в позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Дунаю в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Святослав переїздив через ріку в човні і, сидячи за веслом, гріб разом з іншими без ніякої різниці. На вигляд він був такий: середній на зріст, не дуже високий, не дуже низький, з густими бровами, з блакитними очима, з плоским носом, з голоною бородою і з густими вусами. Голова в нього була зовсім гола, а тільки з одного боку її висіло пасмо волосся, що означало знатність роду; шия кремезна, міцна, плечі широкі і весь стан досить стрункий. Він здався похмурим і диким. В одному вусі стриміла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами, з рубіном, посеред них установленим. Одяг на ньому був білий, нічим, крім чистоти, від інших не відмінний».

Про які риси характеру Святослава довідуємося з джерел? Як автори джерел ставляться до Святослава? Чому саме так? У чому цінність джерел?

1. Сторінка з літопису, на якій розповідається про події походу Святослава на Балкани.
2. Реконструкція портрета князя Святослава. Художниця З. Васіна.

Працюймо самостійно. Завдання 1.

Роздівіться художню реконструкцію зовнішності Святослава. Доберіть слова з тексту, які б підтверджували достовірність художньої реконструкції.

2. Про які подробиці походів князя Святослава довідуємося з літописних джерел?

А. Сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: «Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків – паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів – срібло й коні, із Русі ж – хутро, і віск, і мед, і челядь».

- Б.** І рушив Святослав на греків, і вийшли вони супроти Русі. І коли побачили це руси, то убоялися вельми множества воїв. І мовив Святослав: «Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею доведеться стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістями тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, – то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, – тоді самі подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».
- В.** Рушив Святослав на Дунай на Болгар, і в битві одолів Святослав болгар. І взяв він вісімдесят городів по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у городі Переяславці, і беручи данину з греків.
- Г.** І послали кияни гінця до Святослава, говорячи: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш про неї, а свою полишив. Нас же мало не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо ти не прийдеш, не оборониш нас, – то таки нас візьмуть. Чи тобі не жаль отчини своєї, і матері, що стала старою, і дітей своїх?». Це почувши, Святослав швидко сів на коней з дружиною своєю, і прибув до Києва, і цілував матір свою, і дітей своїх, і журився тим, що сталося од печенігів.

1. У якому з уривків викладено зовнішньополітичну програму Святослава? У чому була її суть? 2. Зробіть висновок про те, як ставиться автор уривків до князя Святослава.

Працюймо самостійно. Завдання 2.

- Визначте, про які епізоди походів Святослава йдеться, розташуйте уривки в хронологічній послідовності й стисло сформулюйте, про що йдеться в кожному з них.
- Намалюйте лінію часу й розставте події в хронологічній послідовності.
- Оберіть один з уривків та проаналізуйте його відповідно до відомих вам правил роботи з історичними джерелами.

Працюймо самостійно. Завдання 3.

Зробіть висновок, про які позитивні та негативні риси характеру Святослава свідчать уривки з джерел (прокоментуйте не менше ніж 3 риси).

За оцінками сучасників князь Святослав був (який?), про що свідчить його характеристика літописцем: ... .

Чому діяльність великого київського князя Святослава історики оцінюють по-різному – одні схвалюють, інші засуджують? А як ставитеся до постаті Святослава ви?

- Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ З ТЕМИ

1

ДАТИ ТА ПОДІЇ

1. Подорож княгині Ольги до Константинополя, на думку істориків, відбулася в 957 р., хоча літописець називає іншу дату. Цей висновок ґрунтується на свідченнях візантійського імператора, учасника події, Константина Багрянородного. Обчисліть, на який рік свого володарювання Ольга здійснила подорож до візантійської столиці. Скільки було тоді років Святославі, якщо відомо, що, коли помер князь Ігор, дитині виповнилося 3 роки? Дати та обчислення позначте на стрічці часу.

2. Установіть, чи були сучасниками:

А. князь Святослав і князь Аскольд.

Б. князь Аскольд та князь Олег.

В. князь Святослав та імператор Константин Багрянородний.

Г. княгиня Ольга та князь Ігор.

Д. княгиня Ольга та князь Аскольд.

3. Складіть літопис найважливіших подій нашої історії 9–10 ст.

ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

4. Які поняття та терміни з перелічених нижче є обов'язковими в розповіді про розселення східних слов'ян – предків українців – у 7–8 ст., а які – у розповіді про становлення Київської Русі: • Велике розселення слов'ян, • городище, • данина, • дружина, • візантійський імператор, • князь, • митрополит, • полюддя, • поляни, • русичі, • Русь, • священики, • східнослов'янські союзи племен, • християнство? Свій вибір поясніть.

5. Які поняття з опрацьованих під час вивчення теми використовуєте для опису поданих картин?

1

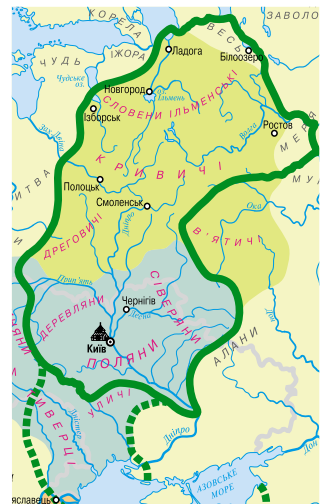
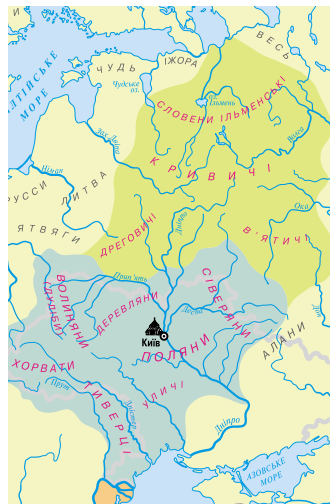
ІСТОРИЧНА ОСОБИСТІТЬ

6. Яким правителям Київської Русі присвячено сторінки літопису? Про які події йдеться?

ІСТОРИЧНА КАРТА

7. Роздивіться фрагменти історичних карт. Які періоди історії України вони відображають? Прокоментуйте їх, використовуючи фрагменти карт.

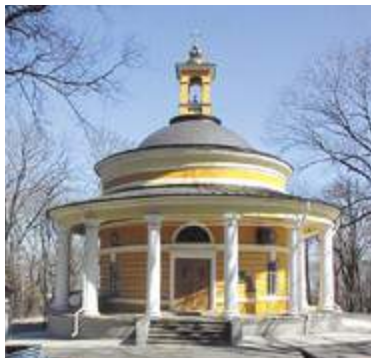

ПРИЧИНИ, СУТНІСТЬ, НАСЛІДКИ ПОДІЙ

8. Уявіть, що ви проводите екскурсію для молодших школярів біля зображених пам'яток. З якими подіями або віхами історії Київської Русі вони пов'язані? Складіть розповідь про події та постаті, яким присвячені пам'ятки.

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

9. Використовуючи наведені рік і місце, назвіть подію та її наслідки.

А. 860 р., Царгород.   Б. 882 р., Київ.   В. 907 р., Царгород.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

10. Про кого з історичних діячів доби йдеться в уривках із джерел?

А. *«Передвісниця християнській землі, вранішня зоря перед сонцем і зірниця перед світом».*

Б. *«Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш про неї, а свою полишив...».*

В. *«Сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він чинив. ...І посилав він до інших земель послів, кажучи: “Хочу на вас іти”».*

11. Назвіть події, про які розповідає літопис. Розставте їх у хронологічній послідовності.

А. *«Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми, то було між них три брати: одному ім'я Кий, а другому – Шчек, а третьому – Хорив, і сестра їхня – Либідь... Зробили вони городок і на честь брата їхнього найстаршого назвали його Києвом».*

Б. *«Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші вої з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: “Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І тут винесли Ігоря. – А се – син Рюриків”. І вбили вони Аскольда й Діра...».*

В. *«Пішов Ігор на греків... І порадилися руси, і вийшли, оружившись, проти греків, і битва межи ними обома була люта, і заледве одоліли греки... Феофан, сановник Романа, зустрів їх у човнах з вогнем і став пускати вогонь трубами на човни руські. І було видно страшне диво...».*

Г. *«Сказала дружина Ігореві: “отроки Свенельдові вирядилися оружжям і одежею, а ми – голі. Піди-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми”... І послухав їх Ігор, пішов у деревляни по данину...».*

Д. *«Помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий...».*

Е. *«І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: “Хай буде се мати город руським”».*

Є. *«І прибули Олег та Ігор до гір київських, і довідався Олег, що тут Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду*

1

зоставив, і сам прийшов (на берег Дніпра), несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське (і) сховавши воїв своїх, він послав (посла) до Аскольда й Діра...».

Ж. «Пішов Олег на греків, Ігоря zostавивши в Києві... І прибув він до Цесарограда, а греки замкнули Суд і город заперли. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег... І повелів Олег воям своїм колеса зробити і поставити кораблі на колеса...».

12. Яким уривкам із джерел відповідають наведені малюнки сучасного художника? Які події передували зображеним, якими були їхні наслідки? Доберіть до малюнків назви.

А. «...Імператор згодився на переговори і в позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Істра в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Святослав переїздив через ріку в скіфському човні і, сидячи за веслом, гріб разом з іншими без ніякої різниці...».

Б. «...Деревляни ж раді були цьому. Зібрали отож вони од двора по три голуби і по три горобці і послали до Ольги з поклоном. Ольга тоді сказала їм: “Се вже покорились ви єсте мені й моїй дитині...” Ольга тим часом, роздаючи воям кому ото по голубові, а другим по горобцеві, звеліла їм кожному голубові й горобцеві прив’язати трут, обгортаючи його в маленькі хусточки і ниткою прив’язуючи до всіх голубів і горобців. І звеліла Ольга, коли смерклося, воям своїм пустити голубів і горобців...».

В. «...Місяця вересня 9-го числа відбувся прийом, всім подібний до попереднього й з нагоди приїзду Ольги, княгині руської. Увійшла сама княгиня зі своїми родичками й вибраними служницями; вона йдучи поперед інших жінок, а ті в порядку йдучи одна за другою... Після них увійшли послі й представники князів руських... Сів імператор з імператрицею зі своїми дітьми й покликано було княгиню із зали, й, за запрошенням імператора сівши, говорила з ним, про що хотіла».

Розділ 2

2

КИЇВСЬКА РУСЬ наприкінці 10 - у першій половині 11 ст.

«Володимир землю зорав, Ярослав засіяв» – цим образним висловом літописець наголошував на наступності державних заходів князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Характеризуючи ту добу в історії Київської Русі, учені зазначають, що тодішню державу було «описано арабськими істориками, нанесено на світові карти персидськими географами, звеличено давньоруськими літописцями, засвідчено візантійськими вченими і західноєвропейськими хроністами, оспівано в давньоруських билинах і дружинних піснях, згадано у скандинавських сагах і французькому епосі...». З уроків теми ви дізнаєтеся, які події зумовили розквіт давньоруської держави.

1

3

4

5

2

§ 7. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ЧАСІВ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

ВЕЛИКИЙ БУДІВНИЧИЙ

980–1015 рр. – князювання Володимира Святославовича.

988 р. – запровадження на Русі християнства як державної релігії.

Пограйте в гру **«Впізнай героя»**. Оберіть гравця, який буде вгадувати героя (він має на той час, поки ви обиратимете історичного діяча, вийти з класу). Відгадуючи, він може ставити тільки такі питання, що передбачають відповідь «так», «ні», «почасти» (кількість запитань можна обмежити до 3–5 й стежити, щоб пауза між ними тривала не довше ніж 30 с).

Роздивіться ілюстрації. Поміркуйте, навіщо у 19 ст. збудували храм у такому стилі, у якому будували церкви в Київській Русі? Висловте припущення, який факт з низки подій запровадження християнства як державної релігії став основою сюжету поданого твору В. Васнецова? Де розташовано князя, хто його оточує? Поміркуйте, які слова міг промовляти князь у цей момент?

1. Володимирський собор у Києві.

2. Фреска В. Васнецова «Хрещення Русі» у Володимирському соборі в Києві.

Володимирський собор було збудовано протягом 1862–1882 рр. Найталановитіші художники 19 ст. виконували розписи храму. Найбільший доробок у розписах храму належить В. Васнецову.

1. Яких заходів ужив Володимир для завершення формування території Київської Русі?

Року **980**, перемігши брата в боротьбі за великокнязівський стіл, «став княжити Володимир у Києві один». Посівши київський стіл, Володимир

Святославович почав послідовно приєднувати до Києва нові території та приборкувати непокірні місцеві князівські династії. Тож Володимир не обмежувався встановленням формальної зверхності у вигляді виплати данини, а замінював у центрах основних руських земель племінних князів на своїх синів і довірених бояр. Підлеглі території втрачали племінні назви, натомість їх починали називати землями за головним містом: Київська земля, Чернігівська земля, Переяславська земля, Новгородська земля тощо. Отже, за правління Володимира відбулася заміна родоплемінного поділу Київської Русі на територіальний.

Володимир Святославович. Уявний портрет-реконструкція.

Розширюючи територію своїх володінь, Володимир відчутно відсунув кордони в західному напрямку. До Київської держави увійшли землі *волинян* та *хорватів*. На півночі київський князь мав вихід до Балтійського моря. Не слабнув інтерес Володимира й до південного напрямку, адже Візантійська імперія лишалася наймогутнішою державою, а східні кочові племена були настільки близько, що нехтувати цим означало свідомо наражатися на небезпеку спустошення.

Тож у часи князування Володимира Великого завершилося формування території Київської Русі: визначилися й закріпилися її державні кордони, які здебільшого збігалися з етнічними межами східних слов'ян.

Пам'ятник Володимиру Великому на Володимирській гірці в Києві. 1853 р.

Роздивіться карту на с. 48. • Землі яких східнослов'янських племінних союзів – предків українців – були приєднані до Київської Русі за князя Володимира? • Якими річками проходили кордони Київської Русі за часів Володимира на заході та на сході, до яких озер простяглися володіння на півночі, якого моря сягнули на півдні?

Працюючи в групах, доберіть 3–4 факти, що підтверджують думку про закономірний характер запровадження в Київській Русі християнства як державної релігії всупереч повідомленню літописця про вагання Володимира в питанні «вибору віри».

2. Як християнство стало державною релігією в Київській Русі? Які наслідки цієї події?

На об'єднаних Володимиром землях мешкали різні племена й народи. Усі вони дотримувалися своїх споконвічних звичаїв і традицій, вірили в різних богів, відрізнялися мовою, побутом, а найвіддаленіші – й способом

ПОЛЯНИ	Східнослов'янські племінні союзи		Кордони Київської Русі в 1054 р.
	Київська держава на початку князювання Володимира Святославовича		Володіння Візантійської імперії
	Території, приєднані до Київської держави впродовж князювання Володимира Великого (980–1015) та Ярослава Мудрого (1019–1054)		Центри єпископств Київської митрополії
			Переселення половців у середині 11 ст.

Київська держава за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого

КИЇВСКА РУСЬ НАПРІКІНЦІ 10 – У ПЕРШІ ПОЛОВИНІ 11 СТ.

життя. За таких умов територіальна єдність держави, підтримувана лише силою зброї, була доволі примарною. Щоб виплекати могутню імперію, – а саме такий намір мав Володимир, – він мусив подбати про *ідеологічне* обґрунтування свого володарювання.

За часів Київської Русі уособленням держави був її володар. Отож, аби зміцнити державу, київський князь повинен був подбати про свій авторитет у підлеглих землях. Ви вже знаєте, що за давніх часів право володарювати вважалося дарованим богами, а володарі-царі обстоювали божественне походження. Подібних уявлень дотримувалися й наші предки. За умов панування *язичницьких культів* Володимир наражався на небезпеку постійного спротиву племен, що поклонялися кожне своєму богові й корилися освяченому тим богом правителю. Київський князь знищив племінні князівські династії, проте залишалися боги... І вони вустами *волхвів* намовляли люд до поновлення споконвічного порядку. Саме тому Володимирова держава була несумісна з язичницьким багатобожжям. Для всієї держави мусив бути єдиний Бог, який своєю волею надав право володарювати київському князеві. Це ідеологічне уявлення красномовно засвідчене в давньому літературному творі: *«Жінкам голова муж, а мужам – князь, князям – Бог»*.

Слово «ідеологія» означає сукупність ідей, уявлень, думок.

Упровадження християнства літописець пов'язав із походом Володимира на грецьке м. **Херсонес (Корсунь)** у Криму, що належало тоді до візантійських володінь. Там князь охрестився й одружився із візантійською принцесою. До Києва Володимир повертався фактично родичем, навіть рівнею, візантійським імператорам. Цікаво, що хресне ім'я Володимира – **Василій** – у перекладі з грецької мови означало «царський»; василевсами називали у Візантії імператорів.

Тепер уже ніщо не перешкоджало впровадженню в Київській державі християнства як державної релігії. За літописом, сталося це **988 р.** – одразу після повернення Володимира з Корсуня. Проте було б хибним уявляти, що всі зміни, пов'язані із впровадженням християнства, відбувалися за один день. Справа утвердження християнства розтяглася на століття.

- Роздивіться малюнки. Чи знаєте, як відбувається обряд хрещення нині? • Чим він відрізняється від сцени хрещення, зображеної в літописі?

Хрещення Володимира Свято-славовича та дружинників. Сторінка з літопису.

2

Що в літописній легенді вказує на рішучість намірів Володимира впровадити християнство як державну релігію?

«Повелів Володимир поскидати кумирів – тих порубати, а інших вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити його палицями... І, приволікши його, кинули в Дніпро... Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: "Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде". І, це почувши, люди йшли, радуючись, і говорили: "Якби се не добре було, князь і бояри усього б не прийняли". А на завтра вийшов Володимир зі священиками цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли – ті до шиї, а другі – до грудей. Діти ж не відходили од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили у воді, а священики, стоячи, молитви творили...».

- Опрацюйте документ відповідно до відомих вам правил роботи з історичними джерелами.

Прийняття християнства на Русі справило величезний вплив на подальший розвиток держави. Унаслідок запровадження християнства в Київській державі було зміцнено владу київського князя, навколо Києва тісніше згуртовано різноплеменні території, покладено край породженим місцевими язичницькими віруваннями настроям замкненості й відокремленості від інших територій. У міждержавному житті наслідки впровадження християнства виявилися у встановленні рівноправних відносин з християнськими країнами, передусім з Візантією, у зростанні ваги дипломатії. До безпосередніх наслідків упровадження християнства як державної релігії належить заснування Володимиром церковної організації. Як свідчать джерела, князь Володимир привів із собою з Корсуня чимало священиків, привіз церковні книжки й почав будувати храми в Києві. Подбав князь і про створення в Києві першої школи. «І почав Володимир, – свідчить літописець, – забирати дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на навчання книжне». Запровадження християнства посприяло й розвитку архітектури та живопису, золотарства та музики, без яких годі уявити відправу в християнському храмі. З поширенням християнства змінилися людські відносини. Десять біблійних заповідей є основою моралі сучасної цивілізації. Наше розуміння добра і зла, милосердя й жорстокості, вірності і зради, честі й ганьби, працелюбності й лінощів, сумлінності й безвідповідальності, справедливості й беззаконня ґрунтується на християнських цінностях.

Доведіть, що запровадження християнства стало важливим кроком для суспільного та культурного розвитку Київської Русі.

3. Які інші заходи визначали внутрішню політику князя Володимира?

Могутня Київська держава, прилучена до Христового вчення, за задумом Володимира, мусила мати й відповідну столицю, тому розгорнув він у Києві небачене будівництво. Київський *дитинець*, центральна укріплена частина міста, зріс у кілька разів. Його захищали потужні

Фрагмент макета «міста Володимира» кінця 10 ст. з Десятинною церквою. Реконструкція.

Зовнішній вигляд будівлі дослідники реконструюють по-різному, проте відомо, що вона була споруджена із цегли-плінфи й природного каменю, мала кілька бань.

стіни, вал і рів. До «міста Володимира» – так називають дитинець, розбудований Володимиром, – можна було потрапити через в'їзні ворота. Їх було кілька, проте парадними вважалися Софійські (таку назву вони дістали згодом), розташовані з південного боку. Археологам пощастило дослідити залишки Софійських воріт: довжина їхніх стін дорівнювала 10 м, ширина проїзної частини – 4 м; над стінами здіймалася бойова вежа. Ворота були захищені високим валом і глибоким ровом, через який було перекинато міст.

Ще більше враження справляло «місто Володимира» ізсередини. Його окрасою була мурована церква Богородиці, будівництво якої тривало впродовж семи років від 989 р. На утримання церкви князь Володимир наказав віддавати десяту частину своїх прибутків. Ось чому, свідчив літописець, її називали Десятинною.

Поряд із церквою Богородиці розташовувалися розкішні князівські палаци – саме тут Володимир справляв гучні бенкети. На дитинці мешкали й найбагатші київські можновладці. «Місто Володимира» мало кілька вулиць, які пролягали від воріт до центральної площі – Бабиного торжка.

Та хоч би як зріс дитинець за часів Володимира, він усе ж був лише частиною Києва – нехай і центральною, проте аж ніяк не найзаселенішою. По-справжньому вирувало життя на київському Подолі. Археологи встановили, що серед його мешканців були купці та майстровий люд – гончарі, кожум'яки, ювеліри тощо. Велику частину Подолу займало київ-

1. Фрагмент підлоги Десятинної церкви.

2. Тризуб на цеглині Десятинної церкви.

- Роздивіться зображення князівського знака династії Рюриковичів.
- Які версії про походження цього знака ви знаєте? Зробіть висновки про витоки української національної символіки.

2

ське торговище, де сходилися *гості*, тобто *купці*, з різних куточків світу. Саме на Подолі швартувалися їхні кораблі, бо тут розташовувалася київська гавань.

- Роздивіться макет «міста Володимира». Покажіть на ньому князівські палаци, Десятинну церкву, в'їзні ворота, Бабин торжок.
- Де відносно київського дитинця розташовувався Поділ?
- Які природно-географічні особливості мали дитинець та Поділ?

Златник князя Володимира.

Про далекоглядні державотворчі наміри князя Володимира свідчить і те, що він почав карбувати перші руські монети. Археологи знайшли Володимирові монети зі срібла (*срібляники*) та із золота (*златники*). На монетах Володимира з одного боку зображено Христа, а з другого – самого князя, який сидить на троні, тримаючи царські відзнаки. Зображення підсилюють написи: «*Володимир на столі*» або «*Володимир на столі, а се його срібло*». На деяких монетах як герб Володимира було викарбовано тризуб.

Складіть перелік внутрішньополітичних заходів Володимира, які безпосередньо пов'язані із запровадженням християнства.

Роздивіться златник князя Володимира Святославовича. Про що свідчить той факт, що саме за князя Володимира в Київській Русі почали карбувати власну монету? На златниках та срібляниках Володимира великого князя київського зображено так, як імператора на візантійських монетах. Про що це свідчить? Який князівський знак зображували на тодішніх монетах? Як пояснити напис на монетах «Володимир на столі, а се його срібло»?

4. Якою була зовнішня політика Володимира Святославовича?

Заходи внутрішньої та зовнішньої політики є взаємопов'язаними. Так, впроваджуючи християнство як державну релігію, Володимир переслідував зовнішньополітичну мету.

Уже йшлося про те, що прилучення Київської держави до християнського світу сприяло налагодженню тісніших відносин з багатьма державами. Крім Візантії, до партнерів Русі тоді належали Чехія, Угорщина, Польща, Німецька імперія, Болгарія. Дослідники твердять, що жваві відносини зав'язалися з Римом як центром християнської церкви.

Особливе місце в зовнішньополітичній діяльності Володимира посідали відносини з *печенігами*. Були вони далеко не мирними. Не завжди на допомогу землеробам встигали *княжі дружинники*, нерідко мешканцям південно-східних руських земель доводилося самим рятувати себе від печенізької навали. Володимир, перейнятий важливими державними справами, часто залишав Київ, і столиця держави опинялася беззахисною перед небезпекою зі Степу. Усе це переконувало київського князя в потребі створити нову систему оборони від нападів кочовиків. За задумом Володимира, ця система мала складатися з потужних дерево-земляних укріплень і низки фортець на південно-східному кордоні Руської держави. *«І став він, – читаємо в літописі, – городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні»*. Отже, й зовнішньополітична діяльність князя Володимира сприяла зміцненню Київської держави.

1

1. Спорудження дерево-земляних укріплень у Середньому Подніпров'ї – так званих Змієвих валів, будівництво яких розпочато за князя Володимира. Реконструкція. Будівництво укріплень тривало й за наступних часів. Змієві вали мали загальну довжину близько 1 тис. км.

2

2. Дитинець міста-фортеці Родень біля впадіння р. Рось у Дніпро. У літописі є згадка про місто під 980 р.

2

Сформулюйте 3 твердження про мету зовнішньої політики князя Володимира.

! Перевірте себе

1. Скільки років тому відбулося запровадження християнства як державної релігії? На якому році свого правління князь Володимир охрестився?
2. Назвіть межі Володимирових володінь за часів його найбільшої могутності.
3. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються Києва часів великого князя Володимира: ● *Десятинна церква*, ● *Херсонес*, ● *Бабин торжок*, ● *Дніпрові пороги*, ● *князівські палаци*, ● *подільське торговище*, ● *київська гавань*, ● *пам'ятник князю Володимиру*.
4. Установіть подібність і відмінність у переліку слів: ● *митрополит*, ● *єпископ*, ● *священик*, ● *диякон*, ● *волхв*.
5. Дайте визначення понять: ● *християнство*, ● *церква*, ● *імперія*, ● *дипломатія*.
6. Дайте відповіді на запитання: ● Чому Володимир Святославович запровадив християнство як державну релігію? ● Як літописець розповідає про хрещення Володимира та впровадження християнства на Русі? ● Чому літописне оповідання про вибір віри визначають як легенду, витворену літописцем? ● Яких заходів, крім впровадження християнства, вжив Володимир для розбудови Київської держави? Як ці заходи пов'язані із запровадженням християнства? ● Якою була зовнішня політика Володимира? ● У чому значення запровадження християнства як державної релігії?

Чи має історичні підстави образ Володимира як будівничого? Чи погоджуєтеся ви із цим образом? Що найбільше вразило в діяльності Володимира? З якими політичними заходами не погоджуєтеся?

§ 8. КИЇВЬСКА ДЕРЖАВА ЗА ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

З МУДРІСТЮ В РОЗУМІ ТА СЕРЦІ

1017–1037 рр. – спорудження Софійського собору, укріплень навколо «міста Ярослава», будівництво Золотих воріт у Києві.

1019 р. – битва Ярослава зі Святополком на р. Альті.

1019–1054 рр. – князування Ярослава Мудрого в Києві.

1051 р. – призначення київським митрополитом Іларіона, першого на цій посаді русича. Заснування Печерського монастиря.

Пограйте у гру «**Аукціон**». Для цього хтось має заздалегідь скласти перелік історичних фактів, пов'язаних із князуванням Володимира Великого, а також інших, що стосуються його попередників. Під час «аукціонних торгів» ведучий оголошує факти впереміш, а клас, плещучи в долоні, обирає ті, що стосуються Володимира.

Роздивіться зображення головного храму Русі, збудованого за Ярослава Володимировича. Чим відрізняється первісний вигляд собору від сучасного? Із чим, на вашу думку, пов'язані ці зміни? Що мав відчувати русич, перебуваючи в соборі? Які риси тогочасної зовнішньої та внутрішньої політики втілено в будівлі?

1

2

1. Софійський собор. Первісний вигляд будівлі. Реконструкція.
2. Софійський собор. Сучасний вигляд.

1. Як Ярослав Володимирович утвердився в Києві?

Смерть Володимира Великого зруйнувала усталений у державі лад, чотири роки країну лихоманило, події змінювалися мов у калейдоскопі – розгорілися князівські міжусобиці за владу в Києві, під час яких наклали головою четверо з Володимирових синів, а переможцем став Ярослав. Загиблих братів Бориса та Гліба невдовзі було прилучено до лику святих: їм судилося стати першими *святими*, канонізованими руською церквою. Святополк зазнав осуду за братовбивство як старозавітний Каїн – в історію цей князь увійшов як Святополк Окаянний. Що ж до Ярослава Мудрого, то він зажив слави справедливого володаря, який поклав край усобицям і перший почав вшановувати жертв братовбивчої війни, віднайшовши їхні останки й поховавши з почеснями у Вишгороді.

Під роком 1019 літописець занотував: *«Сів Ярослав у Києві, обтер піт з дружиною своєю, показавши перемогу й труд великий»*. Проте ще до 1036 р. він ділив руські землі з молодшим братом Мстиславом: правобережні землі з Києвом належали Ярославові, а лівобережжя із Черніговом – Мстиславу.

«Володимир землю зорав, Ярослав засіяв» – так образно літописець написав про наступність державних заходів Ярослава Мудрого щодо політики його батька – князя Володимира Великого. Стосувалися вони передусім справи поширення християнства, проте цілком справедливі й до інших напрямів політичної діяльності. Ярослав Мудрий докладав багато зусиль для збереження територіальної цілісності та єдності Руської держави. 1031 р. він, зокрема, повернув під свою владу червенські міста (Червень, Белз, Перемишль та ін.), відвойовані під час князівських усобиць польським князем (згодом першим королем) Болеславом I Хоробрим.

Ярослав Мудрий. Уявний портрет-реконструкція.

2

Ходив також на північ, на узбережжя Балтійського моря, де в Чудській землі заклав м. Юр'їв. Ярослав не полишав будівництва укріплень, розпочатого батьком, на південному кордоні Русі. Він, як свідчить літописець, «почав ставити городи по Росі» й остаточно здолав печенігів.

1. Роздивіться карту на с. 48. Яких меж на півночі, півдні, сході та заході сягали кордони Київської Русі доби розквіту? 2. Порівняйте кордони Київської Русі на початку правління Володимира Великого та в кінці князювання Ярослава Мудрого. Які територіальні зміни відбулися? 3. З якими державами сусідила Русь на заході та півдні?

• Порівняйте портрети: князів Святослава – словесний, Володимира – на златнику, Ярослава – на його печатці. Яку деталь зовнішності згадано або зображено в усіх портретах?

Печатка Ярослава Мудрого із зображенням князя.

2. Які споруди прикрашали столицю Київської Русі за Ярослава Мудрого?

Про Київ часів Ярослава Мудрого казали, що він був окрасою Русі й суперником самого Константинополя. Площа «міста Ярослава» порівняно з дитинцем за Володимира зросла в сім разів. Вищими та потужнішими стали мури й вал. Київ прикрашали **Золоті ворота** – парадний в'їзд до міста – з надбрамною церквою Благовіщення, храм Святого Георгія, споруджений на честь небесного покровителя київського князя (церковне ім'я Ярослава – Георгій, або Юрій), та церква Святої Ірини. Але найвеличнішою спорудою Києва часів Ярослава Мудрого став **собор Святої Софії**. За літописом, князь наказав закласти храм на честь перемоги над печенігами на місці битви. Розповіддю про спорудження церкви Премудрості Божої, тобто Софії, у 1037 р. літописець ніби узагальнив величезні будівельні роботи, що розгорнулися в Києві за наказом Ярослава Мудрого.

КИЇВСКА РУСЬ НАПРІКІНЦІ 10 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 11 ст.

1

2

1. Золоті ворота. Сучасний вигляд.

2. Внутрішній вигляд Софійського собору.

Софійський собор в 11 ст. було увінчано 13 банями, що утворювали пірамідальний силует. З трьох боків його оточували два ряди відкритих галерей, з яких внутрішній мав два яруси. Собор був однією з найбільших споруд тих часів, адже будували його як головний храм держави, призначений не лише для богослужінь, а й для проведення найурочистіших державних церемоній: сходження на великокнязівський стіл, посвячення в митрополити, проведення церковних соборів, зустрічей чужоземних послів тощо. Офіційні державні церемонії відбувалися в західній частині собору на рівні другого ярусу на хорах*, площа яких складала майже половину площі будівлі. Хори-«полаті» були своєрідним палацом усередині храму.

Роздивіться ілюстрацію. Якими спорудами було забудовано «місто Ярослава»? Назвіть відомі вам будівлі.

«Місто Ярослава». 11 ст.
Фрагмент макета стародавнього Києва 10–13 ст.

Мозаїку викладали на стінах з різнобарвних шматочків смальти – сплаву свинцю та скла. **Фрески** малювали мінеральними фарбами на сирому тиньку.

Та ще більше, ніж зовнішня грандіозність, приголомшувало внутрішнє оздоблення храму, прикрашеного, за словами літописця, «*всякими красотами... золотом, сріблом і коштовним камінням*». Вражали настінні зображення – **фрески** та **мозаїки**, розташовані на склепінні, стінах, стовпах, арках.

3. До яких заходів у внутрішній політиці вдався Ярослав, продовжуючи політику свого батька?

Налагодження внутрішнього життя було неможливим без упорядкування законів. До заходів у цьому напрямі вдавався свого часу князь Володимир. Але слава справжнього реформатора законодавства належить саме Ярославі, адже він був першим, хто уклав писаний збірник русь-

* В архітектурі так називають відкриті до інтер'єру храму галереї другого ярусу.

Ярослав Мудрий. Реконструкція С. Висоцького фрески Софійського собору.

- Поміркуйте, навіщо давньо-руські майстри намалювали великого князя київського на стінах храму з макетом-моделлю Софійського собору на руках?

нізацію. Так, за сприяння Ярослава Мудрого **1051 р.** було обрано першого **митрополита** з русичів – ним став **Іларіон**. Того самого року, сповіщав літописець, чернець **Антоній** заклав **Печерський монастир** – у недалекому майбутньому провідний осередок церковного й культурно-освітнього життя.

Справа утвердження християнства, що нею переймався князь Ярослав, перебувала в прямій залежності від поширення освіти. Церковні відправи були можливими лише за наявності богослужбових книжок. Щоб забезпечити потребу руських церков у книгах, Ярослав створив у Києві при Софійському соборі **скрипторій-майстерню** для переписування книжок. Згодом такі майстерні з'явилися і в інших містах Русі. А ще в Софійському соборі зберігалися найцінніші книжки. Хоч ту бібліотеку втрачено, учені не полишають надії натрапити на її слід. У Софії Київській навчали грамоти й ознайомлювали з основами наук дітей із заможних родин. Виникали школи й при інших церквах та монастирях. Про поширення письменності серед різних верств свідчать **графіті** – написи, продряпані на стінах Софійського собору. Один з таких записів, приміром, засвідчив точну дату смерті князя Ярослава Мудрого – так хтось із киян висловив свій жаль з приводу сумної події.

Графіті – написи та малюнки, видряпані на стінах та архітектурних деталях давніх будівель, посудинах та інших предметах.

ких законів. Той документ дослідники називають «**Правдою Ярослава**», або «Найдавнішою правдою». Він складався з 18 статей, які започаткували славнозвісний збірник законів – «**Руську правду**».

Збірник, або звід, руських законів, відомий під назвою «Руська правда», складався впродовж кількох поколінь. Найстарішу частину – «Найдавнішу правду» – створено за часів Ярослава Мудрого; окрему частину становлять статті, укладені Ярославовими синами, – «Статут Ярославичів». До «Руської правди» увійшли статті й пізніших часів.

У статтях Ярослава йшлося про покарання за вбивство, побиття до синців чи крові, за завдане каліцтво, виривання бороди й вусів, їзду на чужому коні, псування майна, переховування чужого холопа тощо. Покарання передбачало здебільшого грошові виплати, хоч іще зберігалось право родичів на кровну помсту. З-поміж мір покарання не було й смертної кари.

Ярослав Мудрий сприяв утвердженню й поширенню в руських землях християнського віровчення. Він не лише опікувався будівництвом церков, а й підтримував авторитетом князівської влади ще не міцну церковну організацію.

1. Монета Ярослава Мудрого із зображенням св. Георгія.
2. Переписування книжок у князівському скрипторії за Ярослава Мудрого. Мініатюра з літопису.
3. Напис-графіті на стіні Софійського собору про смерть Ярослава Мудрого.

Зробіть висновки щодо заходів, яких ужив Ярослав для зміцнення Київської Русі. Які з них, на вашу думку, були найважливішими?

4. Чому Ярослава Мудрого називають «тестем Європи»?

Зважена далекоглядна зовнішня політика Ярослава Мудрого сприяла зростанню міжнародного авторитету Київської Русі. Князь уникав воєн, намагався підтримувати з європейськими країнами добросусідські відносини.

У зовнішній політиці використовувались усі можливості дипломатії, серед яких чільне місце належало міждинастичним шлюбом. Породичавшись із найшляхетнішими європейськими родинами, мудрий князь пов'язав Київську Русь із Європою кровними узами, міцніші за які годі було й шукати.

Шлюби представників правлячих династій історики називають міждинастичними.

Традиційно тісні взаємовідносини склалися між Київською Руссю й Візантією. Проте дружні союзницькі відносини Візантії та Русі зазнали випробувань після утвердження на імператорському престолі Константина IX Мономаха 1042 р. Новий мирний договір було скріплено шлюбом Ярославового сина Всеволода з дочкою Мономаха Марією. Та невдовзі, 1051 р., відносини Києва й Константинополя загострилися знову. Причиною невдоволення константинопольської влади було поставлення київським митрополитом Іларіона. Однак й тоді конфлікт залагодили мирно.

Особливо жваві відносини мала Київська Русь із Польщею. Виявом добросусідських відносин стали шлюби князя Казимира із сестрою Ярослава Марією Добронігою. Сестра польського володаря Гертруда-Олісава вийшла заміж за Ізяслава Ярославовича.

Сучасна скульптура королеви Анни Ярославівни в монастирі Св. Вікентія з підписом «Анна з Києва, королева Франції». Санліс. Франція.

Тісні зносини підтримувала Русь зі Скандинавськими країнами. Особливо зміцнили зв'язки Русі та Швеції, цьому сприяв шлюб Ярослава з Інгігердою. Добросусідські відносини пов'язували Русь із Норвегією. Вони були скріплені шлюбом норвезького короля Гаральда з дочкою Ярослава Єлизаветою.

Писемні джерела засвідчують активні зовнішньополітичні зв'язки Русі з Угорщиною. Так, свою дочку Анастасію Ярослав видав заміж за угорського короля Андраша.

Наприкінці 40-х років 11 ст. встановилися дружні відносини Русі з Францією, з династією Капетингів. Налагоджено їх було завдяки одруженню короля Генріха I з Анною Ярославівною в 1051 р. Джерела зберегли цікаві деталі життя Анни у Франції. Там руська князівна була відома під іменем Анни Руфи (Рудої) і зажила великої поваги. Із собою вона привезла до Парижа давньоруське Євангеліє*, яке потім було передане до Реймського собору. Ця книжка нині відома як **Реймське євангеліє**. Цікаво, що саме на цій книзі французькі королі складали присягу, вступаючи на престол.

Підпис Анни Ярославівни на грамоті Суассонському абатству 1063 р.

Ч Н А Р Ъ Н Н А

Роздивіться картину П. Андрусіва «Французькі послы в Ярослава Мудрого». Поміркуйте, де й коли могли відбуватися зображені події. Спробуйте «впізнати» відомі вам історичні постаті, складіть діалог між героями картини.

***Євангеліє** (від грец. – добра звістка) – одна з найголовніших частин Нового Заповіту, що складається із чотирьох перших книг, написаних Матвієм, Марком, Лукою, Іоанном. У ній описується земне життя Господа, Сина Божого Ісуса Христа: його вчення, чудеса, хресні страждання, смерть, воскресіння й вознесіння на небо.

Побуває думка, що тільки той, хто був великим у своїх діяннях за життя, може отримати від нащадків ім'я Великий. Проте чимало прихильників і в протилежної думки: насправді, мало що залежить від особистих якостей людини; пам'ять про діячів є дуже умовною, бо підносить іноді не справжніх героїв, а тих, хто скористався із ситуації. А яку думку вважаєте слушною ви? Спираючись на факти з біографії князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, доберіть щонайменше п'ять аргументів на її користь.

Перевірте себе

1. На які роки припадає князювання Ярослава Мудрого в Києві? Яка з подій згадується в літописі раніше: спорудження Софійського собору чи заснування Печерського монастиря?
2. Як змінилася територія Київської держави за Ярослава Мудрого порівняно з початком правління Володимира Великого? З якими державами сусідила Русь на заході та сході?
3. Виберіть імена та країни, які стосуються зовнішньої політики великого князя Ярослава:
  - Візантія, • Константин Мономах, • Генріх I Капет, • Анна Ярославівна, • Єлизавета Ярославівна, • Норвегія, • Франція, • Литва, • Святослав Ігорович, • Інгігерда, • Швеція, • Польща, • Всеволод Ярославович.
4. Дайте визначення понять: • монастир, • чернець, • митрополит, • собор, • графіті, • мозаїка.
5. Доберіть факти, що конкретизують кожен з напрямків державної політики великого князя київського Ярослава Володимировича. Поясніть, чому нащадки назвали Ярослава Мудрим.
6. Поясніть образну назву параграфу «З мудрістю у розумі й серці».

Висловіть своє ставлення до князя Ярослава як до людини та державного діяча.

§ 9. ПИСЕМНІСТЬ, ОСВІТА, АРХІТЕКТУРА ТА МОНУМЕНТАЛЬНИЙ ЖИВОПИС КИЇВСЬКОЇ РУСИ ДОБИ РОЗКВІТУ

«ВІДОМА І ЗНАНА В УСІХ КІНЦЯХ ЗЕМЛІ...»

989–996 рр. – спорудження Десятинної церкви в Києві.

1017–1037 рр. – спорудження Софійського собору, будівництво укріплень навколо «міста Ярослава», Золотих воріт у Києві.

1036 рр. – будівництво Спасо-Преображенського собору в Чернігові.

1056–1057 рр. – створення Остромирового євангелія.

Пограйте в гру «Разок намиста» за матеріалом попереднього уроку. Перший гравець називає ім'я когось з історичних діячів того періоду (приміром, *Ярослав Мудрий*). Наступний повторює назване попереднім і додає якесь своє слово, словосполучення за темою (наприклад, *Ярослав Мудрий, Софія Київська*).

Третій повторює твердження попередників, додаючи своє (*Ярослав Мудрий, Софія Київська, Золоті ворота...*). Той, хто довго мовчить або помиляється, вибуває з гри. Переможе гравець, який, додавши останнє слово, правильно повторить увесь разок намистин-слів.

2

Роздивіться ілюстрації. Визначте, які з наведених пам'яток архітектури, мистецтва, книгописання створено на наших землях за доби розквіту Київської Русі. Поміркуйте, чим архітектура та мистецтво на наших землях відрізнялися від античних. Висловіть припущення про своєрідність культури Київської Русі кінця 10 – першої половини 11 ст.

1. Що відомо про розвиток писемності та освіти за часів розквіту Київської Русі?

Ви вже знаєте, що витоки українського народу сягають давньослов'янських, іще переддержавних часів. Тоді ж, на думку вчених, почала формуватися українська мова.

Абетка, виявлена на стіні Софійського собору в Києві.

- Як можна пояснити той факт, що віднайдена на стінах Софії абетка відрізняється від поширеної на той час кириличної кількістю й написанням деяких букв?

Із прийняттям християнства на наших землях поширилася **церковнослов'янська** – мова православної церкви. Нею писали найважливіші богослужбові книги. Ця мова істотно відрізнялася від тогочасної української мови, якою послуговувалися в усному мовленні. Її знали тільки освічені (письменні) люди – ченці, книжники, князі. Тому церковнослов'янську мову називають *писемною, книжною*. Використання для письма іншої мови було в ті часи звичайним явищем. Так, у Європі писемною (книжною, літературною) мовою для багатьох народів була латина.

Джерела свідчать про поширення освіти за часів Київської Русі. За князювання Володимира Святославовича в Києві вже була школа для навчання дітей з найближчого оточення князя. Ви дізналися й про школу при Софійському соборі. Року 1086 онука Ярослава Мудрого Янка Всеволодівна заснувала в київському Андріївському монастирі школу для жінок. Навчалися в Києві й приватно. Один з авторів графіті на ім'я Піщан залишив на стіні Софійського собору в Києві свідчення: *«Піщан писав, ходивши до дяків учеником»*.

Наші уявлення про рівень письменності населення Київської Русі ґрунтуються не стільки на збережених книжкових пам'ятках (адже книги створювалися найосвіченішими людьми), скільки на випадкових написах на побутових речах, зброї, стінах храмів, каменях тощо. Ви вже знаєте, що такі видряпані на поверхні написи називають *графіті*. У київських храмах пощастило знайти 170 написів графіті 11–12 ст. У Києві виявлено й інші написи, зокрема на ремісничих виробах: пряслицях, ливарних формочках, господарських посудинах – корчагах, давній цеглі тощо. На пряслицях найчастіше зазначали імена власників: *«Княжо єсть»*, *«Молодило»*; на корчагах писали про вміст посудини або називали ім'я його власника.

ТЪЦРСТКНКТКО
 КДАБЖДІТЬКО
 ЛМТБОА.ІАКА
 НАНБСННАЗЕ
 ПАН ХЛЪБЪНА
 ШЪНАЩЪНЪІ
 НДАЖДЪНАМЪ
 ДЪНЬСЪ НОСТА
 ВЪНАМЪ ДАЪ
 ГЪІНАШ А ІАКО

Молитва «Отче наш» з Остромирового євангелія 1056–1057 рр.

Графіті Софійського собору середини 12 ст. У 14-рядковому написі йдеться про купівлю дружиною князя Всеволода Ольговича Боянвої землі. Як свідки виступають св. Софія та священники, яких налічується 12 осіб

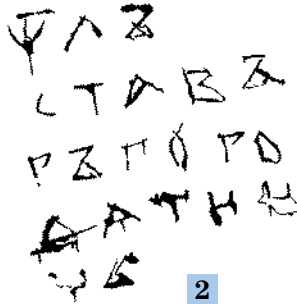
2

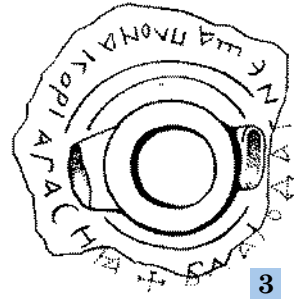
Роздивіться зображення. Наведіть факти, що свідчать про поширення писемності серед різних прошарків населення Київської Русі. Чому написи-графіті є для істориків надзвичайно важливим історичним джерелом?

1

2

3

1. Пряслиця з написом.

2. Власноручний напис-графіті на стіні Софійського собору в Києві боярина Ставра Годиновича, героя однієї з билин Київського циклу. 1118 р.

3. Уламок корчаги 11 ст. з написом.

2. Що відомо про найдавніші книжки, збережені до сьогодні?

До нашого часу від доби Київської Русі збереглося дуже мало книг. Найдавнішими з-поміж них є Реймське та Остромирове євангелія.

Ви вже знаєте, що **Реймське євангеліє** привезла до Франції дочка Ярослава Мудрого Анна. Точна дата створення рукопису невідома: учені датують його 40-ми роками 11 ст. Своєю назвою Реймське євангеліє завдячує м. Реймсу у Франції, де воно зберігається нині, хоча створили його київські книжники спеціально для княжої родини, адже призначалося воно (на це вказує невеликий розмір) для особистого користування.

Остромирове євангеліє є найдавнішою – зі збережених до наших днів – датованою книжною пам'яткою Русі. Створили цю книжку (власне, переписали) в київському великокняжому скрипторії писар, дяк Григорій, та його помічник на замовлення новгородського посадника Остромира, родича великого київського князя Ізяслава Ярославовича впродовж неповних семи місяців (21 жовтня 1056 р. – 12 травня 1057 р.), про що свідчить спеціальний запис. Чудово зберігся пергамент: йому вже скоро тисяча років, а він ніби щойно виготовлений. У книзі є три **мініатюри** із зображенням авторів Євангелій – Іоанна, Луки і Марка, – для четвертого, Матфія, залишено вільний п'ятдесят сьомий аркуш. Крім мініатюр, Євангеліє розкішно оздоблено великою заставкою, 17 малими заставками та 207 ініціалами.

Ілюстрації, якими оздоблювали рукописні книги, називають **книжковими мініатюрами**.

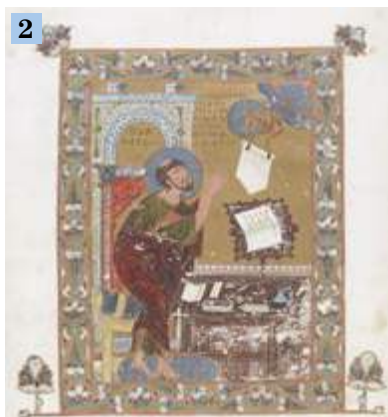
Щоб виготовити велику рукописну книгу, треба було чимало праці та матеріалів – шкіри, золота, фарб. Розчинене або листове золото використовували для тла в мініатюрах, заставках та ініціалах. Дорогими були й фарби, розчинені на ячному жовтку. Оправу книжки робили з дощочок й обтягували шкірою. Були обкладинки і з дорогих матеріалів – срібла, золота, коштовного каміння.

Щоб виготовити велику рукописну книгу, треба було чимало праці та матеріалів – шкіри, золота, фарб. Розчинене або листове золото використовували для тла в мініатюрах, заставках та ініціалах. Дорогими були й фарби, розчинені на ячному жовтку. Оправу книжки робили з дощочок й обтягували шкірою. Були обкладинки і з дорогих матеріалів – срібла, золота, коштовного каміння.

КИЇВЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ 10 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 11 ст.

1. Остромирове євангеліє. Сторінка із заставкою та ініціалом.
2. Сторінкова мініатюра із зображенням євангеліста Луки з Остромирового євангелія. Мініатюру із зображенням євангеліста Луки подано на звороті 87 аркуша. Його зображено в інтер'єрі храму. Лука стоїть на килимку.

Осередками творення книжок за часів Київської Русі були скрипторії. Ви вже дізналися, що такий скрипторій діяв при Софійському соборі в Києві вже в 11 ст.

Чому давні книжки є безцінними пам'ятками? У чому їхня цінність для істориків, мовознавців, мистецтвознавців?

3. Що характерне для архітектури Київської Русі кінця 10 – першої половини 11 ст.?

Архітектурі належало провідне місце в мистецтві Київської Русі. Упродовж багатьох століть основним будівельним матеріалом у наших предків було дерево. Архітектура за часів Київської Русі розвивалася в містах, де споруджували князівські палаци, боярські хорони, оборонні укріплення, храми.

Князі та бояри мешкали у двоповерхових будівлях з багатьма приміщеннями. Садиби простолюду тулилися на невеликих ділянках землі. Помешкання давньоруських городян були здебільшого однокімнатними, з глиняною долівкою, заглибленою на 20–70 см у землю будівлі, площею не більше 18–20 м². Споруджували також господарські приміщення: навіси, клуні, хліви.

Забудова давньоруських міст була менш щільною, ніж забудова міст Західної Європи та Візантії. Зате залишалася земля для присадибних садків. Будівлі розташовували рядами, між якими лишали проїзд – вулицю. Напряму вулиць давньоруського міста нерідко залежав від рельєфу місцевості. Сходилися вони до торгової площі, біля міських брам чи дитинця. Вулиці вимощували дерев'яними настилами.

Дерев'яний зруб. 10 ст.
Розкопки 1972 р. в Києві.

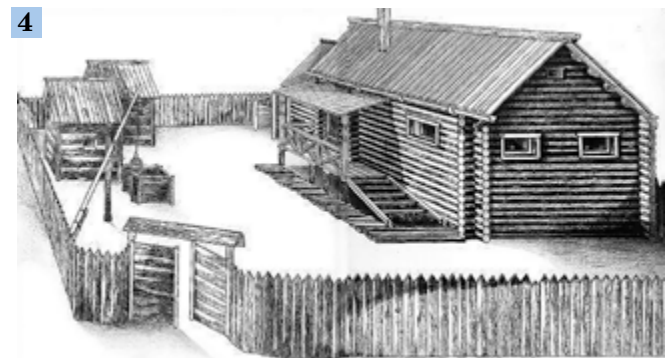
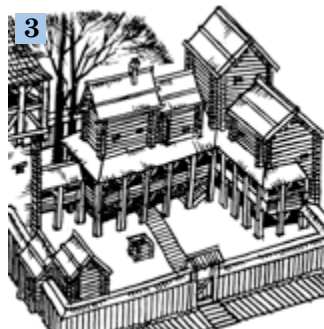
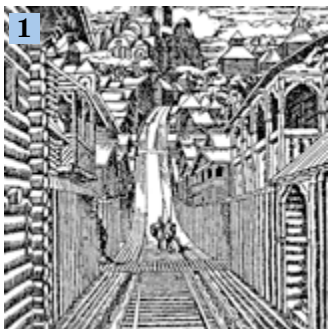

2

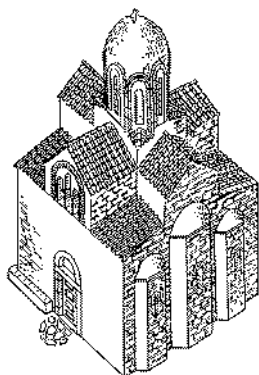

Роздивіться ілюстрації. Скориставшись реконструкціями, визначте особливості будівництва та забудови Києва тих часів.

1. Житлові квартали кийських ремісників 11–12 ст. 2. Забудова однієї з кийських вулиць в 11 ст. 3. Боярська садиба 10 ст. 4. Садиба кийського купця на Подолі. 11 ст.

Із запровадженням християнства почали будувати храми. Багато церков споруджували з дерева, але до наших днів вони не збереглися. Камінь у будівництві храмів наші предки почали застосовувати від 10 ст. Нещодавно з'ясовано, що найдавнішою кам'яною спорудою (якщо не брати до уваги візантійський Крим) була церква-ротонда Пресвятої Богородиці, збудована за княгині Ольги в 961–962 роках на зразок каплиці палацу Карла Великого в Аахені. Будівництво церкви пов'язують з місією єпископа Адальберта.

Хрестобанний храм.
Реконструкція.

Протягом 989–996 рр. у Києві з каменю будували храм Богородиці, відомий під назвою Десятинної церкви. Вважається, що зведення Десятинної церкви не лише започаткувало активне кам'яне храмове будівництво, а й певною мірою визначило його особливості. Так, муруючи стіни, ряди цегли-плінфи чергували з камінням, а один ряд цегли трохи заглиблювали порівняно з іншими, при цьому застосовували цем'янку (розчин з вапна, піску та битої цегли).

Від Десятинної церкви бере початок своєрідне планування храму, яке дослідники називають хрестобанним.

Часів Володимира Святославовича сягає й будівництво князівських кам'яних палаців. Вони не зберег-

1

2

3

1. Фрагмент зовнішньої стіни Софійського собору.
2. Софійський собор. Реконструкція.
3. Київський палац «міста Володимир». Реконструкція.

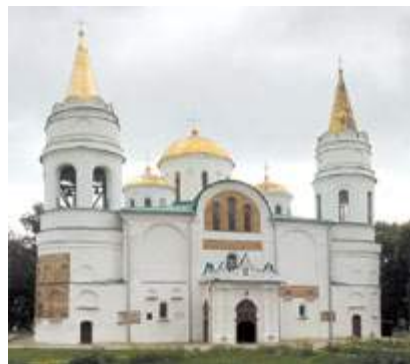
• Порівняйте реконструкцію Софійського собору 11 ст. із сучасним виглядом. Що змінилося? лися, але археологічні дослідження й літописні відомості дають змогу реконструювати їхній вигляд. Найбільша палацова споруда завдовжки сягала близько 70 м, а завширшки – 13 м.

Ви вже знаєте, що кам'яне будівництво особливо поживалося за князювання Ярослава Мудрого. Окрасою столиці був **Софійський собор**. Це – найдавніший християнський храм, що зберігся на східнослов'янських теренах.

Згадайте про розбудову Києва часів Ярослава Мудрого. Чому Софійський собор називають перлиною давньоруської архітектури?

Упродовж майже всього 11 ст. кам'яне будівництво Русі зосереджувалося здебільшого в Києві. Винятком стало спорудження **Спасо-Преображенського собору в Чернігові**, закладеного братом Ярослава Мудрого – Мстиславом Володимировичем. Це єдина мурована пам'ятка Лівобережної України часів розквіту Київської Русі, що збереглася до наших днів у первісному, хоча й дещо перебудованому вигляді. На час смерті Мстислава Володимировича у 1036 р., згідно з літописом, «церкву святого Спаса» зведено на висоту до рівня, якого міг досягти рукою вершник на коні. Князя – засновника собору, який помер після застуди на полюванні, поховали в тоді ще не добудованому храмі.

Спасо-Преображенський собор у Чернігові.

Використавши ілюстрації як експонати, проведіть уявну екскурсію вулицями міст Київської Русі кінця 10 – першої половини 11 ст.

4. У чому своєрідність образотворчого мистецтва доби?

Серед пам'яток тогочасного образотворчого мистецтва найбільше вражають монументальні зображення – мозаїки та фрески, якими оздоблювали храми. Мозаїку викладали на стінах із різнобарвних шматочків

Фреска Софійського собору в Києві із зображенням музик.

На цій фресці зображено справжній оркестр, адже кожен з музикантів має свій музичний інструмент. Тут і величезна ліра, й орган, і флейта.

Фрагменти мозаїк Софійського собору.

- Чому, на вашу думку, від початку другого десятиліття 12 ст. стіни храмів Київської Русі перестали оздоблювати мозаїками?

впинну молитву за людей: *Оранта* – та, що молиться. Образ Ісуса Христа зображено в zenіті центральної бані.

смальти – сплаву свинцю та скла. Техніка виконання мозаїк, а також їхні художні особливості зазнали впливу візантійських традицій, проте дослідники переконані, що їх творили й руські майстри. Ще більшою самобутністю відзначалися фрески – основний різновид тогочасного монументального малярства.

На мозаїках, фресках зображували здебільшого Ісуса Христа, Богоматір, апостолів, святих, біблійні сцени тощо. Кожне з таких зображень створювали за суворими церковними приписами. Утім, у Софійському соборі багато й світських фресок, зокрема вже відома вам «Зустріч Ольги з візантійським імператором», або портрет Ярослава Мудрого, або фреска із зображенням музик тощо.

У Софійському соборі до наших днів збереглося найбільше у світі зібрання мозаїк і фресок першої половини 11 ст. – 260 м² мозаїк і 3000 м² фресок. Мозаїчними зображеннями оздоблено стіни й підлогу головного київського храму. Кубики смальти (розміром 1 см³) втискали в сирий тиньк. Про мистецьку довершеність мозаїк свідчить їх кольорове багатство. Дослідники налічують 35 відтінків зеленого кольору, 31 – червоного, 44 – жовтого. Усього ж у київських мозаїках використано 18 основних кольорів зі 143 відтінками.

Найвеличними мозаїчними зображеннями Софійського собору є **Богоматір Оранта** та **Христос Вседержитель**. Перед тими, хто входив до храму, відкривалася велична постать Богоматері, заввишки 6 метрів. Богоматір здіймає до небес руки й підносить до Сина не-

Богоматір Оранта, Христос Вседержитель. Мозаїки Софійського собору. На Оранті синій хітон, пурпурово-золотий плащ, червоні чобітки. Із-за червоного паска звисає біла, шита золотом хусточка. Христос однією рукою притискає закриті Євангелії, другою – благословляє. Постаць оточена архангелами, що утворюють почесний ескорт (з них збереглася мозаїчною лише одна, інші дописав Михайло Врубель у 1884 р.). На архангелах візантійський імператорський одяг, на головах – діадеми.

Скориставшись поданими ілюстраціями як прикладами, зробіть висновок про своєрідність розвитку образотворчого мистецтва Київської Русі першої половини 11 ст.

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ● спорудження Софійського собору, ● створення Остромирового євангелія, ● спорудження Десятинної церкви.
2. Витлумачте поняття: ● церковнослов'янська мова, ● монументальне мистецтво, ● книжкові мініатюри, ● мозаїки, ● фрески.
3. Заповніть таблицю. Установіть, які з поданих термінів стосуються кожного з видів мистецтва: ● мініатюра, ● мозаїка, ● дитинець, ● садиба, ● кінцівка, ● храм, ● палаци-хороми, ● буквиця, ● житія, ● заставки, ● фреска.

Архітектура	Монументальне мистецтво	Мистецтво рукописної книги
-------------	-------------------------	----------------------------

4. Дайте відповіді на запитання: ● Яку мову й чому використовували для написання книг? ● Які факти свідчать про поширення писемності за доби розквіту Київської Русі? ● Де за часів Київської Русі виготовляли книги? Що відомо про найдавніші з них? ● Що споріднювало види монументального мистецтва Київської Русі? Чим вони відрізнялися? ● Які споруди будували руські будівничі?
5. Чи має слушність твердження, що мистецтво Київської Русі було підпорядковане ідеології держави?

Наведіть приклади творів образотворчого мистецтва та архітектури, які сприяли утвердженню князівської влади, були втіленням величі держави – «відомої і званої...».

КИЇВСКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ 10 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 11 ст.

2

§ 10. СУСПІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ЗА ДОБИ РОЗКВІТУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У ТУРБОТАХ ПРО ХЛІБ ЩОДЕННИЙ

Пограйте в гру «Музей». Із задалегідь підготовлених репродукцій пам'яток архітектури, монументального мистецтва та книжкової мініатюри Київської Русі кінця 10 – першої половини 11 ст. сформууйте музейну колекцію. Позмагайтеся командами в умінні розповідати про видатні пам'ятки. Виграє та команда, розповіді якої найдокладніші й найточніші.

Роздивіться ілюстрації. За одягом визначте, представників яких суспільних груп Київської Русі зображено. Висловіть припущення, які історичні джерела допомогли реконструювати тогочасне вбрання.

Реконструкція одягу різних верств населення Київської Русі.
Художник З. Васіна.

1. Що таке верстви та яку роль у суспільстві Київської Русі відігравали князі?

Ви вже знаєте, що групи населення із закріпленими за ними тогочасним законом правами й обов'язками, зі своїми нормами поведінки та звичаями називають **верствами**. Зрозуміло, що представники різних верств руського суспільства мали неоднакові права. Тому верстви умовно розташовують одну за одною – у міру розширення або звуження прав, так, ніби зводять уявну піраміду, яку дослідники називають **суспільною**.

Верхівку суспільної піраміди Київської Русі посідали **князі**. Спочатку князі-вожді були в кожному східнослов'янському союзі племен. Ви вже знаєте про полянського князя Кия, деревлянського князя Мала. Згодом

КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ 10 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 11 ст.

на київському столі утвердився князівський рід Рюриковичів, і з часом, знищивши місцеві князівські роди, саме ця династія стала володарювати в руських землях. Тож князі в Київській Русі – нащадки Ігоря Рюриковича, «єдиного діда внуки».

Найвпливовішим князем був великий князь київський. У столицях земель-князівств сиділи удільні князі. Кожне ж князівство поділялося на дрібні волості, якими теж правили князі. Щоправда, міжкнязівські відносини не набули на наших теренах законодавчого регулювання. Тому спалахували гострі сутички в боротьбі за владу. Важливо, що на відміну від інших верств тогочасного суспільства князівська верства була закритою, до неї можна було належати тільки за народженням. Лише син князя міг бути князем.

Князі мали в Київській Русі найбільшу владу. Це й визначало **політичний устрій** держави. Князі були не лише верховними правителями всієї країни або землі-князівства, а й головними розпорядниками всього місцевого життя. Вони опікувалися законодавством і судочинством, керували військом, ухвалювали рішення про оборону країни, беручи безпосередню участь у воєнних походах. Князі налагоджували відносини із сусідніми державами, укладали мир або оголошували війну.

Князь та княгиня в парадному вбранні 10–11 ст. Реконструкція З. Васіної.

Політика – це мистецтво управління державою. Тож **політичний устрій** дає змогу простежити, як саме відбувалося управління державою, як розподілено владу між можновладцями.

Запропонуйте схему політичного устрою Київської Русі, зваживши на тогочасні уявлення, втілені в рядку з поеми «Слово о полку Ігоревім»: «Хоч і тяжко тій голові бути без пліч, зле і тілу без голови», – так автор визначив сутність тогочасної держави, у якій головою був князь-правитель, а тілом – решта суспільства.

2. Яким було суспільство Київської Русі?

Крім князів, до панівних верств належали **бояри**. У літописах їх згадують поряд із князем від 10 ст. Боярські роди формувалися з місцевої родоплемінної знаті, а також з впливових дружинників, які за військову службу отримували від князів земельні маєтки. Боярська верства, так само як і князівська, не була однорідною. З-поміж руських бояр були *бояри великі й малі*. Великі бояри ставали воеводами, тисяцькими, князівськими канцлерами, а малі – соцькими, десяцькими, тіунами (управителями маєтків), дворецькими тощо.

Привілейованою групою руського суспільства були **дружинники** – професійні воїни. Вони не лише брали участь у воєнних походах, а й обіймали певні урядові посади. За вірну службу князеві дружинники отримували грошову винагороду, а також землю, що ставала їхнім *умов-*

Київський дружинник другої половини 10 ст. Реконструкція. Малюнок О. Федорова.

ним володінням, тобто належала доти, доки дружинник служив своєму сюзеренові-князю.

Із запровадженням християнства як державної релігії почала формуватися верства **духівництва**, до якої належали служителі церкви. Становище духівництва було зумовлене тією роллю, яку відігравала церква. Духівництво – найосвіченіша верства тогочасного суспільства. Воно впливало не тільки на духовне життя, а й на світське, особливо на царину культури.

На середніх щаблях суспільної піраміди перебували представники *міської* *заможної верхівки*, а також *купці* та *ремісники*.

На нижніх щаблях суспільної піраміди Русі розташовують простолюди, до якого належали: *смерди*, *закупи*, *рядовичі*, *челядь*, *наймити*, *холопи*.

Найчисленніша група тогочасного населення – селяни-**смерди**. Вони були

особисто вільними, мали власне господарство, землю, мешкали в князівських селах і платили князеві данину. Якщо смерд через якісь обставини втрачав власне господарство, то міг позичити гроші – «купу» – у землевласника, але цю позику мусив відробити. Саме тому селянина, який працював «за купу» в господарстві пана, називали **закупом**. Відпрацювавши борг, такий тимчасово залежний селянин ставав вільним. Різновидом закупів були й *рядовичі*, адже обставини перетворення смерда на закупа закріплювалися в договорі-ряді. Так виникла назва «рядович».

Стосовно багатьох русичів уживали назви **наймит**, **челядин**. Якщо наймити працювали в умовах наймання, залишаючись особисто вільними, то челядь була невільною – її продавали, дарували, передавали в спадщину. До челяді потрапляли здебільшого полонені.

У повній власності пана перебували й **холопи**. Проте холопство не було довічним. Із тогочасних джерел довідуємося, що за гарну службу холопа могли відпустити на волю. Щоправда, невідомо, чи часто таке траплялося.

Особливу групу населення становили **ізгої**. Так називали людей, які з різних причин «випадали» зі свого звичного середовища, втрачали з ним зв'язок. Ізгоями, зокрема, ставали смерди, які втрачали землю й господарство. Так само ізгоями називали князів, які не мали землі й столів. Проте, на відміну від челяді й холопів, князі-ізгої були особисто вільними людьми.

Складіть схему-піраміду «Суспільство Київської Русі». Обґрунтуйте розташування на ній різних верств населення та інших суспільних груп Русі.

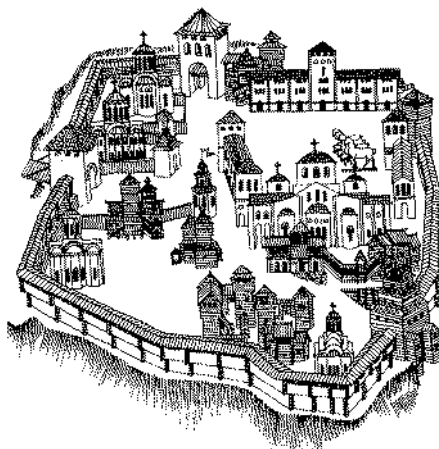

3. Що визначало буденне життя в містах та селах?

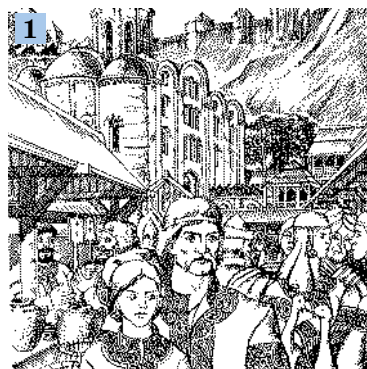
Руські землі 9–10 ст. у скандинавських джерелах названо «*країною градів*» – так багато виникло тоді укріплених поселень-фортець. Що ж до найдавніших східнослов'янських міст, то, на думку істориків, розбудова їх сягає кінця 8–9 ст. Виникали вони здебільшого на основі племінних центрів – *городищ*, щоправда, не кожному городищу судилося стати містом. За сприятливих політичних та господарських обставин укріплені поселення – центри державної влади – набували значення осередків ремесла й торгівлі, ставали центрами відправлення релігійних культів і місцем оборони від нападників, тобто перетворювалися на власне міста. У 9 – на початку 11 ст. на Русі налічувалося вже близько 30 великих міських центрів з укріпленнями-фортецями.

Споруджена фортеця – своєрідний зародок міста. Великі міста склалися зазвичай з трьох частин. Перша – це *дитинець*, найстаріша частина міста, фортеця, укріплена стінами, валами й ровами. На дитинці будували князівські та боярські двори. Від часів хрещення Русі саме тут розташовувалися найважливіші церкви та собори. Нижче дитинця простягався *поділ*. Саме тут мешкали ремісники та купці, тут був торговий майдан, численні церкви й монастирі. Поза міськими укріпленнями розташовувалися передмістя – *сторони*, або *кінці*. Їх заселяли ремісники певної спеціальності: кожум'яки селилися біля води, гончарі – біля виходу глин тощо.

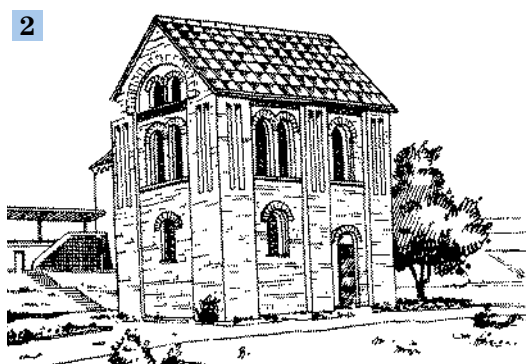
У великих містах мешкали князівська родина, бояри, дружинники, духівництво тощо. У князівських палацах, боярських хоробах завжди було

Київський дитинець за князя Володимира Святославовича. Реконструкція.

1. Торговище на Подолі в Києві – головний ринковий майдан міста із церквою Богородиці Пирогощії. Реконструкція.

2. Князівський палац у Чернігові. Реконструкція.

- Роздивіться малюнок. Що відрізняє село від міста?

Давньоруське село. Реконструкція.

гамірно. Тут чатували дружинники, метушилися слуги, юрмилася челядь. Звідси віддавалися накази, тут судили й урядували, сюди звозили данину. У просторих *гридницях* – великих залах, де збиралися *гриді* – дружинники-охоронці князя, часто відбувалися бенкети.

Більшість тогочасного населення Русі мешкала в селах. Так за часів Київської Русі називали неукріплені поселення, згадки про які є вже в перших угодах русичів із візантійцями. Буденне життя, заняття мешканців села не відрізнялося від попередніх часів.

Прочитайте уривок з літопису. На що нарікають дружинники князя? Чому князь так легко погоджується розв'язати цю проблему? Як історики визначають згадані в джерелі стосунки між князем та його підлеглими? На які факти буденного життя князівського оточення звернули увагу?

- Проаналізуйте документ відповідно до правил роботи з історичними джерелами.

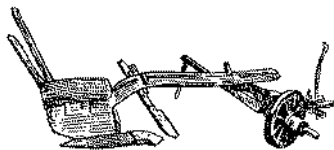
Літопис під 996 р. повідомляв таке:

«...Щонеділі установив Володимир Святославович на дворі своїм, у гридниці пир справляти і зелів приходити сюди боярам, і гридям, і соцьким, і десятникам, і знатним мужам – і при князі, і без князя. І бувало на обіді тому багато м'яса – і яловичини, і звірини, і було ж подостатком усього. А коли підпивалися вони, то починали нарікати на князя, говорячи: “Зле єсть нашим головам! Дав він нам їсти дерев'яними ложками, а не срібними!” І коли це почув Володимир, зелів він викувати срібні ложки, їсти дружині, сказавши так: “Сріблом і золотом не знайти мені дружини, а дружиною знайду я срібло і золото, як ото дід мій і отець мій добули дружиною золота і срібла”. Володимир бо любив дружину і з ними радився про устрій землі своєї, і про порядки землі, і про війни».

4. Як розвивалися господарство та торгівля?

Провідним заняттям населення було сільське господарство. Чільне місце, як і раніше, посідало *землеробство*. Відбулися зміни як у застосуванні техніки, так і в доборі та способах вирощування рослин. Русичі навчилися використовувати *плуг*, що неабияк поліпшило якість оранки, дало змогу ефективніше боротися з бур'янами й відновлювати родючість ґрунту. Якщо спершу на наших землях вирощували менш вибагливі зернові культури (ячмінь, овес), то згодом почали віддавати перевагу пшениці, житю. Розвивалося й *городництво*. Селяни вирос-

Реконструкція плуга.

щували різноманітні овочі: капусту, ріпу, огірки, гарбузи, часник, моркву, буряки, цибулю. Плекали наші предки й сади, віддаючи перевагу яблунам, грушам, сливам, вишням. Важливою галуззю сільського господарства було *тваринництво*: русичі розводили велику рогату худобу, свиней, овець, коней. На сільськогосподарських роботах застосовували коней. Поширення набули й *промисли*: мисливство, рибальство та бджільництво. За тих часів мешканці окремих сіл спеціалізувалися на певному промислі.

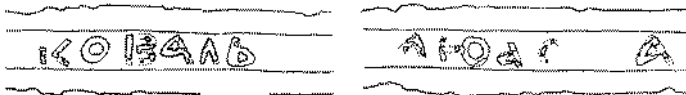
Сівба й оранка в Київській Русі. Мініатюра з літопису.

За підрахунками дослідників, у Київській Русі ремісники знали близько 70 спеціальностей. Надзвичайного поширення набуло *ковальство*. Археологи твердять, що в руських землях ковалі виготовляли із заліза 150 різних виробів – знаряддя праці, ремісничі інструменти, зброю, предмети хатнього начиння. Майстри ковальської справи досконало володіли такими способами залізообробки, як кування, зварювання, обточування, полірування тощо.

Поширеним було *художнє литво*. Давньоруські майстри відливали безліч предметів – від малесеньких гудзиків до церковних дзвонів. Удосконалюва-

Меч 11 ст. з околиць Києва з написом «Коваль Людота».

• Прочитайте напис на мечі. Про що свідчать подібні пам'ятки?

1. Намисто, колт з рясною 12 – першої половини 13 ст. 2. Золота діадема з перегородчастою емаллю, с. Сахнівка Черкаської обл. 12 ст. 3. Ливарна форма для виготовлення колтів. Колт 12–13 ст. 4. Головний убір з діадемою, колтами і нагрудною прикрасою – бармою. Реконструкція за матеріалами київських скарбів 12 – першої половини 13 ст. Малюнок О. Федорова.

• Роздивіться ливарну форму для виготовлення колтів. Поясніть, як виготовляли ці прикраси.

–
КІЇВСЬКА РУСЬ НАПРІКІНЦІ 10
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 11 ст.

Вироби давньоруських ремісників.

- Яке призначення зображених виробів? Зразками яких ремесел вони є?

лося кування та карбування міді, срібла й золота. Вироби золотарів оздоблювали інкрустацією золотом і сріблом, черню, сканню, позолотою. З-поміж прикрас найпопулярнішими були браслети, колти, персні.

Поважною справою було й *гончарство*. Місцеві гончарі виробляли з кераміки безліч речей, у тому числі дитячі іграшки. А від 10–11 ст. навчилися виготовляти кераміку, вкриту поливою. Крім названих, розвивалися й інші ремесла: обробка кістки, дерева й каменю, виготовлення цегли й вапна, ткацтво, кравецтво (пошиття одягу), шевство (шиття та лагодження взуття), обробка шкур тощо.

Активнішою ставала торгівля. Розвиток зовнішньої торгівлі зумовлений розташуванням руських земель на перетині важливих міжнародних торговельних шляхів. Це і відомий вам шлях «із варягів у греки», або *Грецький*. Сухопутний шлях – *Залозний* – пролягав через приазовські степи до Каспійського моря й далі до країн Закавказзя та Сходу. На початку 11 ст. виник суходільний шлях з Києва до верхньодунайських міст, який пролягав землями Південної Русі, Польщі, Моравії, Богемії. Протягом 12–13 ст. налагодилися жваві торговельні зв'язки між руськими землями-князівствами.

Спершу в обігу в руських землях були карбовані гроші інших держав – здебільшого арабські срібні монети *дирхеми*. Перший почав карбувати

Срібляник Володимира Велико-го та арабський дирхем.

златники й срібляники Володимир Великий. Згодом й інші князі карбували монети. Проте всі ці монети не відіграли особливої ролі в господарському житті Русі. До нашого часу дійшло 340 давньоруських срібних та 11 золотих монет, тоді як арабських дирхемів на наших землях знайдено десятки тисяч.

Від середини 11 ст. набули поширення гроші у вигляді зливків срібла усталеної маси та форми – **гривні**. На наших теренах користувалися гривнями двох різновидів – київські шестикутні та чернігівські плескати. Використовували також вагове срібло.

Київська та чернігівська гривні.

Роздивіться картину. Розкажіть, що на ній зображено. Що продавали й купували тогочасні руські купці? Підготуйте розповідь про розвиток торгівлі в Київській Русі від імені іноземного купця.

Картина П. Андрусева «Торговище в княжому місті».

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ● запровадження християнства як державної релігії; ● правління першого князя з династії Рюриковичів; ● князювання Ярослава Мудрого.
2. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються господарського життя Київської Русі: ● рільництво, плуг, ● Перун, Хорс, Мокош, ● жито, пшениця, ● мисливство, рибальство та бджільництво, ● Золоті ворота, Софійський собор, ● капуста, ріпа, огірки, ● ковальство, гончарство, ● «із варягів у греки».
3. Поясніть, що спільного та відмінного між поняттями: ● князі, ● бояри, ● духівництво, ● купці, ● смерди, ● ізгої.
4. Дайте відповіді на запитання: ● Хто в руських землях мав найбільшу владу? У чому це виявлялося? ● Які зміни відбувалися в землеробстві? ● Що вирощували русичі і яку худобу розводили? ● Які галузі ремесла були поширеними за часів Київської Русі? ● Чим торгували русичі, які гроші використовували?
5. Чим відрізнялося становище князів від становища інших верств і груп?

Що в матеріалах параграфу про суспільне та господарське життя Київської Русі за часів розквіту зацікавило найбільше? Про що хотіли б довідатися докладніше? Чому джерела багаті на свідчення про життя князів, проте скупі стосовно життя простолюду.

2

§ 11. ХРИСТІЯНСЬКА РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В ЖИТТІ ДАВНЬОРУСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2

«ВІРА БЛАГОДАТНА ПО ВСІЙ ЗЕМЛІ ПОШИРИЛАСЬ...»

988 р. – запровадження на Русі християнства як державної релігії.

989–996 рр. – будівництво Десятинної церкви в Києві.

1017–1037 рр. – спорудження Софійського собору в Києві.

1051 р. – призначення київським митрополитом Іларіона. Заснування Печерського монастиря.

Пограйте в гру **«Впізнай мене!»**. По черзі, говорячи від імені історичного діяча, але не називаючи його, розповідайте про його вчинки або міркування. Наприклад, *«Я був ініціатором укладення першого збірника законів “Руська правда”...»* або *«Про мене сучасники казали: “Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш про неї, а свою полишив...”*». Представники іншої команди мають визначити, про кого йдеться. Після цього поміняйтеся ролями. Виграє та команда, яка точніше характеризує постаті і яка безпомилково їх угадувала.

1. Як літописець розповідає про наслідки запровадження християнства як державної релігії?

А. «І поставив Володимир церкву святого Василія на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви і священників наставляти, і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши мужів своїх, став він у знатних людей дітей забирати і отдавати їх на учення книжне».

Б. «Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву Святої Софії, премудрості Божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої Богородиці... І інші церкви ставив він по городах і по містах, настановляючи священників, і даючи їм частку майна свого, і велячи їм почати людей і приходити часто до церков».

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися...

І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо святе, і списали багато книг. І придбав він книги, що ними поучаються віруючі люди і втішаються вченням божественного слова. Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є в книгах незмірна глибина».

Про що йдеться в уривках джерел? Чому в наведених у літописі фактах історики вбачають наслідки запровадження християнства як державної релігії?

Скориставшись поданими уривками, поясніть слова літописця *«Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив... а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжне»*.

2. Що довідуємося з літопису про заснування Києво-Печерського монастиря?

В. «Поставив Ярослав русича Іларіона митрополитом Русі у Святій Софії, зібравши єпископів... А не по багатьох днях знайшовся один чоловік... із города Любеча. І вложив йому Бог у серце намір у землю Грецьку йти і монастирі, що є там, подивитися. Він і подався йти на Святу Гору (Афон у Греції), і побачив тутешні монастирі, і возлюбив чернецтво. І прийшов він у один монастир із суцїх тут монастирів, і вмолив ігумена його, щоб возложив він на нього сан чернечий. І він тоді, послухавши його, постриг його і нарїк його ім'ям Антоній. І, напутивши його і научивши його чернецтва, сказав він йому: “Тож іди назад в Русь, і хай буде на тобі благословення од Святої Гори, бо многі од тебе чорноризцями стануть”. І благословив він його, і відпустив його, сказавши йому: “Йди з миром”.

Антоній отож прийшов до Києва і думав: “Де жити?”... І прийшов він на пагорб, де ото Іларіон викопав був печеру, і возлюбив місце се, і вселився в неї, і став молитися Богові... І став він жити тут... Коли ж згуртувалася братія, сказав їм Антоній: “Се Бог вас зібрав, братія... Живіте осібно. Я поставлю вам ігумена, а сам хочу в іншу гору сісти один, усамітнївшись, як ото і раніш я був звик”.

Братія ж та ігумен жили в печері. А коли братії умножилося і не могли вони вміститися в печеру, то задумали вони поставити монастир зовні печери. І прийшов ігумен і братія до Антонія, і сказали вони йому: “Отче! Умножилося братії, і не можемо ми вміститися в печері. Коли б повелів Бог і твоя молитва, то поставили б ми церкву малу зовні печери”. І повелів їм Антоній.

...І почали називати монастир Печерським; тому що жили було ченці раніш у печері, то од того прозвався монастир Печерським. Постав же Печерський монастир по благословенню Святої Гори».

Сторінка з літопису, присвячена подіям розбудови Печерського монастиря в Києві.

- Які події, пов'язані з розбудовою монастиря, втілено в мініатюрах?

Знайдіть у фрагменті з літопису слова, пов'язані з християнською церквою. Скориставшись наведеними нижче визначеннями, доберіть до них відповідні терміни.

1. Другий після патріарха сан, який очолює митрополію.
2. Найвищий керівник церковного життя кожної церковної області-округи (єпархії) в більшості християнських церков.
3. Керівник-настоятель монастиря.

2

4. Віруючі, які зреклись звичайного світського (мирського) життя на користь служіння Богові. Здебільшого об'єднуються в громади.
5. Дім Божий – святе місце, призначене для християнських богослужінь та молитов.
6. Осередок церковного та культурно-освітнього життя, місце (комплекс споруд) для проживання ченців (черниць), відправлення ними релігійних обрядів, навчання тощо.
7. Усталений текст, який промовляють віруючі, звертаючись до Бога, Ісуса Христа, Святого Духа, Пресвятої Богородиці, святих. Спілкування людини з Богом.

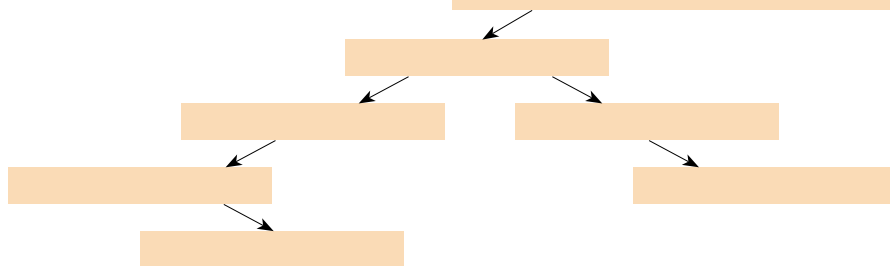

Чому, на вашу думку, оповідь про заснування Печерського монастиря в Києві літописець розпочав згадкою про Святу Гору?

Працюймо самостійно. Завдання 1. Розташуйте подані слова в схемі відповідно до повноважень у діяльності церкви. • Єпископи, • ігумени монастирів, • київський митрополит, • ченці (монахи), • парафіяни – громада віруючих одного храму, • священики та диякони.

КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ ПАТРІАРХ

Працюймо самостійно. Завдання 2. 1. Визначте, про які події церковного життя Київської Русі доби розквіту йдеться в уривках, поданих у параграфі. 2. Коли відбувалися зазначені події? Намалуйте лінію часу й розставте події в хронологічній послідовності. 3. Оберіть один з уривків та проаналізуйте його відповідно до правил роботи з історичними джерелами.

3. Якою була роль християнської церкви в житті давньоруського суспільства?

На підставі зображених пам'яток зробіть висновок про значення християнської релігії і церкви в житті давньоруського суспільства.

Працюймо самостійно. Завдання 3. Використовуючи уривки із джерел, подані в параграфі, а також мистецькі пам'ятки, сформулюйте 5–6 речень про зміни в житті давньоруського суспільства у зв'язку із запровадженням християнства як державної релігії.

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Як ви думаєте, чи мав Володимир Великий альтернативу запровадженню християнства? Навіщо літописець у своїй відповіді використав мотив «вибору віри»?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ З ТЕМИ

ДАТИ ТА ПОДІЇ

1. Скільки минуло років від запровадження християнства як державної релігії до утвердження Ярослава Мудрого на великокнязівському столі? Скільки років тому відбулися ці події? Дати та обчислення позначте на стрічці часу.

2. Установіть, чи були сучасниками:

- А. князь Мстислав Володимирович і князь Ярослав Мудрий.
- Б. князь Володимир Великий і княгиня Ольга.
- В. князь Аскольд і князь Володимир Великий.
- Г. князь Олег і князь Ярослав Мудрий.
- Д. князь Ярослав Мудрий і князь Святополк Окаянний.

ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

3. Які поняття та терміни є обов'язковими в розповіді про утвердження християнства на наших землях, а які – у розповіді про розвиток освіти та культури: • билини, • буквиця, • графіті, • дитинець, • єпископ, • ікона, • книжкові мініатюри, • митрополит, • мозаїка, • монастир, • палаци-хороми, • проповіді, • священник, • собор, • фреска, • церква, • чернець? Свій вибір поясніть.

2

ІСТОРИЧНА ОСОБИСТІТЬ

4. Підготуйте розповідь про Володимира Великого чи Ярослава Мудрого за планом: **1.** Коли жив; за якого часу мав найбільшу владу, унаслідок яких подій здобув її? **2.** Опишіть зовнішність історичного діяча, схарактеризуйте його вдачу. Що, на вашу думку, вплинуло на формування його характеру? **3.** Висловіть своє ставлення до історичного діяча (які вчинки і справи викликають захоплення, а які ви не можете схвалити; як ви ставитеся до засобів, якими він прагнув досягти мети).

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

5. Роздивіться ілюстрації із зображенням історичних пам'яток. Де, коли, за яких обставин, навіщо (для кого/для чого, на честь кого/чого) було створено наведені твори архітектури та образотворчого мистецтва? Що знаєте про їхнє призначення? Що собою являла архітектурна споруда зовні, яка вона всередині? Зробіть висновок про рівень розвитку культури.

1

2

3

4

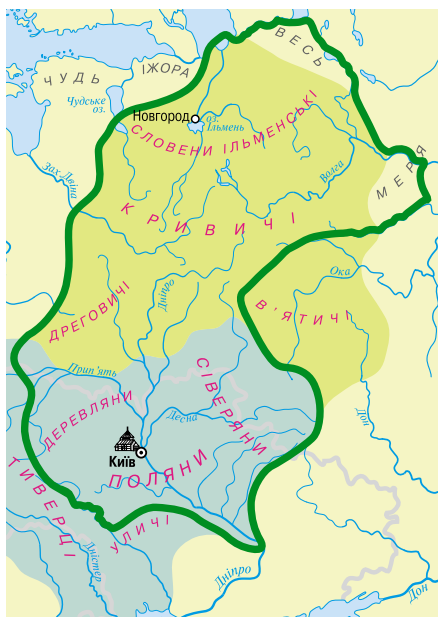
5

ІСТОРИЧНА КАРТА

6. Роздивіться фрагменти історичних карт. Які періоди історії України вони відображають? Коротко розкажіть про кожен. Доберіть до карт назви. Визначте місцеположення найбільших міст Київської Русі відносно столиці.

КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРІКІНЦІ 10 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 11 ст.

ПРИЧИНИ, СУТНІСТЬ, НАСЛІДКИ ПОДІЙ

7. Роздивіться ілюстрації. Які події доби зображено на них? Назвіть події, що передували зображеним. Уявіть, що ви готуєте навчальний фільм з історії України для 7-го класу. Доберіть текстівки до запропонованого відеоряду.

8. Визначте, які причини та наслідки:

- А. Запровадження християнства як державної релігії;
- Б. «Шлюбної дипломатії» Ярослава Мудрого.

9. Назвіть дві-три події з історії Київської Русі кінця 10 – першої половини 11 ст., які вважаєте доленосними. Відповідь стисло обґрунтуйте.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

10. Про кого з історичних діячів доби йдеться в уривках із джерел?

А. «І оплакували його бояри яко заступника землі їхньої, а вбогії – яко заступника і кормителя... Він є новим Константином великого Риму...».

КІЇВСЬКА РУСЬ НАПРЯКІНЦІ 10 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 11 ст.

2

Б. «До книг він мав нахил, читаючи їх часто і вдень і вночі... Як ото хто-небудь землю зорав, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, – так і сей».

11. Установіть, про що йдеться в уривках з літопису. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. «І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І приносили їм люди жертви, називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували їх цим бісам, і оскверняли землю требами своїми».

Б. «Бояри ж, відповідавши, сказали: “Якби лихий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, що була мудрішою за всіх людей”. А Володимир, відповідавши, мовив: “То де ми хрещення приймемо?”. І вони сказали: “Де тобі вгодно”».

В. «Коли ж охрестили Володимира в Корсуні, то передали йому віру християнську, кажучи так: “Хай не спокусять тебе деякі з єретиків. А ти віруй, так говорячи: «Вірую во Єдиного Бога, Отця Вседержителя, Творця неба і землі»”...»

Г. «І коли Володимир прибув, повелів він поскидати кумирів – тих порубати, а інших вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити його палицями».

Д. «Мстислав вийшов на лови, і розболівся, і помер. І положили його у Чернігові в церкві святого Спаса, що її він спорудив був сам; було бо зведено її при ньому так заввишки, як, на коні стоячи, можна рукою досягти. Після цього ж узяв волость його всю Ярослав і став єдиновладником Руської землі».

Е. «А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на тім місці, де ото є нині свята Софія, митрополія руська; бо тоді це було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати».

12. Підготуйте розповідь про найвизначнішу київську подію або проведіть екскурсію Києвом часів Ярослава Мудрого від імені когось із її учасників – великого князя київського, князівського дружинника чи простолюдина.

КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРІКІНЦІ 10 –
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 11 ст.

Розділ 3

КИЇВСЬКА РУСЬ у другій половині 11 - першій половині 13 ст.

Геніальний поет 12 ст. у поемі «Слово о полку Ігоревім» картав руських князів:

Перестали князі невірних воювати,
Стали один одному казати:
Се моє, а се теж моє, брате!
Стали вони діла дрібні
Вважати за великі,
На себе самих підіймати чвари, –
А невірні з усіх сторін находили,
Землю Руську долали.

У докорах сучасника тих подій – гірка правда, утім з уроків теми ви довідаєтеся, що та доба пам'ятна не лише князівськими міжусобицями. Адже Київ, лишаючися центром руських земель, правив за взірця удільним князям, які прагнули мати свої стольні міста такими, що не поступалися б його красі й величі.

3 § 12. КИЇВСЬКА РУСЬ ЗА НАСТУПНИКІВ ЯРОСЛАВА

«КОЖЕН ХАЙ ДЕРЖИТЬ
ОТЧИНУ СВОЮ...»

1054–1068 рр. – князювання в Києві Ізяслава Ярославовича.

1068 р. – поразка руських дружин Ярославичів на р. Альті від половців. Виступ киян проти князя Ізяслава.

1073 р. – початок боротьби за київський стіл між Ярославичами.

1097 р. – Любецький з'їзд князів.

Об'єднавшись у групи, пограйте в гру «Історик-архівіст». Уявіть, що вам трапилися пошкоджені давні рукописи, де вціпіли тільки окремі слова. Висловте припущення, про що йшлося в тексті. 1) *Володимир Великий, Херсонес, візантійська принцеса Анна*; 2) *Анна Ярославівна, Євангеліє, Франція*; 3) *Янка Всеволодівна, жінки, Андріївський монастир*; 4) *Антоній, монастир, Ярослав Мудрий*; 5) *абетка, Софійський собор*; 6) *Мстислав Володимирович, Чернігів, Спасо-Преображенський собор*.

За роки незалежності України в Києві відроджено чимало храмів княжої доби. Постає з небуття, приміром, Михайлівський Золотоверхий собор Михайлівського монастиря, Успенський собор Печерської лаври, церква Успіння Богородиці Пирогошії. З такою відбудовою погоджуються не всі: мовляв, наново споруджені храми є лише копіями, які, крім зовнішніх форм, не мають нічого спільного зі своїми попередниками. Що із цього приводу думаєте ви?

1. Успенський собор Києво-Печерського монастиря, збудований за Ярославичів. Реконструкція.

2. Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Відбудовано 2000 р. відповідно до вигляду 17–18 ст.

1. Що передбачав новий принцип столонаслідування, запроваджений Ярославом Мудрим?

Ви пам'ятаєте, яким тернистим був шлях Ярослава Мудрого до київського столу. Щоб уберегти власних синів від князівських усобиць, він подбав про новий принцип столонаслідування, що ґрунтувався на стар-

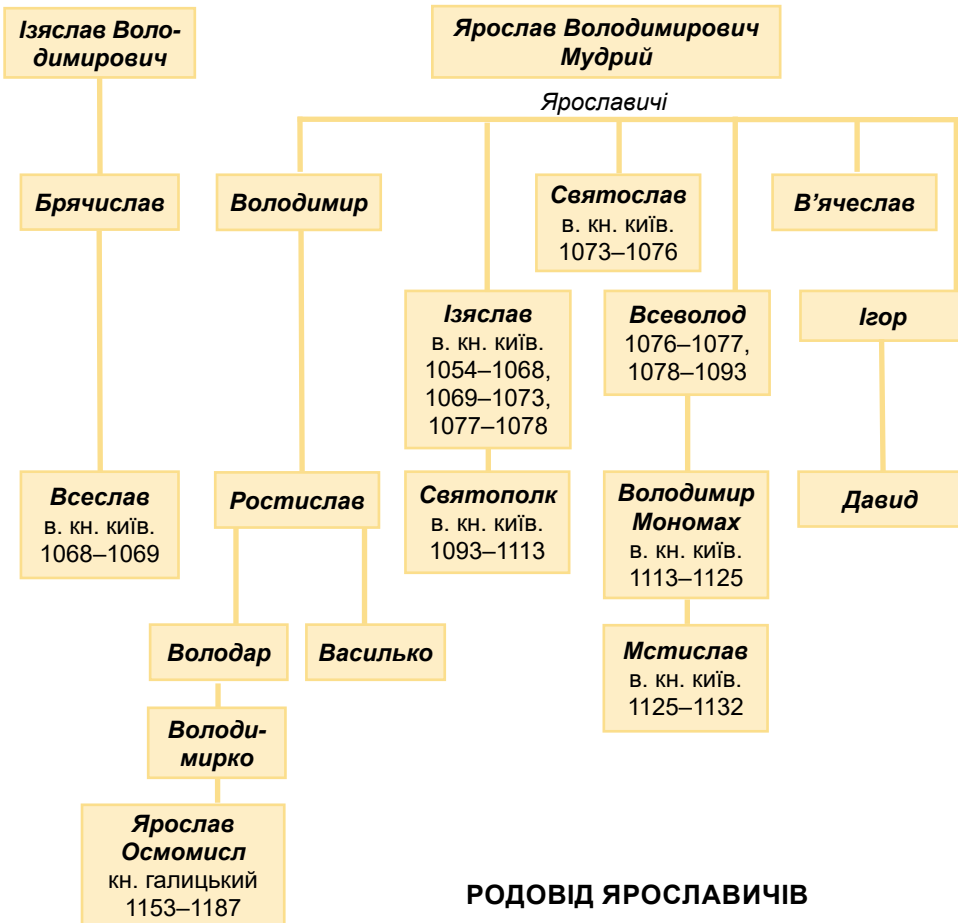

шинстві. З оповіді літописця під 1054 р. довідуємося, що Ярослав віддав Київ старшому синові Ізяславу, Чернігівщину – Святославу, Переяславщину – Всеволодові, Володимир-Волинський – Ігореві, а Смоленськ – В'ячеславу, заповівши їм «не переступати братнього уділу*». Задум Ярослава полягав у тому, щоб кожний із синів по черзі перебував на київському столі: щойно звільнявся стіл у якійсь із земель, як відбувалося пересунення братів на щабель вище та ближче до Києва. Головним, за розпорядженням Ярослава, мав бути старший із братів.

2. Як Ярославичі здійснювали свою владу?

Найважливіші землі було зосереджено в руках старших Ярославичів – Ізяслава, Святослава й Всеволода. Спершу вони правили державою досить злагоджено. Формально київським князем був Ізяслав – і саме таку роль відводить йому літописець, постійно наголошуючи, однак, що він охоче радився з молодшими братами.

* Уділ – частка будь-якого члена князівської сім'ї в родовому володінні.

Боротьба проти кочовиків. Найбільшим клопотом братів Ярославичів були кочовики. Спершу їм довелося воювати проти **торків**, які, щоправда, і самі потерпали від войовничих **половців**, що в першій половині 11 ст. прийшли в причорноморські степи з Прикаспію. До руських кордонів половці вперше наблизилися **1055 р.** Того разу обійшлося без сутички: переяславський князь Всеволод зумів розійтися з половцями мирно. Справжня битва відбулася **1068 р.** на річці Альті. Об'єднане військо трьох Ярославичів зазнало нищівної поразки. Князі рятувалися втечею. Всеволод побоювався залишатися в Переяславі й подався до Ізяслава в Київ. Безпорадність князів обурила киян. Стихійні протести й невдоволення переросли в повстання.

Повстання киян 1068 р. Перед загрозою нападу на місто половців кияни зібралися на віче й ухвалили боронитися самотужки. З вимогою надати їм коней і зброю, як сповіщав літописець, вони рушили до князівського палацу. Ізяслав відмовився виконувати волю повстанців – і змушений був тікати. Натомість кияни «пригадали» про ув'язненого в порубі* полоцького князя Всеслава, онука старшого брата Ярослава Мудрого (його ув'язненням Ярославичі, певно, сподівалися спекатися небажаного претендента на великокнязівську спадщину), звільнили його та оголосили київським володарем. Всеславове княжіння тривало в Києві трохи більше семи місяців і становить цілковиту загадку для істориків.

Повернення Ізяслава до Києва. Прихисток старший Ярославич знайшов не в рідних братів, а в далекого родича – польського короля Болеслава II Сміливого. Оговтавшись від київських подій, він 1069 р. повів військо Болеслава на Русь. Битва за Київ, здається, була неминучою, проте Всеслав несподівано повернувся до Полоцька. Кияни, налякані наближенням польських вояків, звернулися по допомогу до Святослава та Всеволода. Молодші Ярославичі вимагали від Ізяслава, щоб він не вів до Києва чужинців і не шкодив киянам. Та кровопролиття все ж не уникли. Літописець

1

2

1. Половецький вершник. Реконструкція 12–13 ст.

2. Похід руських дружин на половців. Мініатюра з літопису.

* **Поруб** – яма зі зрубом, погріб; тут – місце ув'язнення.

розповідав, що перед себе Ізяслав послав сина і той помстився за батька, жорстоко розправившись із найактивнішими учасниками торішнього повстання.

Відновлення влади трьох. Ізяслав повернувся до Києва. Щоб забезпечити себе від народного гніву, наказав перенести торг, на якому відбувалися віча, на Гору* – під нагляд князя й дружини. Не уникнув відплати і Все-слав: того ж таки року Ізяслав вигнав його з Полоцька, віддавши місто своєму синові.

З-поміж загальнодержавних подій найпомітнішою була **Вишгородська нарада князів 1072 р.** Присвячена перенесенню мощей святих Бориса і Гліба до новозбудованої церкви, вона зібрала, крім князів, також митрополита, єпископів, ігуменів найбільших монастирів. Ушанувавши святих, князі порадилися і в мирських справах. Тоді було схвалено, зокрема, звід руських законів «**Правда Ярославичів**», що разом зі статтями Ярослава Мудрого становили «Руську правду».

Тож **1072 р.**, за свідченням літописця, відбувся **перший з'їзд князів**. Князівські з'їзди збирали, звісна річ, нерегулярно, і далеко не всі рішення таких зібрань було втілено в життя, проте питання, що їх обговорювали, мали загальнодержавне значення. Це – питання захисту від кочовиків, упорядкування законодавства, розподіл земель між князями, розв'язання земельних суперечок тощо.

Обміркуйте, чому руські книжники, прагнучи припинення міжкнязівських усобиць, зверталися до пам'яті Бориса й Гліба.

Роздивіться картину П. Андрусіва «З'їзд руських князів». Уявіть, що зображені події відбуваються на Вишгородській нараді князів 1072 р. Представників яких верств суспільства, що брали участь у з'їзді, зображено? Підготуйте короткий виступ від імені учасника з'їзду.

Картина П. Андрусіва «З'їзд руських князів».

* **Гора** – так називали верхню частину Києва; київський дитинець.

3. Як відбувалася боротьба за київський стіл між Ярославичами в останній чверті 11 ст.?

Вишгородська нарада не поклала край суперечкам між Ярославичами. Року **1073** між синами Ярослава Мудрого стався розкол. Заручившись підтримкою Всеволода, **Святослав** пішов на Київ, вигнав **Ізяслава** і став великим князем київським. Протягом трирічного князювання він перерозподілив землі на користь своєї родини, утвердився на чолі численних родичів, виявивши здібності сильного володаря. Святослав зумів змінити ставлення до себе настоятеля Печерського монастиря **Феодосія**, узявши монастир під свою опіку. Саме Святослав виділив кошти для будівництва славетного Успенського собору.

1. Родина Святослава Ярославовича. Реконструкція З. Васіної за книжковою мініатюрою 1073 р.

2. Святослав Ярославович. Фрагмент книжкової мініатюри із «Ізборника Святослава» 1073 р.

Несподівана смерть Святослава 1076 р. відкривала шлях до Києва молодшому Ярославичу. Водночас повернутися сподівався й Ізяслав, який і цього разу пересиджував лихоліття в Болеслава II. Та поки Ізяслав лаштувався до походу на Київ, київським князем став **Всеволод**. Ізяслав знову посунув на Русь із польським військом. Всеволод зустрівся з братом і мирно залагодив конфлікт. Так року 1077 старший Ярославич утретє посів київський стіл. А скривджених Святославичів було позбавлено всіх найважливіших володінь. Не маючи жодної надії повернути втрачене, вони взялися за зброю.

Міжусобиці розгорілися з новою силою. Дошкуляли й зовнішні вороги – **половці**. У братовбивчій війні в серпні **1078 р.** наклав головою князь **Ізяслав**. Повновладним київським володарем став **Всеволод**. Основним напрямом його внутрішньої діяльності стало подолання князівських чвар. У зовнішній політиці питанням життя і смерті лишалася **половецька загроза**.

Попри несприятливі обставини, князювання Всеволода в Києві було успішним. І тим успіхом немолодий уже володар мав завдячувати своєму синові Володимирові, а сам Всеволод, який «*сидя вдома, вивчив п'ять*

мов», опікувався духовним життям. Не випадково, що, коли Всеволод помер, його – єдиного з Ярославичів – поховали в Софійському соборі.

Після смерті Всеволода 1093 р. ніщо, здавалося б, не перешкоджало Володимирові Мономаху посісти київський стіл. Проте він не піддався на спокусу, а запросив на київський стіл сина старшого Ярославича – **Святополка Ізяславовича**, який за принципом старшинства мав переважні права на Київ. 1094 р. скривджений Олег Святославович заявив про свої права на Чернігів, погрожуючи новою міжусобною війною. Щоб уникнути кровопролиття, Володимир Мономах відмовився від чернігівських володінь і зайняв Переяслав, стіл, який спорожнів через трагічну загибель його молодшого брата Ростислава. Двадцять років князювання в найпівденніших руських землях минули для Мономаха в суцільних турботах, головною з яких були половці.

Малюнок з літопису, присвячений подіям 1094 р.

- Висловіть припущення, кого з князів зображено. Яку думку намагався втілити в цьому зображенні художник? Відповідь обґрунтуйте.

Використовуючи літописне свідчення, поясніть, якими були наслідки половецьких набігів на Русь.

«Року 1093. Половці ж, узявши город, запалили його вогнем, а людей розділили і повели їх у вежі до ближніх своїх і родичів своїх. Мучені холодом і виснажені, у голоді, і в спразі, і в біді, поблідлі лицями і почорнілі тілами, ходячи невідомою землею голі й босі, ноги маючи покочоті терням, вони запаленим язиком, зі сльозами відповідали один одному, говорячи: “Я був зі сього города”, а другий: “Я із сього села”. І так розпитувалися вони зі сльозами, рід свій називаючи, а очі підносячи до неба до Всевишнього, який відає все потаємне».

4. Про що радилися князі на з'їзді в Любечі 1097 р.?

Боротьба проти половецьких нападників потребувала залучення дружин інших князів. Так само злагодою можна було покласти край князівським чварам. Розуміючи це, Володимир Мономах підтримував тісні стосунки з братами й племінниками. Йому, зокрема, належала ініціатива організації з'їзду князів у Любечі 1097 р.

Прочитайте уривок з літопису. Які два питання обговорювали князі на з'їзді в Любечі? Яке рішення ухвалили? Порівняйте принцип вотчини з тим порядком стонаслідування, який заповів Ярослав Мудрий. Що в них спільного, а що відмінного? Яка проблема так і залишилася нерозв'язаною?

«Року 1097 прибули Святополк Ізяславович, і Володимир Всеволодович, і Давид Ігорович, і Василько Ростиславович, і Давид Святослаович, і брат його Олег і зібралися в городі Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: “Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен

хай держить отчину свою: Святополк – Київ Ізяславів; Володимир – Всеволодів уділ; Давид, і Олег, і Ярослав – Святославів уділ; іншим хай будуть городи, які їм роздав Всеволод: Давидові – Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль – Володареві, а Теребовль – Василькові". І на цім вони цілували хреста: "А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест". І сказали вони всі: "Хай буде проти нього хрест чесний і вся земля Руськая". І, поцілувавшись, пішли вони до себе».

На Любецькому з'їзді було схвалено принцип князівської вотчини – тобто володіння, що належали батькам. Вотчинні землі закріплювалися за певними гілками князівського роду й могли передаватися в спадок дітям та онукам. Так, Київ було визнано вотчиною нащадків Ізяслава в особі київського князя Святополка Ізяславовича, Чернігів належав Святославичам, а Переяслав – Володимирові Всеволодовичу (Мономаху). Це мало б запобігти усобицям і зміцнити владу великого київського князя.

Та попри одностайність, з якою, за свідченням літописця, князі дійшли згоди на Любецькому з'їзді, він не поклав край суперечкам князів. Адже право вотчини закріплювалося лише за дітьми та онуками трьох Ярославичів – Ізяслава, Святослава і Всеволода. Інша князівська братія мала задовольнятися мізерними володіннями, до того ж такими, що перебували в загальнородовій власності, розпорядниками якої визнавалися власники вотчин. До гурту «обділених» князів, крім численних Ярославових небожів, потрапив і його прямиий онук Давид Ігорович. Останній узяв активну участь у жорстокій міжусобиці, що спалахнула одразу після з'їзду в Любечі. Її жертвою став, зокрема, син найстаршого з Ярославових онуків Ростислава Володимировича, теребовлянський князь Василько, якого осліпили з волі Давида Ігоровича і, що найбільше обурювало, Святополка Ізяславовича.

Роздивіться малюнок. У якій його частині зображено складання присяги відповідно до ухвали припинити усобиці, а в якій – змову Давида Ігоровича? Як художник утілює слова літописця «...І вліз сатана в серце декотрим мужам, і стали вони говорити Давидові Ігоровичу, кажучи так: "Володимир уже поєднався з Васильком проти Святополка і проти тебе"».

Любецький з'їзд. Мініатюра з літопису.

Чи справді важливими були питання, що розглядали на Любецькому з'їзді князів? Чому так вважаєте?

! Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • Любецький з'їзд князів; • поразка руських дружин Ярославичів на р. Альті від половців; • князювання Ярослава Мудрого.
2. Дайте визначення понять: • князівський з'їзд, • князівська вотчина, • «Правда Ярославичів».
3. Поясніть, що спільного та відмінного в родинних стосунках: Ізяслав, Святослав, Всеволод, Володимир Мономах.

4. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються доби правління Ярославичів: ● князівські міжусобиці, ● походи проти Візантії, ● запровадження християнства як державної релігії; ● Вишгородська нарада князів, ● будівництво Десятинної церкви, ● половецька загроза.
5. Дайте відповіді на запитання: ● Що передбачав новий принцип стінонаслідування, запроваджений Ярославом Мудрим? ● Як розпочалося правління Ярославичів? ● Яку роль у житті Київської Русі відіграли події 1068 р. на річці Альті? ● Як розгорталася боротьба за київський стіл між Ярославичами, якими були її наслідки? ● Які проблеми обговорювали князі на Любецькому з'їзді? Назвіть наслідки цієї події.
6. Спростуйте або аргументуйте твердження істориків: «Правління Ярославичів ознаменувалося посиленням міжусобиць, послабленням єдиновладдя, зростанням політичної ролі місцевих князів».

Висловіть своє ставлення до рішень Любецького з'їзду. Чому він не поклав край князівським усобицям?

§ 13. КИЇВСЬКА РУСЬ ЗА ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА ТА ЙОГО СИНА

«СЛАВА ЙОГО РОЗІЙШЛАСЯ ПО ВСІХ ЗЕМЛЯХ»

1108–1113 рр. – будівництво Михайлівського Золотоверхого собору Михайлівського монастиря в Києві.

1113 р. – укладення Нестором першої редакції «Повісті минулих літ».

1113–1125 рр. – князювання в Києві Володимира Мономаха.

1125–1132 рр. – князювання в Києві Мстислава Володимировича.

Пограйте в гру «Правда – неправда». Для цього підготуйте по два запитання, які стосуються матеріалу попереднього уроку й починаються словами «Чи правда, що...» (одне із запитань передбачає позитивну відповідь «Правда», а інше – заперечну «Неправда»).

Роздивіться золотий змійовик Володимира Мономаха. Візьміть до уваги, що на лицьовому боці амулета-оберега зображено архангела Михаїла. На зворотному боці – жіноча голова, зі зміями замість волосся. Поміркуйте, про що свідчать зображення на амулеті, адже з поширенням християнства основним християнським оберегом був хрест. У міфах яких народів є образ змії? У якій літописній легенді згадується змія, що відіграла зловісну роль у житті князя?

Золотий змійовик Володимира Мономаха.

1. Як відбулося утвердження Володимира Мономаха на київському столі?

Перше десятиліття 12 ст. збігло в протистоянні з половцями. Руські князі перемагали дедалі впевненіше. Крім того, бойові дії чимраз частіше

3

Автограф-графіті Володимира Мономаха в Софійському соборі в Києві.

«Господи, поможи рабу своєму Василеві – грішнику, поможи йому, Господи». Василій – хрещене ім'я Володимира Мономаха. Напис вирізняється гарним почерком і майстерністю виконання.

ГНПОМОЗНРА
БОУ СВШКМОУ
ВАСНАКЕН
ГРѢШНИКЪ БОУ РОМШЗНК

відбувалися в степу: щорічними походами в половецькі землі руські князі забезпечували власні володіння від несподіваних і спустошливих набігів. Найактивнішим учасником боротьби проти половців залишався переяславський князь **Володимир Мономах**. Своїми блискучими перемогами він зажив слави оборонця руської землі. Тож коли **1113 р.** в Києві помер князь Святополк, кияни, розчаровані його не дуже вдалим володарюванням, підняли повстання, вимагаючи собі за князя Володимира Мономаха. Як свідчить літопис, Володимир Мономах спершу відмовлявся від київського столу, проте коли повстанці почали погрожувати масштабним свавіллям, погодився. Київ зустрів Володимира Мономаха «із честю великою».

Іменем *Мономах* старший син Всеволода Ярославовича Володимир завдячував своєму дідові з боку матері – візантійському імператору Константинові Мономаху. Розпочавши активну князівську діяльність 13-річним отроком (підлітком), Володимир Мономах невдовзі став «мечем у руках батька свого» – мудреця й книжника. Успадкував він від батька й любов до книжної мудрості, свідченням цього є його твір «Повчання дітям».

Володимир звертається у «Повчанні» до своїх дітей. Князь подає їм приклад вірцевого правителя, навчає гідної цього високого звання поведінки та способу життя. За переконанням Мономаха, князь повинен піклуватися про підданих, не покладатися на управителів, слуг чи бояр, а сам стежити за справами в державі; не допускати, щоб сильні пригнічували слабких, щоб злочинців карали на горло. У другій частині «Повчання» Володимир Мономах розповів про різні випадки зі свого життя, а також про власні добрі вчинки: він добровільно віддав Олегові Чернігівське князівство, боровся проти міжусобиць, здійснив 83 великі походи, уклав 19 мирних угод з половцями, відпустив багатьох полонених тощо.

Перемога русичів над половцями в 1107 р. Мініатюра з літопису.

Роздивіться мініатюру з літопису, виконайте завдання.

Про події, зображені художником, літописець розповідає так: «...У тім же році прийшов Боняк, і Шарукань Старий, і інших князів багато, і стали вони навколо города Лубна. Святополк же Ізяславович і Володимир Всеволодович, і Олег Святославович, і син його Святослав, Мстислав Всеволодович, В'ячеслав і Ярополк Володимировичі пішли на половців до Лубна, о шостій годині дня перебрели через Сулу і зняли клик на них. Половці ж перелякалися і од страху не змогли навіть стяга поставити, а побігли, хватаючи коней, і другі, піші, побігли. Наші ж стали сікти їх, а других руками хапати, і знали їх до ріки Хорола».

- Про що свідчить таке представництво князів у поході проти половців? Чи пов'язане це якось із рішеннями Любецького з'їзду? Чому літописець саме так розташував імена князів?

2. Якими були заходи Володимира Мономаха на київському столі?

Основну мету свого князювання Володимир Мономах убачав у зміцненні великокнязівської влади та посиленні державної єдності Русі. У його безпосередніх володіннях перебували величезні території. Крім Переяслава, Новгороду і Києва, Мономах заволодів Турово-Пінською землею, трохи пізніше – Волиню. Авторитет князя був незаперечним, тож ніхто не наважувався противитися його волі. Він на власний розсуд міг перемістити князів з однієї волості до іншої. Крім того, для налагодження мирних відносин між руськими князями Володимир Мономах використовував шлюби.

Серед заходів князя винятково важливе місце мало вдосконалення законодавства. На нараді в селі Берестовому, участь у якій брали, крім дружини Мономаха, високі військові чини з Києва, Білгорода, Переяслава, а також представники чернігівського князя, було схвалено «Устав», який доповнював «Руську правду». Нові статті обмежували дії лихварів та землевласників, сприяли поліпшенню становища міщан і селян. «Устав» заохочував також купців. Було передбачено, приміром, пільги тим з них, хто втратив майно під час війни чи пожежі.

Правління Володимира Мономаха стало часом розбудови Києва. У столиці, зокрема, було споруджено міст через Дніпро.

Зовнішньополітичні зв'язки Руської держави часів Мономаха були різноманітними. Як і його видатний попередник Ярослав Мудрий, Володимир укладав династичні шлюби. Міждинастичні зв'язки поєднували Київ з Візантією, Англією, Швецією, Норвегією, Данією, Німецькою імперією, Угорщиною.

Як київський князь, Володимир Мономах здійснив кілька успішних походів проти половців. Утім, за часів Мономаха вони вже втратили воєвничість, тож суперечки часто розв'язувалися в мирний спосіб – тими-таки династичними шлюбами. Цікаво, що ім'я Володимира Мономаха увічнили половецькі співці – про нього склали легенди й пісні, відгомін яких береже літописне оповідання про евшан-зілля.

3. Що визначало правління Мстислава Володимировича?

Володимир Мономах помер 1125 р. Літописець, підводячи ризик під його земними справами, вдав до образного порівняння. *«Благовірний і христілюбивий той князь, – читаємо в «Повісті минулих літ», – просвітив Руську землю, наче сонце, промені пускаючи, і слава його розійшлася по всіх землях».* Поховали князя в Софійському соборі, що теж було виявом його величезного авторитету – такого великого, що без жодних заперечень забезпечував утвердження на київському столі **Мстислава**, старшого з Мономаховичів.

Мстислав виявився гідним батька. За семирічне володарювання в Києві (1125–1132) його згодом пошанували йменням **Великий**. Мстислав уміло керував державою, зміцнював великокнязівську владу, тримаючи в покорі норовистих родичів. Кілька успішних походів проти половців, які спробували «підвести голову» після смерті Мономаха, забезпечили спокій на південних рубежах держави. За Мстислава поживався західний напрямок зовнішньої політики. З літопису довідуємося, що київський князь ходив походами на Литву. Та найбільше свідчить про стабільність державного життя будівнича діяльність князя. За Мстислава в Києві було закладено кам'яні церкви Святого Федора та Богородиці Пирогощої, освячено церкву Святого Андрія Первозваного Янчиного монастиря. Мстислав запам'ятався нащадкам Великим ще й тому, що був він останнім єдиновладним правителем Київської Русі. По його смерті в Київській Русі почалася доба **роздробленості**. *«І раздрася (розірвалася) вся Руська земля»*, – з гіркотою запише літописець.

Рукопис та оклад Мстиславового євангелія. 12 ст.

- Покажіть на карті території князівств, що належали до складу Київської Русі від середини 12 до середини 13 ст.
- Порівняйте їх з територіями колишніх племінних союзів східних слов'ян.
- Які з князівств обіймали землі на теренах сучасної України?
- Поміркуйте, як місце розташування та природні умови князівств доби роздробленості впливали на їхнє політичне та господарське життя.

Руські князівства від середини 12 до середини 13 ст.

КИЇВСКА РУСЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 11 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 13 ст.

4. Що таке роздробленість та які її причини?

Добу від середини 12 до середини 13 ст. в історії Київської Русі дослідники називають **добою роздробленості**. Звертаємо вашу увагу, що

Йдеться не про суцільну смугу князівських міжусобиць: хоч їх, і справді, не бракувало, проте траплялися вони і в попередні часи. Та якщо раніше Руська держава, переживши чвари й розбрат, лишалася **централізованою монархією**, то від середини 12 ст. нею почало керувати об'єднання найсильніших князів – правителів **удільних князівств**. Узаконена *Любецьким з'їздом 1097 р.* вотчинна система так розвинулася, що удільні князі дедалі більше почувалися у своїх володіннях незалежними господарями. У появі самостійних князівств-держав і полягає сутність роздробленості.

Ви вже знаєте, що грецьке слово *монархія* означає єдиновладдя – тобто держава, у якій найвища влада зосереджувалася в руках одноосібного володаря та передавалася спадково представникам правлячої династії. Монархію, у якій усі частини держави підпорядковувалися стольному правителю, називають *централізованою*.

Федерацію називають державу, що складається з кількох самоврядних утворень, за якими зберігається певна самостійність.

Сучасні історики роздробленість витлумачують не як розпад держави, а як зміну її устрою: на зміну централізованій монархії прийшла **федеративна**. Отже, Київську Русь часів роздробленості називають **федеративною монархією**. Порядок державного правління, властивий Київській Русі часів роздробленості, визначають як **колективний сюзеренітет**: замість одного великого князя владу здійснює об'єднання найвпливовіших князів.

Історики по-різному пояснюють причини роздробленості Київської Русі. Називають серед них і великі розміри території держави, і князівські міжусобиці, і відсутність сталого порядку столонаслідування, і напади степових кочовиків, і занепад торговельного шляху «із варягів у греки».

Основна ж причина, на думку більшості дослідників, полягала в зміцненні *вотчинної форми землеволодіння*. Удільні князі не були зацікавлені в сильній владі великого князя київського. Навіть більше – вони прагнули для себе таких самих повноважень. Таких територіальних князівств-держав у середині 12 ст. було близько 15, з яких 5 сформувалися на українських теренах: *Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське й Галицьке*.

Порівняння меж удільних земель з територіями племінних об'єднань східнослов'янських племен, що склалися впродовж доби розселення (друга половина 5–7 ст.), наштовхнуло вчених на думку, що важливу роль у роздробленості Русі відігравав *різний етнічний склад її територій*. На слушність цієї думки вказує той факт, що одними з перших перестали коритися Києву Полоцьке князівство (Білорусь), Новгород і Владимиро-Суздальське князівство (на російських теренах).

Князь із дружиною. 11 ст. Реконструкція. Малюнок О. Федорова

Попри незворотність розпаду і зростаючу самостійність князівств, Київська Русь майже до середини 13 ст. була все-таки єдиною державою, зі спільними законами і єдиною церквою. Київ залишався, хоча дедалі більшою мірою формально, стольним містом, і за право покняжити в ньому змагалися руські князі з різних князівств. Як і за часів Мономаха, князі (коли частіше, коли рідше) збиралися на з'їзди, де й намагалися розв'язати суперечливі проблеми, здебільшого пов'язані з організацією спільних походів проти половців.

 Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • Любецький з'їзд князів; • правління Володимира Мономаха в Києві; • поразка військ трьох Ярославичів від половців на р. Альта.
2. Які князівства за доби роздробленості Київської Русі розташовувалися на території сучасної України? Землі яких з них лежали безпосередньо по обох берегах Дніпра?
3. Виберіть слова та словосполучення, які стосуються князювання Володимира Мономаха в Києві: • Десятинна церква, • «Руська правда», • «Повчання дітям», • міждинастичні шлюби, • міст через Дніпро.
4. Дайте визначення понять: • доба роздробленості, • удільні князівства, • колективний сюзеренітет, • федеративна монархія.
5. Дайте відповіді на запитання: • Як відбулось утвердження Володимира Мономаха на київському столі? • У чому Володимир Мономах убачав мету свого князювання? • До яких заходів вдалися Володимир Мономах та його син Мстислав, щоб відновити могутність Київської Русі? • У чому сутність та причини роздробленості?
6. Чому доба роздробленості була часом освоєння нових земель, будівництва міст, піднесення ремесла й торгівлі, розквіту писемності та мистецтва Київської Русі?

Чи має історичні підтвердження образний вислів літописця, який писав про Володимира Мономаха як про правителя, «слава якого розійшлася по всіх землях»? З політикою якого з великих князів Київської Русі мала спільні риси політика Володимира Мономаха? Висловіть ставлення до діяльності цього князя.

§ 14. ПОЛІТИЧНЕ ТА МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ КИЇВСЬКОГО, ЧЕРНІГІВСЬКОГО, ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВ ДОБИ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

«І РОЗДЕРЛАСЯ РУСЬКА ЗЕМЛЯ...»

1185 р. – похід новгород-сіверського князя Ігоря проти половців, невдовзі описаний у поемі «Слово о полку Ігоревім».

1187 р. – найдавніша згадка назви «Україна» в Київському літописі.

Пограйте в гру «Золота рибка». Позмагайтеся командами, хто найкраще знає дати відомих подій, про які дізналися на попередніх уроках. Для цього заздалегідь підготуйте «золоті рибини», у кожну з яких упишіть дату, прикріпіть «рибини» до дошки. Якщо гравець-рибалка помиляється з відповіддю, «рибину» відпускають назад у «річку». Перемагає та команда, яка матиме найкращий «улов».

Поміркуйте, на честь яких зі згаданих подій створено зображені пам'ятники: запровадження християнства як державної релігії (988 р.), Любецький з'їзд князів (1097 р.), перша літописна згадка назви «Україна» (1187 р.), похід новгород-сіверського князя Ігоря проти половців (1185 р.), описаний у поемі «Слово о полку Ігоревім». Висловіть припущення, яку ідею втілено в пам'ятниках.

Пам'ятники на честь відомих подій доби Київської Русі.

Роздивіться карту на стор. 97. • Які з удільних князівств Київської Русі, розташованих на теренах України в другій половині 12 – першій половині 13 ст., були найзахіднішими, які – найсхіднішими? • Які із цих князівств безпосередньо межували з половецькими степами? • З якими з удільних князівств сусідило Київське князівство? Яку територію воно охоплювало? • На якому боці Дніпра розташовувалися Переяславське та Чернігівське князівства? Басейни яких річок охоплювали землі цих князівств?

1. Що визначало життя Київського князівства в другій половині 12 – першій половині 13 ст.?

Найгостріші міжкнязівські суперечки впродовж 12 – у першій половині 13 ст. спалахували за київський стіл, адже Київ лишався на ті часи одним з найбільших і найбагатших європейських міст. У Києві мешкало близько 50 тис. осіб. Авторитет міста підтримувала й церква. У Києві залишалася резиденція митрополитів. Величі стольного міста відповідали й прилеглі землі. Київське князівство було найзаселенішим князівством держави. Літописи називають близько 80 міст і містечок, розташованих тут. Серед них такі великі, як Київ, Вишгород, Білгород, Василів, Іскоростень, Овруч, Городськ, Туров, Корсунь, Юр'їв. Джерелом багатства київських земель були родючі чорноземи й корисні копалини. Вигідне розташування князівства сприяло розвитку торгівлі. Мережа річок пов'язувала Київську землю з найвіддаленішими куточками Русі та із сусідніми країнами.

Великі території, вигідне розташування, розвинене господарство Київського князівства приваблювали ласих до багатства князів. За часів роздробленості за право княжити в Києві змагалися зі зброєю князі чернігівські, волинські, переяславські, ростово-суздальські, смоленські... Правителі в Києві змінювали один одного через 6–8 років, а то й частіше. І жоден не мав спокійного князювання: був змушений відбиватися від збройних домагань претендентів. Траплялися в Києві й змови, у яких активну участь брало київське боярство.

Найдовше за доби роздробленості тривало князювання в Києві співправителів **Святослава (1177–1194)** та **Рюрика (1180–1202)**. Ці князі належали до двох найвпливовіших родів – чернігівських Ольговичів та смоленських Ростиславичів. Домовившись про співправління, вони поклали край міжкнязівським чварам, організовували спільні походи руських князів проти половців і врешті домоглися, що кочовики відійшли в пониззя Сіверського Дінця.

За наступників співправителів Київ почав втрачати політичний авторитет.

Роздивіться реконструкцію. Які частини Києва зображено? Які деталі свідчать, що Київ був найзаселенішим містом Київської Русі, релігійним та торговельним центром? Що мав на увазі літописець, коли в середині 12 ст. писав: «*І хто ж бо не полюбить Київське княжіння?*»?

Поміркуйте в групах, чому, попри послаблення центральної влади, уособлюваної за попередніх часів великим князем київським, Київ і надалі відіграв роль загальнодержавного центру? Чому, незважаючи на роздробленість руських земель, влада київського митрополита лишалася для них єдиною?

Київ у 12–13 ст. Реконструкція-діорама.

2. Чим вирізнялися за доби роздробленості Чернігівське та Переяславське князівства?

Чернігівщина належала до найдавнішого осередку Руської держави. У період роздробленості Чернігівське князівство розпалося на менші уділи. Найвпливовішим з-поміж них було Новгород-Сіверське князівство.

У Чернігівському князівстві було чимало міст. Найбільші з-поміж них – Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Брянськ, Курськ, Старо-

3

дуб – згадуються в джерелах у зв'язку з багатьма подіями руської історії. Стольне місто Чернігів поступалося розмірами лише Києву. Чернігів був добре укріпленим і мав гарне сполучення з іншими містами.

Чернігівські землі, за заповітом Ярослава Мудрого, належали **Святославу**. Його сини Олег і Давид стали засновниками династій чернігівських князів – **Олеговичів** (літопис їх називає *Ольговичами*) та **Давидовичів**. Представники цих династій, володарюючи в чернігівських землях, не попили мрій здобути Київ.

Чернігів у 12 – на початку 13 ст. Реконструкція.

Із Чернігівщиною пов'язана подія, яку увічнено в поемі «Слово о полку Ігоревім». Головним учасником події був новгород-сіверський князь Ігор. Рок 1185 він із дружинами брата Всеволода, сина Володимира та небожа Святослава рушив походом на половців. Автор «Слова...» так висловився про мету тієї воєнної операції: *«Хочу чи списа зламати при полі Половецькому та й наложити головою, чи шоломом пити воду з Дону»*. Похід закінчився поразкою – такою ганебною, що подібних не пам'ятала Руська земля: військо майже все загинуло, а четверо князів потрапили в полон. Геніальний поет 12 ст. скористався з невдалого походу марнославного новгород-сіверського князя Ігоря, щоб звернутися до русичів із закликом до єдності й застереженнями про лихо, до якого підштовхували Руську землю міжкнязівські чвари й розбрат.

Територія **Переяславського князівства** порівняно з іншими князівствами була невеликою. На сході й півдні землі Переяславщини безпосередньо межували зі Степом. Таке географічне розташування багато в чому визначало життя переяславців, адже їхня земля служила щитом для Києва й решти руських територій. Саме тому в Переяславському князівстві заходами великих князів київських споруджувалися потужні захисні укріплення. Здебільшого як військові фортеці виникали й міста Переяславщини. Непроступною твердиною був і Переяслав.

Безпосередня близькість до Києва зумовлювала й особливість політичного становища Переяславського князівства: воно майже цілковито залежало від Києва.

За часів роздробленості піднесення Переяславського князівства пов'язують із князем **Володимиром Глібовичем**. Він був незмінним учасником

КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ 10 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 11 ст.

Місто-фортеця Воїнь на кордоні Переяславського князівства.
Фрагменти діорами-реконструкції.

численних антиполовецьких походів, зажив слави хороброго воїна й талановитого полководця. Про Володимира Глібовича шанобливо згадує автор «Слова...» як про організатора оборони Переяславщини. Завзяття, з яким захищав Володимир Глібович Переяславську землю від половців, знайшло співчуття і в київського літописця. Сповідуючи під роком **1187** про смерть переяславського князя, він занотував: *«Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був же він князь доблесний і всякими чеснотами був сповнений. За ним же Україна багато потужила».*

У розповіді про смерть переяславського князя Володимира Глібовича під 1187 р. літописець ужив назву **«Україна»** – це найдавніша згадка цієї назви в джерелах. Характерно, що назва «Україна» походить з Київщини – того самого регіону, де вперше зафіксовано й назву «Русь».

Як природно-географічні особливості впливали на політичне життя Київського, Чернігівського та Переяславського князівств? Відповіді узагальніть у таблиці.

Князівство	Природно-географічні умови	Особливості князівського правління	Найвидатніші князі	Найважливіші події
------------	----------------------------	------------------------------------	--------------------	--------------------

3. Як розвивалася архітектура?

У другій половині 11 – на початку 12 ст. не тільки в Києві, а й у багатьох інших містах Русі будували храми, в архітектурі яких ще простежуються традиції попереднього часу, але вже помітні й нові риси. Першою такою спорудою став **Успенський собор Києво-Печерського монастиря**, який правив за зразок для храмів у багатьох містах Київської держави. Головну церкву найавторитетнішого монастиря Київської Русі заклав навесні 1073 р. Феодосій Печерський, на той час ігумен Печерського монастиря. За зразком Успенської соборної церкви Києво-Печерського монастиря 1108–1113 рр. великий князь київський Святополк-Михайло Ізяславович побудував **Михайлівську Золотоверху соборну церкву Михайлівського монастиря**.

1. Церква Богородиці Пирогощої в Києві.
2. Борисоглібський собор у Чернігові.
3. П'ятницька церква в Чернігові.

Роздивіться зображення церков, збудованих у 20–30-х роках 12 ст. й наприкінці століття. Визначте спільні та відмінні риси споруд.

У 30–80-ті роки 12 ст. архітектурні обриси храмів, споруджених у київській, чернігівській та переяславській землях, змінюються, набуваючи рис фортечних споруд, важких, з вікнами-бійницями й масивним декором. Прикладом таких пам'яток є **церква Богородиці Пирогощої (Заступниці) в Києві (1132–1136)** і **Борисоглібський собор у Чернігові (1128)**.

Від кінця 11 – початку 12 ст. в Києві, Чернігові, а пізніше майже на всій території Київської Русі змішану систему кладки замінили *порядковою* – без використання каміння. На початку 13 ст. з'являється брускова цегла, схожа на сучасну.

Від кінця 12 ст. найпоширенішими стають храми з одним куполом (однобанні), пірамідальної побудови. Зразком таких храмів є **П'ятницька церква в Чернігові**, споруджена наприкінці 12 ст.

4. Що визначало розвиток образотворчого мистецтва?

Храми оздоблювали, як і раніше, **мозаїками, фресками та іконами**, щоправда, мозаїку через її коштовність використовували дедалі рідше. Останнім храмом був Михайлівський Золотоверхий собор Михайлівського монастиря в Києві, інтер'єр якого, окрім фресок, прикрасили ще й мозаїки.

З добою Київської Русі пов'язане становлення **іконопису**. Слово «ікона» грецького походження. **Іконами** називають зображення Ісуса Христа, Богоматері, святих, подій Святого Письма, виконані за певними правилами на кипарисових або інших дошках. Правила, за якими творили ікони, називають канонами. Їх суворо дотримувалися, не змінюючи. У цьому одна з основних відмінностей ікони від картини.

Перші ікони привозили на Русь із Візантії. Так, шедевр візантійського малярства **Вишгородська ікона Богородиці** привезений до Києва з Константинополя в 30-ті роки 12 ст. До 1155 р. ікона перебувала у Вишгороді – одній з резиденцій київських князів. 1155 р. вишгородський князь Андрій Боголюбський вивіз Вишгородську ікону до Суздаля. Пізніше, коли

Мозаїка «Євхаристія» Михайлівського Золотоверхого собору Михайлівського монастиря в Києві. 1108–1113 рр.

Мозаїка «Євхаристія» – це символічна сцена причастя апостолів.

князь переніс свою столицю у Владимир-на-Клязьмі, він забрав туди й ікону, яка відтоді стала називатися «Володимирською».

Після впровадження християнства почали виникати й місцеві осередки іконопису. Створювали ікони в іконописних майстернях у монастирях. Діяли вони в Києві, Чернігові, Галичі тощо. Щоправда, переважну більшість ікон княжої доби втрачено. Мало відомо й про тогочасних іконописців. Джерела зберегли відомості про одного з найперших руських іконописців – київського майстра **Аліпія** (Алімпія). З його іменем пов'язують початок малярської школи Києво-Печерського монастиря. Унікальною пам'яткою цього малярського осередку є **ікона Богородиці зі святыми Антонієм та Феодосієм Печерськими**. Ця ікона є найдавнішою з відомих ікон київської мистецької школи.

Серед **мініатюр** у найдавніших книгах, що збереглися донині, надзвичайно цінною (як історичне джерело) є сторінкова мініатюра «**Ізборника Святослава**» 1073 р., на якій зображено князя Святослава, сина Ярослава Мудрого.

1. Вишгородська ікона Богородиці.

2. Ікона Богородиці зі святыми Антонієм та Феодосієм Печерськими. Початок 12 ст.

3. Родина князя Святослава Ярославовича. Мініатюра з «Ізборника» 1073 р.

КИЇВСКА РУСЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 11 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 13 ст.

Ця мініатюра є одним з перших групових портретів в українській мистецькій спадщині.

Поміркуйте про спільні та відмінні риси в архітектурі та образотворчому мистецтві за доби роздробленості та попередніх часів.

! Перевірте себе

- Скільки років минуло від найдавнішої згадки назви «Україна» в літописі? Скільки років минуло від початку князювання в Києві Мстислава, сина Володимира Мономаха, до походу новгород-сіверського князя Ігоря проти половців?
- Які з князівств на наших землях межували з половецьким Степом? Які землі сусідили з Київським князівством на півночі та сході?
- Які з наведених пам'яток створено в другій половині 11 – першій половині 13 ст.?
  - Десятинна церква в Києві, • «Ізборник Святослава», • Софійський собор у Києві, • Михайлівський Золотоверхий собор у Києві, • Борисоглібський собор у Чернігові.
- Поясніть, що спільного та відмінного:
  - Богоматір-Оранта із Софійського собору в Києві, • ікона Вишгородської Богоматері, • ікона Богородиці зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими.
- Дайте відповіді на запитання:
  - Які особливості політичного життя Київського князівства другої половини 12 – першої половини 13 ст. впливали на його історичний розвиток?
  - Чим вирізнялося політичне життя Чернігівського та Переяславського князівств?
  - Що характерно для розвитку архітектури та образотворчого мистецтва доби роздробленості?

Поміркуйте, чому слово «роздробленість», позначене яскравою негативною оцінкою, що йде від давніх книжників, певною мірою суперечить фактам тогочасного життя, які засвідчують розквіт міст, злет культури, що виявилось в літописанні, пожвавленні церковного будівництва (лише в Києві тоді збудовано 19 кам'яних споруд), піднесенні ремесла й торгівлі. Чи могли тогочасні володарі «вберегти» Київську Русь від роздробленості? Чи потрібно було це робити?

§ 15. ГАЛИЦЬКЕ ТА ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 12 СТ.

«У ЄДНОСТІ СИЛА...»

1153–1187 рр. – князювання Ярослава Володимировича Осмомисла в Галицькій землі.

1199 р. – об'єднання Волинського та Галицького князівств.

Пограйте в гру «Три князівства». Домовтеся, який ряд уособлюватиме яке князівство – *Київське, Чернігівське чи Переяславське*. Команди отримують однакові аркуші з переліком слів чи словосполучень, що стосуються історії всіх князівств доби роздробленості (підготуйте заздалегідь). Завдання кожного ряду: вибрати те, що стосується їхнього князівства. Виграє та команда, яка найшвидше й правильно впорається із завданням.

Роздивіться ілюстрацію. Це пам'ятний знак «Меч і Рало». Його вважають символом величчя давнього Галича. Що, на вашу думку, символізує меч і рало? Зверніть увагу, що на мечі, устромленому в землю, викарбувано назви давньоруських міст, а на ралі зображено міфологічних героїв, давньоруських воїнів, орачів, літописця.

Пам'ятний знак «Меч і Рало» в с. Кринос Івано-Франківської області (1982 р., скульптор П. Сопільник).

Роздивіться карту на с. 97. • У басейнах яких річок лежали землі Галицького та Волинського князівств? • Яких територіальних меж сягали землі князівств на півночі й сході? • Який природний кордон відокремлював Галицьке князівство від сусідів на південному заході? • З якими державами межували князівства на заході? • Яким було місцезоположення Галицького та Волинського князівств відносно Києва?

Роздивіться ілюстрації з літопису. • Використовуючи малюнки та текстівки, схарактеризуйте становище в землях Південно-Західної Русі в другій половині 12 ст.

1. Нарада (в 1152 р.) великого київського князя Ізяслава Мстиславовича з угорським королем з приводу долі галицького князя Володимирка Володаровича – батька Ярослава Осмомисла, що підтримував Юрія Долгорукого – князя суздальського та ростовського, сина Володимира Мономаха.

2. Взяття Києва владимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським (сином Юрія Долгорукого) в 1169 р. Полонення Агнеси Болеславівни – дружини великого князя київського Мстислава.

1. Чим вирізнялося життя Галицької та Волинської земель за часів зростання могутності Київської Русі?

Ви пам'ятаєте, що на теренах, які належали Галицькому та Волинському князівствам, здавна оселилися східнослов'янські племена, які вже в 7 ст. досягли переддержавного рівня. Проте завершального етапу державотворчі процеси тоді не набули. Держава сформувалася навколо Києва, а її володарі прагнули підкорити споріднені східнослов'янські племена на західних рубежах. З літопису довідуємося, що вже князь Олег воював проти уличів і тиверців, змусивши їх залишити обжиті місця й переселитися з Подніпров'я в межиріччя Дністра й Дунаю. Князь Володимир ходив на Волинь і приєднав до своїх володінь міста Перемишль і Червень, Ярослав Мудрий відвоював волинське місто Белз.

Свою назвою *Волинь* завдячує давньому племінному центру Волиню. Проте не йому судилося стати стольним містом Волинського князівства. Такої слави зажив **Володимир** – місто, закладене князем Володимиром Святославовичем на знак приєднання волинських земель до Києва. У наступному столітті Волинь залишалася володінням київських князів, а на спадкову отчину перетворилася лише за онука Володимира Мономаха – **Ізяслава Мстиславовича**. Тож власна князівська династія почала формуватися там від середини 12 ст. Тоді ж Волинь поринула у внутрішні міжусобиці, унаслідок чого розпалася на кілька уділів.

Що ж до Галичини, то її територія від початку входження до Київської Русі відзначалася більшою незалежністю від Києва. Засновниками галицької династії князів були **Ростиславичі** – нащадки онука Ярослава Мудрого. Князуючи, вони змушені були зважати на надзвичайно впливове галицьке боярство. Зазвичай боярами ставали найвпливовіші дружинники, які за службу в князя отримували земельні володіння. У Галичині боярство формувалося здебільшого з місцевої родоплемінної верхівки, здобуваючи свої маєтки не від князя, а привласненням громадських земель, і тому було незалежним від князів. Ця обставина істотно впливала на політичне життя Галицького князівства.

2. Які події визначили долю Галицького князівства? Чим уславився князь Ярослав Осмомисл?

Ярослав Володимирович. Уявний портрет.

Перший правитель Галицької землі Ростислав мав трьох синів – *Рюрика, Володаря й Василька*, які отримали у володіння відповідно *Перемишль, Звенигород і Тербовль*. Брати докладали неабияких зусиль, щоб закріпити за собою право отчини на галицькій землі. Становище братів ускладнювалося тим, що їхній батько був обділеним, скривдженим князем. Троє Ярославичів – Ізяслав, Святослав і Всеволод – не вважали його рівним собі й змушували до вигнання.

За таких обставин Ростиславичам доводилося воювати проти родичів. Жертвою міжусобної боротьби після Любецького з'їзду князів став, як ви пам'ятаєте, Василько тербовлянський. Та хоч і дорогою

ціною, Ростиславичі все-таки відвоювали собі право на Галичину. Щоправда, до певного часу край лишався переділенням на кілька уділів: *Перемиську, Галицьку, Тербовлянську й Звенигородську* землі. Об'єднати землі Галичини під єдиною владою зміг син Володаря **Володимирко. 1141 р.** він переніс свою резиденцію до **Галича**, підтвердивши намір одноосібно правити в об'єднаному Галицькому князівстві.

Ще успішнішим, але далеко не простим було князювання сина Володимирика Володаровича – **Ярослава**.

За своє 25-річне володарювання в Галичі (**1152–1187**) Ярослав Володимирович зажив ім'я **Осмомисла** – князя мудрого, і красномовного, і поважаного в усіх землях, і військами славного, як писав літописець. Величальну пісню склав йому й автор «Слова о полку Ігоревім»:

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
на своїх золотокованім престолі,
підперши гори угорські
своїми залізними полками,
заступивши королю дорогу,
зачинивши ворота на Дунаї,
через хмари каміння кидаючи,
суд по Дунай радячи.
Грози твої по землях течуть,
одчиняєш ти браму Києву,
стріляєш із отчого столу золотого
на султанів у далеких землях.

Галичина, на думку дослідників, відзначалася своєрідним політичним устроєм. Її вважають взірцем **олігархічного** правління (від грецького слова «олігархія») – правління нечисленної групи заможних і впливових людей.

Цей поетичний уривок дає уявлення про великі території Галицького князівства, його військову потугу та, найважливіше, про надзвичайно великий авторитет галицького князя, здатного впливати і на політику руських земель, і на європейських сусідів. Що ж до подій, описаних у «Слові...», то Ярослав мав до них щонайближче відношення, адже Ігор Святославович – ініціатор невдалого походу проти половців – доводився Ярославові зятем. Славнозвісна Ярославна, яка вимолювала в Путівлі на валу, на брамі для Ігоря щасливий похід, – була дочкою Осмомисла. Згадка про Ярослава Галицького в давньоруській поемі стала для дослідників твору своєрідним ключем, що дав змогу більш-менш точно датувати твір, бо автор звертався до Осмомисла ще як до живого, князь помер 1187 р.

Роздивіться ілюстрацію. Згадайте події, про які йдеться на цій сторінці літопису. Простежте родинні зв'язки новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича з галицькими князями. Про що це свідчить?

Бій військ Ігоря Святославовича в оточенні з половцями 1185 р. Сторінка з літопису.

Серед основних здобутків Ярослава Осмомисла вчені називають розширення кордонів Галицького князівства аж до гирла Дністра,

– КИЇВЬКА РУСЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 11 ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 13 ст.

3

далекоглядну й розважливу зовнішню політику: добросусідські відносини з Угорщиною, Польщею та Візантією, з одного боку, і найвпливовішими руськими князями – з другого, що забезпечило мир Галицькій землі й сприяло розвитку господарства.

Найбільшим клопотом галицького князя лишалися власні бояри. Цим пояснюється, що після смерті Ярослава Осмомисла Галичина знову поринула у вир усобиць і розбрату – особливо жорстоких по смерті Ярославового сина Володимира (1199). Володимир Ярославович був останнім представником династії Ростиславичів на галицькому столі.

Цікаво, що саме цього історичного діяча дослідники вважають автором «Слова о полку Ігоревім». Володимир Ярославович не брав участі в поході, але після втечі Ігоря з полону прибув з ним до Києва, де на честь щасливого повернення було влаштовано учту. Саме там Володимир Ярославович і виголосив-проспівав «Слово...», що його, можливо, записав якийсь книжник.

Поміркуйте, про що могли розмовляти двоє дружинників (один з Києва, другий – з Галича) на князівському бенкеті. Чим могли похвалитися, чим – викликати співчуття один одного?

Картина П. Андрусіва «Княжий бенкет».

3. Що визначало політичне життя Волинського князівства?

Наприкінці 12 ст. Волинь було переділено між нащадками Ізяслава Мстиславовича – засновника династії волинських князів – на кілька уділів. Найпочеснішими вважалися Володимирська та Луцька землі. Поряд з ними удільних князів в окремі роки мали Белз, Червень, Берестя, Пересопниця, Дорогичин. Проте усобиці тривали недовго. Край їм поклав син Мстислава Ізяславовича **Роман**. Він прийшов на Волинь, тільки-но отримав звістку про батькову смерть. Як старший із братів, зайняв володимирський стіл і крок за кроком почав здійснювати об'єднавчу політику. На жаль, джерела надзвичайно мало сповіщають про діяльність Романа Мсти-

Макет Пересопницького городища в експозиції Археологічно-культурного центру с. Пересопниця (Рівненська обл.).

славовича. З чужоземних свідчень довідуємося, що цей князь брав активну участь в антиполовецькій боротьбі. Активною була його політика і в західному напрямку, зокрема щодо племен ятвягів. Тісні взаємини мав із Польщею та Візантією. Про величезний державотворчий досвід Романа свідчить і той факт, що він блискавично скористався зі смерті галицького князя Володимира і **1199 р.** приєднав Галичину до своїх володінь.

Невдовзі Роман Мстиславович приєднав і більшу частину українських територій, із Києвом включно. Під його владою опинилась величезна територія, якої на той час не мав жоден з монархів Європи. Отже, Романові належить слава творця Галицько-Волинського князівства – держави, що впродовж століття розвивала державотворчі традиції Київської Русі. Ось чому Галицько-Волинське князівство називають спадкоємцем княжого Києва. Виняткове його значення ще й у тому, що було воно державним утворенням, чия територія обмежувалася споконвічними українськими землями.

Перевірте себе

1. Скільки років минуло від найдавнішої згадки назви «Україна» в літописі до утворення Галицько-Волинської держави?
2. З якими державами межували Галицьке та Волинське князівства? Визначте місцезонаження цих князівств відносно Києва.
3. Виберіть з переліку міста Галицького князівства: ● *Белз*, ● *Звенигород*, ● *Коломия*, ● *Кременець*, ● *Луцьк*, ● *Перемішль*, ● *Пересопниця*, ● *Теребовля*.
4. Дайте відповіді на запитання: ● Як відбувалося формування земель-князівств на західноукраїнських теренах? ● Хто був засновником волинської та галицької династій князів? ● Про які особливості політичного життя Галицького князівства ви дізналися? Які особливості мало політичне життя Волинського князівства? ● Коли і за яких обставин було утворене Галицько-Волинське князівство?
5. Чому часи Ярослава Осмомисла визначають як добу піднесення Галицького князівства?
6. Порівняйте особливості політичного життя Волинського та Галицького князівств. Поміркуйте, як особливості політичного життя вплинули на те, що об'єднати ці два князівства пощастило волинському князю Романові Мстиславовичу.

Що мав на увазі літописець, переказуючи слова Романа: «Разом добре: коли небагато князів у Руській землі було і старійшого слухали, тоді всі навколишні боялися й шанували, і не сміли воювати, як бачимо нині»?

§ 16. ТВОРИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3

1113 р. – укладення Нестором першої редакції «Повісті минулих літ», де події викладено від 860 до 1111 р.

1185 р. – похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців.

1187 р. – створення поеми «Слово о полку Ігоревім».

1113–1125 рр. – князювання в Києві Володимира Мономаха.

Пограйте в гру «**Я знаю 5...**». Учні називають по 5 слів, які стосуються опрацьованого на попередніх уроках матеріалу: ● *Я знаю 5 князівств доби роздробленості на теренах України...*; ● *Я знаю 5 князів доби роздробленості...*; ● *Я знаю 5 архітектурних пам'яток...*; ● *Я знаю 5 міст Київського князівства...*; ● *Я знаю 5 дат або подій з історії Київського князівства тощо.* Виграють ті, хто запропонує останній варіант «п'ятірок».

1. Що розповідає літопис про початок походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців?

1) У рік 1185. У той же час Святославич Ігор, онук Олегів, поїхав із Новгорода-Сіверського місяця квітня у двадцять і третій день, у вівторок, узявши з собою брата Всеволода з города Трубецька, і Святослава Ольговича, синівця свого, з города Рильська, і Володимира, сина свого, із Путивля, і в Ярослава Всеволодовича випросив він підмогу...

2) І отож ішли вони тихо, збираючи дружину свою, та й коні були в них тучні вельми. І коли вони йшли до Дінця-ріки, то у вечірню годину Ігор, глянувши на небо, побачив, що сонце стояло, яко місяць. І сказав він боярам своїм і дружині своїй: «Ви бачите? Що се є за знамення?». А вони, поглянувши, побачили це всі і поникли головами, і сказали мужі: «Княже! Се є не на добро знамення осе».

Пригадайте, що вам відомо про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців у 1185 р.: якою була мета походу, чим він закінчився. Про які деталі походу дізналися з літописного уривка?

2. Чому поема «Слово о полку Ігоревім» є цінним історичним джерелом?

Прочитайте уривки зі «Слова...», дайте відповіді на запитання.

3) Ігор сей, славен князь,
Міццю розум оперезав,
Мужністю сердечною
нагострив,

Ратного духу виповнився
Та й повів полки свої хоробрі
На землю Половецьку,
За землю Руську!

- 4) А мої куряни – вправні воїни,
Під сурмами сповиті,
Під шоломом викохані,
З кінця списа годовані.
Всі путі їм відомі,
Яруги їм знайомі,
- Луки в них напружені,
Сагайдаки відкриті,
Шаблі нагострені;
Самі скачуть, як вовки сірі в полі,
Шукаючи собі честі,
А князеві слави.
- 5) Перестали князі невірних воювати,
Стали один одному казати:
Се моє, а се теж моє, брате!
Стали вони діла дрібні
- Вважати за великі,
На себе самих підіймати чвари,
А невірні з усіх сторін находили,
Землю Руську долали.
- 6) Так було за битв колишніх,
А такого побою ще не чувано!
З ранку красного до вечора,
З вечора до світу ясного
Летять стріли гартовані,
Гримлять шаблі об шоломи,
Тріщать списи булатні
- У полі невідомому,
Серед землі Половецької.
Чорна земля під копитами,
Кістями засіяна,
Кров'ю полита,
На Руській землі!
- 7) Що то шумить, що то дзвенить
Перед зорею ранньою?
Ігор полки свої повертає,
Жаль йому брата любого Всеволода.
- Бились день та бились і другий,
А на третій, в південну годину,
Похилились Ігореві стяги!

8) Застогнав тоді Київ тугою,
Заголосив Чернігів напастями,
Журба розлилась по Руській землі,
Печаль гірка розтеклася.
А князі самі на себе
Незгоду взяли кувати,
А невірні набігали на Руську землю,
По білиці з двору данини брали.
Тож бо два хоробрі Святославичі,
Ігор та Всеволод,
Розбудили лихо недобре...

(Переклад М. Рильського)

- Знайдіть в уривках зі «Слова...» рядки, у яких відображено суть доби.
- Чи змінює поразка Ігоря ставлення до нього автора? Як ви думаєте, чому?
- У чому автор «Слова о полку Ігоревім» убачав основну причину поразки війська князя Ігоря?
- Як цю поразку сприйняло населення Києва і Чернігова? Чому автор згадує саме про ці два міста Руської землі?
- Як характеризує автор княжих дружинників – воїнів з діда-прадіда?

- Висловте припущення, чому поему присвячено події, про яку є докладна оповідь у літописі, хоч подія ця зовсім не звиятна.
- Яка з пам'яток, на вашу думку, є ціннішою для історичної науки?
- Порівняйте наведені в тексті параграфа уривки з літописної оповіді та з поеми. Чим близькі обидва твори, що їх відрізняє?

Після побійща Ігоря Святославовича з половцями.
Картина В. Васнецова. 1880 р.

- Який з уривків відповідає зображеному на картині?

Працюймо самостійно. Завдання 1. Стисло прокоментуйте, про що йдеться в наведених уривках з літопису та поеми.

Працюймо самостійно. Завдання 2. Викладіть власні міркування про те, у чому цінність поеми «Слово о полку Ігоревім» як історичного джерела (4–5 речень).

На мою думку, «Слово о полку Ігоревім» є цінним джерелом з історії Київської Русі...

3. Про які моральні цінності тогочасної людини йдеться в «Повчанні дітям» Володимира Мономаха?

Прочитайте уривок з «Повчання...», дайте відповіді на запитання.

«Тож, Бога ради, не лінуйтеся, я благаю вас.

Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступайте самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте і не пове-
лівайте вбити його; не погубляйте ніякої душі християнської.

Старих шануй, як отця, а молодих – як братів.

Лжй бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться.

А коли добре щось умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – то того учітесь, так само, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, – а за се почесть єсть од інших країв. Ліноці ж – усякому лихому мати: що людина вміє – те забуде, а чого ж не вміє – то того не вчиться.

А добре поведячись, не лінуйтеся ж ні до чого доброго... Хай не застане вас сонце на постелі».

Пригадайте, чим уславився Володимир Мономах.

• Про які людські якості йдеться в «Повчанні дітям» Володимира Мономаха? • Які якості цінували в людях найбільше наші предки? • Яких життєвих правил навчав Мономах своїх дітей? Чи втратили вони значення в наш час? • Чи можна вважати «Повчання дітям» історичним джерелом? Чому?

Працюймо самостійно. Завдання 3. Виберіть три настанови з твору Володимира Мономаха, які, на вашу думку, не втратили значення і в наш час. Поясніть, як ви розумієте ці настанови київського князя.

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Які висновки про рівень розвитку суспільства можна зробити на основі опрацьованих на уроці фрагментів джерел? Чому ці пам'ятки належать до культурної скарбниці людства?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ З ТЕМИ

ДАТИ ТА ПОДІЇ

1. Скільки минуло років від запровадження християнства як державної релігії до запрошення Володимира Мономаха на великокнязівський стіл?

2. Позначте на стрічці часу зазначені події.

А. Князювання в Києві Володимира Мономаха.

Б. Любецький з'їзд князів.

В. Найдавніша згадка назви «Україна» в Київському літописі.

Г. Утворення Галицько-Волинської держави.

3. Установіть, за яких відомих вам князів було: *1. збудовано Успенський собор Печерського монастиря в Києві; 2. збудовано Михайлівський Золотоверхий собор Михайлівського монастиря в Києві; 3. укладено першу редакцію «Повісті минулих літ»; 4. створено «Слово о полку Ігоревім».*

ІСТОРИЧНА ОСОБИСТІТЬ

4. Підготуйте розповідь про одного з найвизначніших діячів доби за планом: *1. Коли жив; за якого часу мав найбільшу владу, унаслідок яких подій здобув її. 2. Опишіть зовнішність історичного діяча, схарактеризуйте його вдачу. Що, на вашу думку, вплинуло на формування його характеру? 3. Висловіть своє ставлення до історичного діяча (які вчинки і справи викликають захоплення, а які ви не можете схвалити; як ви ставитеся до засобів, якими він прагнув досягти мети).*

ПРИЧИНИ, СУТНІСТЬ, НАСЛІДКИ ПОДІЙ

5. Назвіть три події історії Київської Русі другої половини 11 – першої половини 13 ст., які вважаєте доленосними. Відповідь стисло обґрунтуйте.

3

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

6. Використовуючи наведені пам'ятки другої половини 11 – першої половини 13 ст., визначте досягнення культури України.

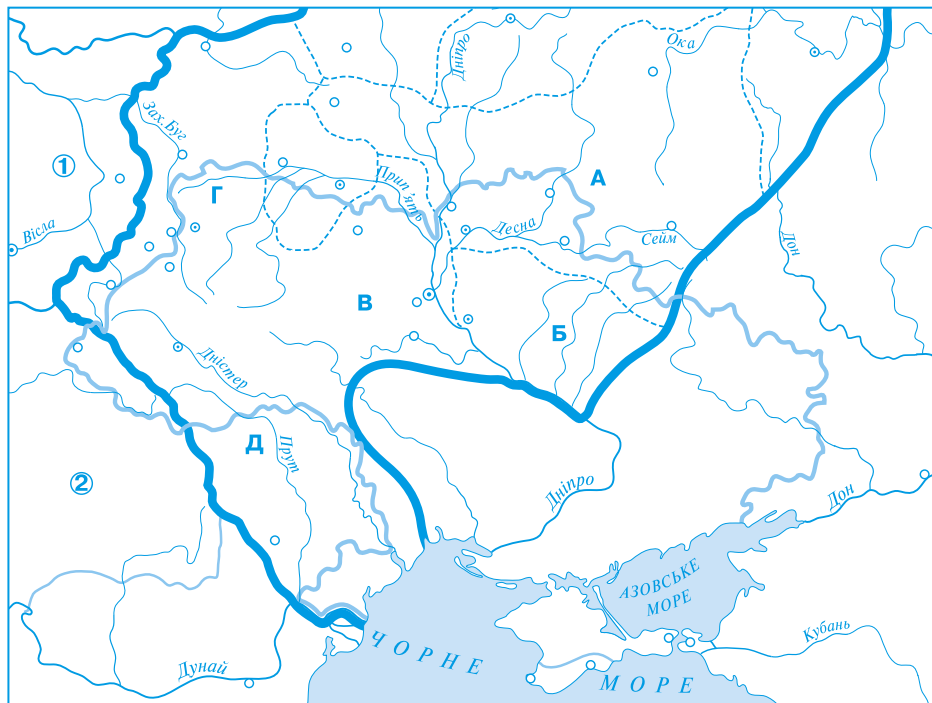
КИЇВСЬКА РУСЬ НАПРИКІНЦІ 10 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 11 ст.

ІСТОРИЧНА КАРТА

7. Роздивіться картосхему. Які часи історії України зображено на ній? Якою літерою на карті позначено князівства на землях сучасної України за доби роздробленості? Які сусідні держави позначено цифрами?

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

8. Про кого з історичних діячів доби йдеться в уривках з джерел?

А. «Благовірний і христолюбивий той князь просвітив Руську землю, наче сонце, промені пускаючи, і слава його розійшлася по всіх землях».

Б. «Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був же він князь доблесний і всякими чеснотами був сповнений. За ним же Україна багато потужила».

В. «Високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі, підперши гори угорські своїми залізними полками, заступивши королю дорогу, зачинивши ворота на Дунаї».

9. Назвіть події або явища, про які розповідають джерела:

А. «Що ми губимо Руську землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руську землю. Кожен хай держить отчину свою...».

Б. «Перестали князі невірних воювати, стали один одному казати: "Се моє, а се теж моє, брате!" Стали вони діла дрібні вважати за великі, на себе самих підіймати чвари, – а невірні з усіх сторін находили, землю Руську долали».

3

В. «Що то шумить, що то дзвенить перед зорею ранньою? Ігор полки свої повертає, жаль йому брата любого Всеволода. Бились день та бились і другий, а на третій, в південну годину, похилились Ігореві стяги!».

Г. «Заснована ж була сія божественна церква Богородична в літо 1073. У дні благовірного князя Святослава, сина Ярославового, який своїми руками почав рів копати, стала будуватися церква ця».

10. З яких давніх літературних творів узято ці цитати?

А. «Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми, то було між них три брати... Зробили вони городок і на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом... Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні».

Б. «А коли добре щось умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – то того учітесь так само, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов. Лінощі ж – усякому лихому мати: що людина вміє – те за буде, а чого ж не вміє – то того не вчиться».

В. «Ігор сей, славен князь, міццю розум оперезав, мужністю сердечною нагострив, ратного духу виповнився та й повів полки свої хоробрі на землю Половецьку, за землю Руську!».

Г. «Дуже добре він умів ікони писати; цього ж уміння захотів він навчитися не ради багатства, але для Бога робив. А робив він, скільки треба було, всім, ігуменові та братії писав ікони і нічого за це не брав».

11–12. Уявіть, що за умовами комп'ютерної гри ви маєте можливість опинитися в одному з князівств за часів роздробленості як боярин. Яке князівство ви обрали б і чому? Розкажіть про свою фантастичну подорож у невеличкому творі.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

У Галицько-Волинському літописі Романові Мстиславовичу присвячено рядки: «Був він державцем всієї Руської землі, ... кидався був на поганих, як той лев, ... і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха». Саме цьому князеві належить слава творця Галицько-Волинського князівства – держави, що впродовж століття розвивала державотворчі традиції Київської Русі. Виняткове значення князівства ще й у тому, що було воно державним утворенням, чия територія обмежувалася споконвічними українськими землями. Воно сприяло поширенню передових надбань західноєвропейської культури, зміцненню та усвідомленню нашими предками себе як окремого народу.

1

2

3

5

§ 17. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА: ВІДСТВОРЕННЯ ДО МОНГОЛЬСЬКОЇ НАВАЛИ

ПІД ВЛАДОЮ «ВІКОПОМНОГО САМОДЕРЖЦЯ ВСІЄЇ РУСІ»

1199 р. – утворення Галицько-Волинської держави.

1199–1205 рр. – князування Романа Мстиславовича.

1223 р. – поразка руських дружин у битві з монголами на Калці.

1238 р. – утвердження Данила Романовича в Галичі.

Пограйте в гру «Асоціації». Для цього об'єднайтеся у дві команди. Визначте жеребкуванням, хто першим складатиме асоціативний куш. Друга команда, яка коментуватиме асоціації першого раунду, пропонує поняття, що стосується попереднього матеріалу, наприклад, *Галицьке князівство*. Почувши завдання, запишіть 3–5 слів чи словосполучень, які одразу спадають на думку. Представники іншої команди коментують дібрані асоціації, оцінюючи вдалі в 1 бал. Після цього команди міняються ролями. Виграє та з команд, чії асоціації будуть оцінені більшою кількістю балів.

Роздивіться ілюстрацію. Висловіть припущення про кількість мешканців дитинця Галича. На чому ґрунтуються ваші припущення? Чи відрізнялася забудова дитинця Києва та Галича?

Макет давнього Галича 12–13 ст. (автор І. Перекліта) з Національного заповідника «Давній Галич» с. Крилос Івано-Франківської обл.

1. Яким було Галицько-Волинське князівство за часів Романа Мстиславовича?

Від **1199 р.** розпочато нову сторінку не лише в житті волинського князя **Романа Мстиславовича** – у пам'яті нащадків *самодержця всієї Русі*, а й в історії українських земель. Саме цим роком датують утворення Галицько-Волинської держави.

Столицею об'єднаного князівства Роман обрав Галич, вважаючи найважливішим завданням подолати опір галицького боярства. Планував також Роман Мстиславович поширити владу на решту українських земель. Року 1202 відбулася його сутичка з київським князем Рюриком Ростиславовичем, унаслідок якої останній зрікся київського столу. Роман посадив у Києві, за припущенням одних дослідників, близького собі Ігоря Ярославовича, на думку інших, свого намісника. Владу галицько-волинського князя підтверджують організовані ним походи для захисту Переяславщини і Київщини від половців.

Роман Мстиславович.
Уявний портрет.

Дослідники називають кілька припущень, чому Роман, здобувши владу над Києвом, не оселився тут. По-перше, невпевненість князя в галицьких боярах. По-друге, участь Романа Мстиславовича в європейських подіях: він брав активну участь у міжусобній боротьбі польських князів, а 1205 р. був утягнутий, як припускають історики, у протистояння німецьких династій Гогенштауфенів і Вельфів. Маючи зобов'язання щодо Гогенштауфенів, галицько-волинський володар пішов походом через Польщу до Саксонії. Проте його просуванню перешкодили колишні союзники – польські князі Лешко Білий та Конрад. У бою під Завихвостом на Віслі 1205 р. Роман загинув.

Передчасна смерть перекреслила багато величних задумів Романа Мстиславовича, що однак не завадило авторові Галицько-Волинського літопису розпочати оповідь з похвали цьому князеві: *«Був він державцем всієї Руської землі, ... кидався був на поганих, як той лев, ... і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха»*.

Створення Галицько-Волинського князівства на чолі із *«самодержцем усієї Русі»* Романом Мстиславовичем – важливий етап в історії української державності, адже на відміну від багатоетнічної Київської держави Галицько-Волинська існувала в межах розселення племен, з яких формувався український народ.

2. Як після смерті Романа Мстиславовича склалася доля його синів?

Смерть Романа Мстиславовича ускладнила внутрішнє становище Галицько-Волинського князівства, про що літописець написав так: *«...Велика смута сталася в землі Руській»*. Бояри швидко спекалися Романової дружини Анни й малих синів, чотирирічного Данила та дворічного Василька, запросивши князувати онуків Ярослава Осмомисла, синів його дочки Ярославни та новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича. У 1206 р. Ігоровичі розділили Галицьку землю, маючи намір прибрати до рук ще й Волинь. Над княгинею Анною, Данилом і Васильком, що знайшли притулок у Володимирі, нависла смертельна небезпека. Щоб урятуватися, княгиня подалася до Польщі. Крім того, у політичну гру втрутився угорський король: він обіцяв підтримку Анні, на знак чого забрав до себе ма-

4

лого Данила. Проте втручання чужинців у галицько-волинські справи лише ускладнило внутрішнє становище: невдовзі з'ясувалося, що польський та угорський королі мають власні територіальні інтереси. Від 1208 р. чвари стали ще жорсткішими, бо ворогували між собою й Ігоровичі.

Повернення законних прав синів Романа, Данила й Василька почалося з формального закріплення *Василька в Бересті*. Не бажаючи коритися белзькому князеві, берестяни звернулися до польського короля, під прихистом якого перебувала Анна з молодшим сином, щоб він дозволив княжичу повернутися на Волинь. Невдовзі повернувся на батьківщину й Данило,

- Землі яких князівств належали до складу держави Романа Мстиславовича?
- З якими країнами межувала держава на заході та півночі?
- Яке з міст, позначених на карті, було найзахіднішим?
- Яким було місце розташування столиці держави відносно Києва?
- Порівняйте кордони Галицько-Волинської держави за Романа з кордонами сучасної України.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

Галицько-Волинське князівство. Монгольська навала на українські землі

щоправда, не з власної волі, а згідно з підступними планами угорського короля. Володар Угорщини захопив Галич, а щоб надати тому насильству законності, заявив, що в князівстві правитиме Данило. Княжичеві виповнилося тоді 10 років, тож до нього приїхала матір. Проте галицькі бояри не бажали коритися владі Романової дружини, тому й поквапилися вкотре прогнати вдову з її сином. Цього разу Данило пішов з матір'ю на Волинь. Через вісім років він розпочав збирати батькову спадщину.

3. Чим закінчилася боротьба Данила Романовича за возз'єднання Галицько-Волинського князівства?

Союзником Данила були, крім брата Василька, волинські бояри та найвпливовіші міщани. Зумів порозумітися молодий князь і з новгородським князем Мстиславом Удатним, якого запросили на князювання повсталі проти угорського поневолення галичани. Данило підтримував Мстислава військами в походах проти угорців. Союзницькі взаємини було скріплено шлюбом Данила з Мстиславою дочкою. Але незадовго до смерті Мстислав, не почувачись особливо впевнено в Галичі, віддав місто угорцям. Тож розрахунки Данила Романовича без клопоту повернути Галичину не справилися. Утім, на той час Данило разом з Васильком зібрали під своєю владою всю Волинь, відвоювавши загарбані польським королем землі, мали союзницькі угоди з Литвою, польськими князями. Від 30-х років 13 ст. Данило кілька разів здобував Галич, у якому порядкували угорські залоги, але через непоступливість боярства закріпитися надовго в місті не міг. Лише **1238 р.** старший Романович нарешті *оволодів Галичем*.

Серед подій тих років привертає увагу повернення 1238 р. волинського міста **Дорогичина**, яке перебувало тоді під владою рицарів Добжинського ордену. *«Не гоже є держати отчину нашу крижевникам (тобто хрестоносцям)»* – так Данило пояснює свої дії, зміцнюючи північно-західний кордон Галицько-Волинського князівства.

Прагнучи заволодіти всією батьковою спадщиною, Данило утвердився і в Києві. Однак столицю свою в Київ не переніс, залишив там намісником хороброго воїна, боярина Дмитра.

Отже, наприкінці 30-х років 13 ст. Романові сини Данило й Василько відновили батькову державу. Василько як молодший залишився на Волині, у всіх важливих справах підтримуючи Данила. Старший Романович столицю Галицько-Волинського князівства переніс до тільки-но закладеного м. **Холма**.

Давньоруський шолом другої половини 12 – першої половини 13 ст.

Князь та дружинники. 13 ст. Реконструкція З. Васіної.

Літописець розповів про грандіозне будівництво, яке розпочав галицький князь. Холм, зокрема, зміцнили потужними укріпленнями, що з огляду на появу в степах нового войовничого кочового народу – *монголів* – виявилося передбачливим заходом.

Роздивіться картину М. Фіголя «Княжий Галич. 1221 рік». Поміркуйте, кого зображено на передньому плані картини. Чому ви так думаєте? Доберіть до картини іншу назву, аргументуйте її. Порівняйте картину зі схемою-реконструкцією княжого Галича 12–13 ст. і з'ясуйте, де відбуваються зображені події.

«Княжий Галич». Картина М. Фіголя.

Схема-реконструкція княжого Галича 12–13 ст.

4. Хто такі монголи? Як почалося вторгнення їхніх орд на руські землі?

«*І прийшла нечувана рать*» – такими словами розпочав літописець розповідь про першу сутичку руських князів з **монголами**. Наприкінці 12 ст. у степах Центральної Азії виникла Монгольська держава. Року 1206 вели-

ким ханом усієї Монголії було проголошено Темуджина, який узяв ім'я **Чингісхан**. Унаслідок його завойовницької політики (та його нащадків), у 13 ст. постала одна з найбільших імперій у світовій історії.

Роздивіться давні мініатюри, на яких зображено монгольських воїнів та Чингісхана.

- Які винаходи використовують монгольські вояки, штурмуючи місто? Чому захисникам важко протистояти нападникам?
- Поміркуйте, чому «володарю володарів» надано рис правителів Піднебесної.

1. Облога монголами Багдада. Персидська мініатюра 14 ст.

2. Хан усієї Монголії – Чингісхан на соколиному полюванні. Мініатюра 13 ст.

Воїни Чингісхана звали себе *монголами*. Руські ж літописці називали їх *татарами*, не відаючи, що ті самі потерпали від монгольських луків і мечів. «Татарами» монголів звали і в Китаї, і в Європі. У 19 ст. в історичній науці набув поширення термін *монголотатари*, який, однак, останнім часом у науковій літературі майже не вживається.

1222 р. монголи через Кавказ вдерлися до причорноморських степів і завдали поразки половцям у битві на Дону. Половецький хан Котян відступив до Дніпра й звернувся по допомогу до руських князів. На з'їзді князів у Києві було вирішено виступити разом з половцями проти монголів. У квітні **1223 р.** у похід вирушила дружина руських князів, яку очолили Мстислав Романович київський, Мстислав Мстиславович Удатний галицький та Мстислав Святославович чернігівський.

Битва з основними силами монголів відбулася на берегах **річки Калки** (тепер Кальчик, права притока Кальміусу). Русичі не мали спільного плану дій і спільного командування, між князями не було згоди. Галицькі й волинські дружини князя Мстислава Удатного та князя Данила Романовича разом з половцями перейшли Калку й почали битву, не чекаючи на інших князів. Невдовзі половці залишили поле бою, спричинивши розлад у війську русичів. Цим скористалися монголи й розбили їх. Після цього ординці оточили табір дружини київського князя Мстислава Романовича, яка стояла на правому березі річки й не брала участі в битві. Після триденного штурму, не маючи змоги подолати опір і захопити табір, монголи запропонували укласти перемир'я. Тільки-но умови миру було прийнято й князівські дружини залишили табір, монголи напали на них.

Отже, битва на Калці мала для русичів тяжкі наслідки. Проте й монголи зазнали втрат. Того року вони не наважилися продовжувати похід у глиб Русі, а повернули назад.

- Прочитайте уривок з літопису. Про які деталі битви на Калці дізналися із джерела? Чому, на вашу думку, літописець приділяє особливу увагу Данилові Романовичу? У чому автор вбачає причини поразки русичів?
- Проаналізуйте уривок з літопису відповідно до правил роботи з історичними джерелами.

«На ріці Калці татари встріли їх, війська половецькі і руські. Мстислав Мстиславович тим часом повелів Данилові попереду перейти з полками ріку Калку і іншим полкам піти з ним, а сам після нього перейшов. Мстислав же [Романович] і другий Мстислав, [Святославович], сиділи у стані, не знаючи цього, тому що Мстислав [Мстиславович] їм обом [нічого] не сказав – через зависть, бо велика незгода була mezi ними.

Коли зітнулися війська між собою, то Данило ввійхав наперед, і [воєвода] Семен Олушович, і [воєвода] Василько Гаврилович. Ударили вони в полки татарські, і Василько був збитий [з коня], а сам Данило поранений був у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його, – був бо він віком вісімнадцяти літ, був бо він сильний, – і Данило кріпко борюся, побиваючи татар... Захотів води, і, пивши, відчув рану на тілі своєму, – в битві не помітив він її через силу й мужність віку свого. Був бо він смілий і хоробрий, “од голови й до ніг його не було на нім вади”.

І сталася перемога над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи, через зависть, бо велика незгода була mezi ними..., за гріхи наші руські полки було переможено».

«Калка». Художник П. Риженко (1996 р.).

- Як художник втіпив задум про результати битви на Калці?
- Чим завершилася битва на Калці? Що на картині свідчить про результати битви на Калці?

Перевірте себе

1. Скільки років минуло від створення Галицько-Волинської держави до утвердження в Галичі князя Данила Романовича?
2. Які терени обіймала Галицько-Волинська держава на початку 13 ст.?
3. Виберіть літописні уривки, які стосуються Романа Мстиславовича:
  - «...був державцем всеї Руської землі»,
  - «...високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі...»,
  - «...ревно наслідував предка свого Мономаха...»,
  - «за ним же Україна багато потужила»,
  - «...вікомний самодержець всеї Русі».
4. Дайте відповіді на запитання:
  - Яких заходів вживав Роман Мстиславович, розбудовуючи своє князівство?
  - Як змінилася внутрішньополітична ситуація в Галицько-Волинському князівстві одразу після смерті Романа Мстиславовича?
  - Якими були заходи Данила Романовича для возз'єднання Галицько-Волинського князівства? Як князь Данило Романович торував собі шлях до галицького столу?
5. Хто такі монголи? Чому щодо цього народу вживається назва *монголо-татари*? Чому літописець із сумом розповідає про результати битви на Калці? Що мав на увазі літописець, коли пояснював перемогу монголів у битві на річці Калці як кару за гріхи русичів?
6. Доведіть, що виникнення Галицько-Волинської держави було важливим етапом в історії української державності.

Які факти, опрацьовані на уроці, найбільше вразили? Про що хотіли б дізнатися докладніше?

§ 18. МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

БАТИЙВ ПОГРОМ: «СПОВНЕНА БУЛА ЗЕМЛЯ РУСЬКА ВОРОГАМИ...»

1239 р. – розорення монголами Переяславщини та Чернігівщини.

1240 р. – облога й розорення Києва військами хана Батия.

1241 р. – вторгнення монголів у Галицько-Волинське князівство.

Пограйте в гру «Віднови послідовність». Для цього кожна команда має заздалегідь підготувати набір карток з переплутаними подіями в ланцюжках, пов'язаних з історією Київської Русі в 12 ст. Обміняйтеся картками з іншими командами, переконайтеся, що в кожній команді однакова кількість завдань. Виграє той, хто швидше відновить послідовність у ланцюжках.

Роздивіться ілюстрації. Як пересувалося монгольське військо? Який зовнішній вигляд воїнів? Які пристрої використовували монголи для облоги фортець? Чому русичі, загартовані в протистоянні з половцями, не змогли відбити навалу монголів?

Пересування та військове спорядження монголів. Реконструкції.

Роздивіться карту на с. 122. • Які князівства на наших теренах першими зазнали напад монголів під час навали 1239 р.? • Якими містами пролягав шлях монгольських орд на захід після зруйнування Києва? • Які сусідні держави зазнали ударів монголів у 1241 р.?

1. Чим завершився похід хана Батия на землі Переяславщини, Чернігівщини та Київщини?

Після смерті Чингісхана його наступники не відмовилися від політики підкорення земель і народів. Похід на Русь очолив онук Чингісхана **Батий**. Батиева орда рушила на руські землі наприкінці 1237 р. й незабаром спустошила Північно-Східну Русь.

Монголи штурмують Переяслав.
Фрагменти діорам-реконструкції.

Навесні **1239 р.** монголи попрямували на південний захід. Першим на їхньому шляху був *Переяслав*, населення якого протягом кількох століть успішно боролось проти кочовиків. Проте того разу захисники руської твердині не змогли відстояти місто. Монголи захопили Переяслав, зруйнували й спалили його. Того самого року сумна доля спіткала й *Чернігів*. Наприкінці 1239 р. монгольська кіннота вдерлася в Крим, переслідуючи переможених нею половців. Завойовники захопили майже весь півострів.

Наприкінці **1240 р.** основні сили монголів на чолі з ханом Батием підступили до *Києва* й оточили місто. Як ви знаєте з попереднього уроку, на Київ тоді поширив свою владу Данило Романович. Тож обороною міста від монгольської навали випало опікуватися тисяцькому князя Данила – воєводі **Дмитру**.

Такої великої армії для захоплення одного міста Батий не збирав ні до, ні після штурму Києва. Про тривалість облоги Києва, а також точну дату падіння міста в писемних джерелах збереглися різні свідчення. За одним літописним списком, узяття Києва монголами відбулося на Миколин день, тобто 6 грудня 1240 р. В іншому списку дати не вказано, а лише зазначено, що місто трималося 10 тижнів і чотири дні. Такі свідчення дають підстави припускати, що облога була тривалою, а штурм – запеклим.

1. Укріплення «міста Ярослава» і Лядські ворота. Реконструкція.
2. Облога Києва. Реконструкція.

Прочитайте уривок з літопису та відновіть перебіг подій під час облоги Києва, доповнивши речення:

Основний удар Батий спрямував з півдня в районі...

Безперервно, удень і вночі монголи били ... , аж поки не захопили ділянку валу і не увірвалися в межі ...

Опір киян був настільки відчайдушним, що Батий мусив віддати наказ про ... Цим скористалися захисники Києва: вони, відійшовши в межі... та укріпилися на нових позиціях. Останнім прихистком киян була...

...Прийшов Батий до Києва з великою силою, многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила Київ сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами... І поставив Батий пороки під город коло воріт Лядських, і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни і сиділи там того дня й ночі, а городяни зробили ще друге укріплення навколо церкви святої Богородиці Десятинної. А назавтра прийшли татари на них, і була битва межі ними велика. Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, і од тягара повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте татарськими воями. Дмитра ж вивели до Батия, пораненого, але вони не вбили його через мужність його.

«Оборона Києва від монголів». Картина В. Шаталіна.

Працюючи в групах, роздивіться картину В. Шаталіна «Оборона Києва від монголів». Який епізод оборони Києва, на вашу думку, зображено на картині? Знайдіть у тексті літописного джерела рядки, якими можна прокоментувати картину. Складіть розповідь від імені одного з учасників оборони Києва про події осені 1240 р.

2. Якими були наслідки походу монгольських орд на Галичину та Волинь?

У перші місяці 1241 р. орди Батия рушили на *Володимир* і *Галич*, тоді як інші монгольські загони залишилися плюндрувати Київщину. Розкопки Вишгорода й Білгорода, городищ по Тетереву, Случі, Горині, Південному Бугу та інших річках відтворюють картини героїчної оборони й загибелі цих міст. Усюди археологи виявили потужні шари згаріщ; під фортечними стінами, спаленими будинками, а часто і просто на вулицях і площах виявлено сотні людських кістяків, велику кількість зброї, знарядь праці. Тривалою й запеклою була битва за Володимир. Ворог з великими труднощами здобув місто. Під Галич монгольські орди підійшли з'єднаними силами й після триденної облоги взяли його штурмом.

1241 р. монголи вийшли на західні рубежі Русі. Частина монгольського війська вдерлася на територію Польщі. Основні ж монгольські сили вступили в межі Угорщини. Проте вже 1242 р. Батий припинив похід на Захід і через Боснію, Сербію, Болгарію та причорноморські степи вивів свої війська в пониззя Волги. Приводом до цього стала смерть головного хана Угедея: Батий прагнув узяти найактивнішу участь у виборах нового монгольського зверхника. Проте причини припинення походу були глибокі.

шими: Батий не мав сил тримати в покорі всі завойовані країни Східної та Центральної Європи, надто великих втрат зазнало його військо.

Обміркуйте в парах історичну проблему, аргументуючи свою позицію. Чи мали шанс руські князі дати гідну відсіч монголам? Складіть перелік усіх аргументів. Які вважаєте найпереконливішими? Чи збіглися аргументи вашої пари з аргументами інших учнів. Чи змінило це вашу позицію?

3. У чому суть та наслідки золотоординського ярма?

Монгольську імперію було переділено на чотири частини (улуси). Батиеві володіння становили найзахіднішу частину – **улус Джучі**: тут на підкорених територіях степової зони Східної Європи, Центральної Азії та Західного Сибіру було створено державу **Золота Орда** зі столицею в місті Сарай.

Землі Південно-Західної Русі територіально не належали до складу Золотої Орди, а перебували як в більшій, як в меншій залежності. Підкорені землі були зобов'язані сплачувати данину. За свідченням джерел, монголи вимагали від усього населення сплати десятої частини – як продуктами та майном, так і власне людьми. До страшної «людської десятини» потрапляли й ті, хто не міг віддати встановлену данину. За обчисленням і збиранням данини наглядали монгольські урядовці – **баскаки**. Баскак мав у своєму розпорядженні військові загоны, що постійно перебували в укріпленому поселенні – баскацькому містечку.

Найбільше потерпала від Орди найближча до неї Переяславщина. Втративши князя, Переяславське князівство перестало існувати. Занепало й Чернігівське князівство. Від кінця 13 – протягом першої половини 14 ст. воно розпадалося на нові й нові уділи. Позбавлений власних князів київський стіл перебував під зверхністю владими́ро-суздальських князів, яких призначали в Сараї ханськими **ярликами** – грамотами-дозволами на володіння землями. Утім, призначені зверхники ніколи не бували в київській землі. Так, у 1243 р. першим з князів визнав зверхність монголів та дістав ярлик на міста Київ і Владимир **Ярослав Всеволодович**. Проте до зруйнованого Києва князь не поїхав, а послав туди намісника. Після смерті князя Ярослава Всеволодовича право «на Київ і всю Руську землю» отримав його син Олександр, названий

Унаслідок монгольської навали Київська Русь припинила існування.

Баскаки. Фрагмент картини С. Іванова 1909 р.

Михайло Чернігівський у Золотій Орді. Картина 19 ст.

Невським. Одначе й він відмовився від перебування в Києві. А пізніше золотоординські правителі не допускали до князівського столу Києва будь-яких впливових князів.

Монголи постійно втручалися у внутрішні справи руських земель, підбурювали князів до міжусобиць, нерідко страчували претендентів, які прибували до ординської столиці за ярликом. Приміром, у 1246 р. до Батия в Сарай-Бату викликали *чернігівського князя Михайла Всеволодовича*. Літописець сповіщає, що за відмову виконати язичницькі обряди князь Михайло, за наказом Батия, був страчений разом із боярином Федором. Мученицьку смерть Михайла та Федора сприйняли в руських землях як подвиг в ім'я християнської віри. Невдовзі князя та боярина було канонізовано.

Щоб оцінити наслідки монгольської навали на українські землі, варто пам'ятати, що йдеться не лише про руйнівні походи 1239–1241 рр., а про столітнє перебування під зверхністю монгольських ханів, що, зрештою, призвело до відставання в розвитку від країн Західної Європи.

4. У чому виявлялася залежність Галицько-Волинського князівства від Золотої Орди?

Монгольський воїн у захоплених містах. Реконструкція.

Віддалене від Орди Галицько-Волинське князівство перебувало в кращому становищі порівняно з іншими князівствами на наших землях. Романовичі розбудовували свою державу, зміцнювали фортеці та оборонні споруди, готуючись до нових зіткнень з монголами.

Заходи князів, спрямовані на зміцнення держави, викликали невдоволення Батия, який висунув Данилові Романовичу вимогу відвідати Орду. У **жовтні 1245 р.** Данило *вийхав до Орди*. Літописець згадував, що коли Данило проїжджав Київ, він відвідав Видубицький монастир, де молився за щасливе повернення додому. За свідченням літопису, Данило пробув в Орді 25 днів. Батий затвердив владу Данила в Галицько-Волинському князівстві. Виплату данини не було передбачено, а залежність Галицько-

Волинського князівства від Золотої Орди полягала в участі княжого війська в походах монгольської армії. Тож князь Данило, який щасливо повернувся з Орди, отримав змогу готуватися до рішучого зіткнення з монгольськими загарбниками.

Заповніть таблицю: «Монгольська навала та золотоординське ярмо на українських землях».

Князівство	Подія	Рік	У чому виявлялася залежність від монголів
------------	-------	-----	---

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ● битва союзного війська русичів та половців проти монголів на р. Калці; ● облога й розорення Києва військами хана Батия; ● утворення Романом Мстиславовичем Галицько-Волинської держави.
2. Якими були напрямки вторгнення орд хана Батия в князівства Русі та інших європейських країн під час походу 1239–1242 рр.?
3. Дайте визначення понять: ● орда, ● золотоординське ярмо, ● баскаки, ● ярлик, ● улус.
4. Дайте відповіді на запитання: ● Які основні події Батиевої навали на руські землі? ● Як відбувалося захоплення монгольськими ордами Києва? ● У чому полягала залежність руських князівств від Золотої Орди?
5. Серед причин завоювання монголами Русі називають: символічний характер влади великого київського князя, на яку не зважали володарі удільних князівств; нехтування удільними князями загальнодержавних інтересів, відсутність єдиної об'єднаної армії; перевага монголів у чисельності; військовому вишколі та озброєнні. Яка з причин, на вашу думку, була найвагомішою?

Які факти підтверджують думку, що Батиева навала завдала непоправної шкоди Русі? У чому, на вашу думку, історичне значення Київської Русі?

§ 19. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КНЯЗЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА ЗА ЛІТОПИСНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4

З ВІНЦЕМ КОРОЛІВСТВА Й ПОМІЧЧЮ ПАПИ РИМСЬКОГО

1245 р. – подорож Данила Романовича до Батия.

1253 р. – коронація Данила Романовича.

Пограйте в гру, подібну до гри «Разок намиста»: доберіть слова, які можна використати в розповіді про монгольську навалу на наші землі в 20–40-х роках 13 ст. Переможцеві, чий перелік найширший, запропонуйте скласти згадану розповідь.

1. Про які подробиці подорожі Данила Романовича до Батия довідуємося з літописних джерел?

«Тим часом хан Батий прислав посла свого до Данила й Василька, коли вони обидва були в городі Дороговську: “Дай Галич!” І Данило був у печалі великій, тому що не укріпив він був землі своєї городами. І, порадив-

шився з братом своїм, поїхав він до Батія... І прибув він до Києва, – і, прийшовши у храм архістратига Михаїла, тобто Видобич, скликав чорноризиців і весь монаший чин. І коли він сказав ігумену і всій братії, щоб вони вчинили молитву за нього. І було сповнено так, вирушив він із монастиря в човні, і прибув до Переяславля.

Звідти ж прибув він до Батія на Волгу... І поклонився він за обичаєм їх, і ввійшов у вежу його. Він, Батий, сказав: “Данило! Чому ти еси давно не прийшов? Але якщо нині ти прийшов еси, – то й се добре. Чи п’єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумиз?”. І він сказав: “Досі я не пив. А нині ти велиш – я п’ю”. Він тоді сказав: “Ти вже наш-таки, татарин. Пий наше пиття!” І він, Данило, випивши, поклонився за обичаєм їх. І прислав Батий вина дзбан, і сказав: “Не звикли ви пити молока, пий вино!”

О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! О, лиха ти, честь татарська!

Пробув же князь у них днів двадцять і п’ять, а тоді одпущений був, і поручена була земля його йому. І прийшов він у землю свою, і зустрів його брат Василько і сини його. І був плач через обиду його, але ж більша була радість, що він є здоров».

- Чому Данило Романович поїхав до Золотої Орди? Чи міг він уникнути цього візиту? • Складіть маршрут Данилової подорожі до Сарая. • Як відбулася зустріч князя з Батієм?

- Про які риси вдачі Данила Романовича свідчить, на вашу думку, його подорож до Орди? • Оцініть цей вчинок як зовнішньополітичний захід, навівши 2–3 аргументи.

Працюймо самостійно. Завдання 1. Викладіть власні міркування про те, чому літописець, розповідаючи про поїздку Данила Романовича в Орду – загалом успішну та безпечну для князя, писав із гіркотою: «О, лихіша лиха честь татарська!»?

2. Що розповідає літописець про зустріч Данила Романовича з угорським правителем?

«...Прислав король угорський Бела IV вісника, кажучи Данилові: “Візьми дочку мою за сина свого Льва”... У рік 1252 прислав король угорський Бела до Данила посла, прохаючи його прийти на поміч, на бій, – бо він мав війну з німцями. Данило рушив йому на поміч і прийшов до города Пожга (нині столиця Словаччини Братислава). І виїхав король з послами німецькими назустріч же Данилу-князю... Німці тим часом дивувалися оружжю татарському: бо коні були в личинах і в попонах шкіряних, а люди – в латах, і велике було сяйво полків його од оружжя, що виблискувало. Сам же Данило їхав поруч із королем за звичаєм руським: кінь під ним був напрочуд гарний, сідло позолочене, стріли й шабля золотом оздоблені та іншими прикрасами, аж дивно було, а жупан із тканини грецької широким золотим мереживом обшитий, і чоботи зелені

козлові, обшиті золотом... Багато дивилося та багато дивувалося, а король йому сказав: “Не пошкодував би я дати й тисячу срібла за те, що ти прийшов звичаєм руським батьків твоїх”».

- Про які заходи зовнішньополітичної діяльності Данила йдеться в уривку з джерела? • Чому Данило погодився допомогти угорському королю? • Чому цей епізод є свідченням зовнішньої політики Данила? • Про які риси вдачі короля Данила свідчить уривок з літопису? • Про які деталі буденного життя дізналися?

Данило Романович. Реконструкція З. Васіної.

- Роздивіться ілюстрацію. Які деталі літописного опису використала художниця для реконструкції образу князя? • Висловіть припущення про те, що хотів продемонструвати Данило європейським правителям своїм монголо-татарським спорядженням? • Про що могло свідчити його вбрання «за звичаєм руським»?

3. Як літописець розповідає про коронацію Данила Романовича?

«У той же час прислав Папа послів достойних, що принесли Данилові вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан, кажучи: “Сину! Прийми од нас вінець королівства”. Тим часом Опізо, посол папський, прийшов, несучи вінець і обіцяючи: “Ти матимеш поміч од папи”. Але він, Данило, все одно не хотів, та умовила його мати його Анна, і князі лядські, і бояри лядські, кажучи: “Прийняв би ти вінець, а ми готові на підмогу проти поганих (монголів)”».

Він, отож, прийняв вінець од Бога, од церкви Святих апостолів, від престолу Святого Петра, і від отця свого, Папи Іннокентія, і від усіх єпископів своїх. Прийняв же Данило од Бога вінець у городі Дорогичині, коли він шов на війну проти ятвягів із сином Львом і з Сомовитом, князем лядським».

- Як пов'язана коронація Данила Романовича з переговорами про участь русичів у хрестовому поході європейських держав проти монголів? • Як ставиться літописець до цих подій? Чому саме так? • Чому, на вашу думку, хрестовий похід європейських держав проти монголів так і не відбувся? • Яке місце в зовнішній політиці Данила належало відносинам із Золотою Ордою та Папою Римським?

Поміркуйте, яке значення для піднесення Галицько-Волинської держави мала коронація Данила. Чи є підстави твердити, що, надсилаючи корону, Папа зважав на авторитет князя, його активну участь у європейській політиці?

Працюймо самостійно. Завдання 2. На основі наведених уривків з Галицько-Волинського літопису визначте напрямки зовнішньополітичної діяльності Данила Романовича.

Працюймо самостійно. Завдання 3. Оберіть один з уривків та проаналізуйте його відповідно до правил роботи з історичними джерелами.

! Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Яка з подій, на вашу думку, найпромовистіше свідчить про зовнішню політику Галицько-Волинської держави? Спробуйте передати суть цієї політики в одному влучному реченні.

§ 20. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ДАНИЛА РОМАНОВИЧА ТА ЙОГО НАЩАДКІВ

РУСЬКЕ КОРОЛІВСТВО РОМАНОВИЧІВ

1238–1264 рр. – правління короля Данила Романовича.

1245 р. – битва біля м. Ярослав на р. Сян між військами Данила Романовича та об'єднаною угорсько-польською армією.

1301–1308 рр. – правління Юрія I Львовича.

1325–1340 рр. – правління Юрія II Болеслава.

1340 р. – похід польського короля Казимира III на Львів. Початок боротьби за землі Галицько-Волинської держави.

Пограйте в гру **«Швидкі питання – влучні відповіді»**. Учні одного ряду ставлять питання іншим з теми «Галицько-Волинська держава за Романа Мстиславовича та його синів» – ланцюжком від першої парті. Якщо відповіді немає або вона неправильна, то відповідає учень, який сидить поряд. Те саме стосується й тих, хто запитує: якщо учасник не може поставити запитання, то вибуває з гри, а це право отримує інший представник команди (ряду).

Роздивіться сучасні пам'ятники. Чому саме в цих містах їх установлено? Поміркуйте, яку ідею втілено в образі князя-короля. Який з двох пам'ятників вам подобається більше? Чому?

Пам'ятники Данилу Романовичу в Галичі та Львові.

Роздивіться карту на с. 122. • На які землі поширив свою владу Данило Романович напередодні монгольської навали? • Порівняйте кордони держави Данила Романовича з кордонами Київської Русі часів розквіту. • Яку відмінність помітили?

1. Чим уславився король Данило Романович?

«Сей же король Данило був князем добрим, хоробрим, мудрим, який спорудив городи многи, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, та братолюбством він світився був із братом своїм Васильком...» – так літописець розповідає про риси характеру й діяльність князя-короля. Князювати Данило Романович почав на Волині в 20-ті роки 13 ст., а 1238 р. утвердився і в Галичині, подолавши міжусобні чвари, що спалахнули по смерті Романа за участі галицького боярства. Протягом володарювання йому доводилося одночасно долати опір кількох суперників: зі сходу загрожували монголи, із заходу на українські землі зазіхала Литва, Польща та Угорщина. Одночасно доводилося воювати з непокірними боярами, які схилилися до *Ростислава Михайловича* із чернігівської династії та його союзників.

З ініціативи князя було закладено кілька нових міст, зокрема **Львів**, названий так на честь Лева – старшого сина князя, розбудовано нову столицю – **Холм** (Західна Волинь, нині на території Польщі).

На попередніх уроках ви дізналися про найважливіші заходи зовнішньої політики Данила, пригадайте їх. Джерела розповідають також про перемогу війська Данила Романовича в битві проти приведеного Ростиславом війська угорського короля та його союзників біля м. **Ярослава на Сяні 1245 р.** Унаслідок цієї битви Данило зламав опір бояр, остаточно утвердився в Галичі й надовго поклав край зазіханням Угорського королівства. Тоді ж князь здійснював успішні походи проти литовців і ятвягів, 1243 р. узяв Люблін і Люблінську землю. Допмагаючи у боротьбі за австрійську корону синові Роману, одруженому із сестрою австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга Гертрудою, Данило Романович пішов на Чехію та Сілезію. Проте активність зовнішньої політики Данила виявлялася не тільки у воєнних походах. Свідченням її були й династичні шлюби його дітей. Так, *Лев Данилович* був одружений з дочкою угорського короля Бели IV. Інший син, *Шварно*, узяв шлюб з дочкою литовського князя Міндовга. Дочку Переяславу Данило видав за мазовецького князя Земовита.

Важливим напрямом зовнішньої політики Данила Романовича були відносини з монгольськими володарями. Ви вже знаєте про характер залежності Галицько-Волинської держави від Золотої Орди і про подорож князя до хана Батия, що свідчить про дипломатичні заходи Данила.

Реконструкція Львова часів Данила Романовича.

Сучасна реконструкція корони Данила Романовича. Пам'яткою, на яку спиралися ювеліри, відтворюючи корону, стала печатка онука Данила Юрія I: на ній є повне зображення корони. Вага золотої корони, оздобленої коштовним камінням та перлами, майже три кілограми.

Повернувшись з Орди, князь почав шукати союзників у боротьбі з ординцями. Із цією метою він налагодив відносини з Польщею, Угорщиною, Володимиро-Суздальським князівством. Відгукнувся князь на пропозицію Ватикану розпочати переговори про участь русичів у хрестовому поході європейських держав проти монголів. Однак оголошений Папою похід не знайшов підтримки серед європейських монархів.

Водночас Данило не відмовлявся від боротьби проти ординців власними силами. Основні військові дії припадають на 1254–1255 рр. Військо Данила неодноразово здобувало перемоги над монгольським військом *Куремси*. Пишаючися цими перемогами, літописець зазначив: «Данило мав рать з Куремсою й ніколи не боявся Куремси, ніякого зла не міг йому заподіяти Куремса». Занепокоєні зростанням могутності Галицько-Волинського королівства, золотоординські правителі вислали проти нього численну та сильну орду на чолі з досвідченим воеводою **Бурундаєм**. Під тиском несприятливих обставин Данило мусив прийняти вимоги Бурундая про зруйнування укріплень Львова, Володимира, Луцька та інших міст. Лише столичний Холм зберіг фортифікації.

Від початку 13 ст. у західних джерелах Галицько-Волинську державу називали «королівством». Прикметно, що «королівством Русі» називають її попри те, що володар послуговувався самим лише князівським титулом: останній князь Галицько-Волинської держави Юрій II у документі, укладеному в 1339 р., виступає як «князь Руського королівства».

Сформулюйте кілька запитань до історичної карти «Галицько-Волинська держава за Данила Романовича». Вислухайте відповіді один одного.

Пригадайте події, у яких брав участь Данило Романович. Складіть план розповіді «Король Данило Романович – видатна постать історії Русі-України». За одним з пунктів підготуйте докладну розповідь, яку представте класові.

2. Що визначало правління наступників Данила Романовича?

Після смерті князя Данила його королівство розпалося. Хоч Василько Романовича, Данилового брата, й пошановували як «*отця й господина*», влада його поширювалася лише на Західну Волинь зі стольним містом Володимиром. Решту земель ділили між собою сини Данила. Коли ж Василько Романович помер, його землю успадкував син **Володимир**.

1. Князь Лев Данилович. Художник Лука Долинський (кінець 18 ст.).
2. Палац Лева Даниловича у Львові. Реконструкція.

Найактивнішим з-поміж Данилових синів був князь **Лев**. Він заповзв'яв об'єднати землі батька під однією рукою. До своїх володінь Лев приєднав Люблінську землю, частину Закарпаття з м. Мукачевим. У 1272 р. переніс столицю до Львова.

У зовнішній політиці Лев Данилович прагнув тісніших відносин з Польщею. Широкі дипломатичні зв'язки підтримував також із Чехією та Тевтонським орденом. Лев мав зважати на волю монгольських зверхників. Йому доводилося, навіть усупереч власним інтересам, ходити війною разом з ординцями на Польщу та Литву.

Землі королівства Данила Романовича зміг об'єднати онук Данила **Юрій I Львович**. Його правління (1301–1308) визначають як час розквіту, спокою та економічного добробуту держави. Про Юрія I сучасник написав як про «*мужа мудрого і доброго, до духівництва щедрого, під правлінням якого Русь славилася досягненнями миру і достатку*». Столицю королівства цей володар переніс до Володимира (нині Володимир-Волинський). За правління Юрія I Львовича Польща захопила Люблінську землю, а Угорщина – частину Закарпаття. Проте внутрішнє становище князівства в цей період було стабільним. Свідченням могутності Юрія I було те, що він, як і Данило Романович, мав *титул короля Русі*.

За Юрія I 1303 р. за згодою константинопольського патріарха було створено окрему українську православну митрополію – **Галицьку**. Це відбулося у зв'язку з тим, що київський митрополит Максим у 1299 р. переніс свою резиденцію до Володимира-на-Клязьмі. Щоправда, незабаром у Константинополі вирішили об'єднати київську й галицьку митрополії. Митрополитом було поставлено Петра Ратенського. Він повернувся з Візантії в 1308 р. й оселився у Володимирі-на-Клязьмі. Згодом остаточно переніс митрополію до Москви.

Реконструкція портрета Юрія I Львовича за його печаткою.

Роздивіться печатку першої половини 14 ст. Чому нащадка Данила Романовича на печатці зображено сидючи на престолі, у мантії, застібнутій ланцюжком, з короною на голові та жезлом у правій руці? Скориставшись перекладом латинських слів, прочитайте напис на печатці. Про що він свідчить? Порівняйте напис та зображення. Зробіть висновки.

«S. DOMINI GEORGI REGIS RUSIE» («володар Юрій король Русі») та «S. DOMINI GEORGI DUCIS LADOMERIE» («володар Юрій князь Володимирщини»).

Печатка Юрія I Львовича.

3. Яким було правління останніх галицько-волинських володарів?

Спадщина Юрія I дісталася його синам – Андрію та Леву II, які правили вдвох. Вони називали себе «князями всієї Русі». У зовнішньополітичній діяльності Андрій і Лев орієнтувалися на союз із Тевтонським орденом і Польщею. Так князі намагалися послабити свою залежність від монголів, у битві проти яких, можливо, й загинули. Про смерть князів довідемося з листа польського короля до Папи Римського в травні 1323 р., де той сповіщає про смерть двох останніх руських князів-православних, які були для нього «непоборним щитом від татар». Оскільки жоден з братів не мав дітей, то з їхньою смертю 1323 р. династія Романовичів по чоловічій лінії урвалася.

Майже два роки галицько-волинський стіл залишався вакантним, хоча претендентів не бракувало. 1325 р. галицько-волинські бояри обрали главою держави князя Болеслава, сина Марії, сестри останніх правителів Андрія та Лева II, який прийняв православ'я та ім'я **Юрій**. Про наміри відродити часи могутності Галицько-Волинського королівства свідчить, зокрема, той факт, що в документах Юрій II називав себе «Божою милістю князем і спадкоємцем королівства Русі» та використовував королівську печатку Юрія I. Юрій II Болеслав правив від 1325 р. до 1340 р. Він встановив тісні контакти з Тевтонським орденом. 1337 р. разом з ординцями намагався навіть повернути Люблін, але невдало. Юрій II налагодив дружні відносини з Литвою, зміцнивши їх шлюбом з дочкою князя Гедиміна. Проте щасливим князювання Юрія II Болеслава не вважають. Адже йому випало накласти головою від змовників: 1340 р. його було отруєно. За свідченням джерел, така доля спіткала Юрія II Болеслава через ускладнення релігійної ситуації. З дитинства католик, він «став

Лицар Тевтонського ордену та арбалетник (12–13 ст.) Реконструкція.

розмножати число латинників і їх віру», «принаджував з різних країв католицьких священників і богословів, бажаючи зацелити їхню віру в русинів».

Зі смертю Юрія II Болеслава і через відсутність спадкоємців з князівської родини тамтешні бояри запросили княжити литовського князя **Любарта Гедиміновича**, який мав дружину з родини галицько-волинських князів і тому вважав свої права на ці землі законними. Проте свою владу Любарт зміг поширити лише на Волинь. Що ж до Галичини, то вона належала йому лише формально. Реальним правителем у Галицькій землі був боярин **Дмитро Дедько**. Він володарював у Галичині впродовж 1340–1344 рр. від імені князя Любарта. Такий стан речей вирішив змінити польський король **Казимир III**, прагнучи приєднати Галицьку землю до своїх володінь. Ще в 1340 р. він напав на Львів, отримавши звістку про смерть князя Юрія. Територіальні суперечки, що точилися протягом багатьох десятиліть між Польщею, Угорщиною та Литвою, зрештою закінчилися тим, що Галичина з Белзькою землею й Холмщиною опинилася під владою Польщі, Волинь – під владою князів литовської династії.

Порівняйте, що спільного та відмінного було в правлінні наступників Данила Романовича. Чиє володарювання маємо підстави вважати продовженням політики Данила Романовича?

Працюючи в групах, обґрунтуйте найістотнішу, на вашу думку, причину занепаду Галицько-Волинської держави.

Серед причин занепаду Галицько-Волинської держави називають кілька: зазіхання західних та північних сусідів, які в той час зміцнювали свою державність; межування з Ордою та переходи її військ територію князівства; чвари між Романовичами й переривання династії; посилення впливу бояр та їхня нездатність відстояти рідну землю від зазіхань сусідів.

4. Які зміни відбулися в суспільному житті Галичини й Волині в другій половині 13 – першій половині 14 ст.?

Наприкінці 13 ст. у Галицько-Волинській державі відновлюють втрачений вплив бояри.

Особливо впливовими були *галицькі бояри*. У Галицькій землі боярське землеволодіння було *безумовним, вотчинним*, тоді як на Волині переважало *службове* землеволодіння. Ця обставина проливає світло на те, чому галицькі бояри поводитися в краї як справжні господарі. Часті боярські заворушення послаблювали князівську владу. Романовичі так і не змогли впоратися з галицьким боярством, що призвело до перенесення князівського столу до Володимира. Ви вже знаєте, як поводити себе бояри в ситуації, коли правляча князівська династія урвалася. Від середини 14 ст. бояри підтримували польських й угорських королів у їхній боротьбі за Галицько-Волинські землі, що дало змогу боярській верстві і після їх захоплення зберігати колишні позиції.

Від середини 13 ст. Данило Романович реформував військо. Серед кінноти з'явилися важкоозброєні **оружники** й легкоозброєні **стрілці**, які

Термін «бояри» вживається в джерелах у кількох значеннях: *найближча до князя верхівка та професійний воїн*.

Дружинник Лева Даниловича після військових реформ.

зростає, вони перетворюються на окрему силу, що істотно впливала на життя в краї.

виконували різні тактичні завдання. Оружників уперше на Русі вдягли у важкий захисний обладунок західноєвропейського зразка. Стрільці не мали важкої зброї, а використовували самостріли-арбалети.

Дедалі активнішу роль у суспільному житті відіграють міста. Через віддаленість від кордонів Золотої Орди Руське королівство мало ліпші умови для господарського життя, зокрема для розвитку торгівлі, що приваблювало численних переселенців. Джерела свідчать, що населення Львова в останній чверті 13 – першій половині 14 ст. було напрочуд строкатим: у місті жили *українці, німці, вірмени, євреї, татари* тощо. Переселенці приносили в Галичину не лише свої звичаї, традиції та вірування, а й форми організації міського життя – такі як «магдебурзьке право» (тобто міське виборне самоврядування – про це дізнається в наступній темі), практику об'єднання ремісників у цехи. Із часом вага іноземців

Перевірте себе

- Установіть хронологічну послідовність подій:
  - похід польського короля Казимира III на Львів. Початок боротьби за землі Галицько-Волинської держави;
  - правління в Галицько-Волинській державі Юрія I Львовича;
  - правління в Галицько-Волинській державі Юрія II Болеслава.
- Виберіть з переліку географічні назви, які стосуються правління Данила Романовича:
  - Холм, • Золота Орда, • Дорогичин, • Доростол, • Галич, • Угорщина, • Люблін, • Литва, • Хозарія, • Візантія, • Львів, • Київ, • Херсонес.
- Хто з перелічених історичних діячів активно впливав на долю галицьких та волинських земель у середині 14 ст.:
  - Батий, • Данило Романович, • Дмитро Дедько, • Ігор Святославович, • Казимир III, • Любарт Гедимінович, • Роман Мстиславович?
- Виберіть з переліку міста, які в різний час були столицями Галицько-Волинської держави:
  - Володимир, • Галич, • Львів, • Перемишль, • Сянок, • Холм, • Чернігів.
- Дайте відповіді на запитання:
  - Які особливості визначали політичне життя в Галицько-Волинській державі за наступників Данила Галицького порівняно з попередніми часами?
  - До яких заходів вдавалися нащадки Данила Романовича, щоб зберегти могутність Галицько-Волинської держави? • За яких обставин князувати на Волині став Любарт Гедимінович? Яку реальну владу він мав? Хто такий Дмитро Дедько? • Чим завершилася боротьба за землі Галицько-Волинської держави в 40–80-х роках 14 ст. між Польщею, Угорщиною та Литвою? • Які зміни відбулися в суспільстві Галичини й Волині в другій половині 13 – першій половині 14 ст.?
- З правлінням яких князів має спільні риси діяльність Данила Романовича? До кого з князів він подібний вдачаю? Конкретними прикладами доведіть слушність думки, що Данило Романович був мудрим політиком, видатним полководцем, талановитим дипломатом.

Яку роль відігравала Галицько-Волинська держава в європейській політиці? Чи були підстави в літописців та європейських хроністів називати її Руським королівством?

§ 21. РОЗВИТОК ОСВІТИ, ЛІТОПИСАННЯ, АРХІТЕКТУРИ ТА МАЛЯРСТВА В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

«ЛІТОПИСІВ МУРОВАНИХ ГРОМАДДЯ...»

1157 р. – спорудження Успенського собору в Галичі.

1160 р. – спорудження Успенського собору у Володимирі.

1200 р. – спорудження церкви Пантелеймона в селі Шевченкове поблизу сучасного Галича.

Пограйте в гру «Відгадай ім'я». Ведучий «задумує» героя. Ставлячи запитання, які передбачають відповідь словами «так», «ні», «почасти», намагайтеся якнайшвидше відгадати ім'я історичного діяча. Кількість питань можна обмежити до 3–5. Стежте, щоб пауза між питаннями тривала кілька секунд.

Роздивіться зображення архангелів Михаїла та Гавриїла в церкві Святої Великомучениці Параскеви в Даляві (нині територія Польщі). Особливістю цих ікон є зображення постатей на повний зріст (знизу зображення втрачено) – риса, не властива візантійському мистецтву, з яким споріднена культура Київської Русі.

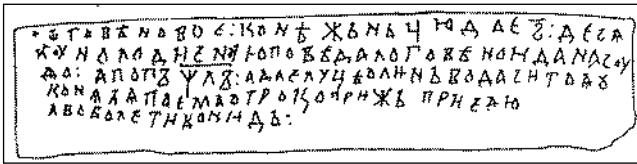
- Зробіть висновок про розвиток мистецтва іконопису в Галицько-Волинських землях 13 – першої половини 14 ст.

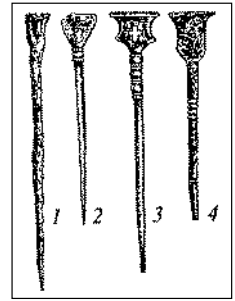
1. Як розвивалися освіта та книгописання в Галицько-Волинській державі?

Центрами освіти в Галицько-Волинському князівстві були церкви та монастирі. Викладання в тогочасних школах істотно не відрізнялося від часів Київської Русі: навчали читання, письма церковнослов'янською мовою, церковного співу. З життя митрополита Петра Ратенського, родом з Волині, відомо, що його в сім років батьки віддали «книг учитися». Осередки освіти виникали й при дворах князів.

Зліва – берестяна грамота зі Звенигорода, 1110–1137 рр.
Справа – типи писал з давньоруських городищ 12–13 ст.
у Белзі (1,4), Жидачеві (2), Львові (3).

Знахідки берестяних грамот, бронзових та кістяних писал переко-
нують, що писати вміли і можновладці, і простолюди, а книжна наука
розвивалася в різних частинах галицької та волинської земель. Берестяні
грамоти, приміром, знайдено в Звенигороді та Бересті, а бронзові писала
для воскових табличок – у Галичі, Звени-
городі, Перемишлі, Острозі.

*Дитинець Кам'янець – прикор-
донного міста Волинського
князівства (нині Білорусь).
У межах дитинця – вежа-
донжон, збудована за наказом
князя Володимира Василько-
вича.*

У Галицько-Волинських землях було
створено й переписано багато книжок. Ве-
лика книгописна майстерня діяла при дворі
племінника короля Данила – князя **Володи-
мира Васильковича** – книжника й філософа,
рівного якому, як сказано в літописі, «*не
було у всій землі, і після нього не буде*».
Очевидно, там проводилося навчання. Літо-
пис розповідає, що князь робив щедрі да-
рунки церквам у своїх містах Володимирі,
Бересті, Більську, Кам'янці. Дарував він
коштовності й церквам інших князівств.
Оправу найдорожчих книг місцеві реміс-
ники прикрашали золототканими тканина-
ми, металевими накладками, оздобленими
емаллю.

Прочитайте уривок з Галицько-Волинського літопису про Володимира Василь-
ковича. Які риси характеру князя викликають захоплення літописця?

*«Сей же благовірний князь Володимир на зріст був високий, у плечах великий, з лиця гар-
ний, волосся мав жовте кучеряве, бороду стриг, і руки мав гарні, і ноги. Говорив він ясно
словами зі Святих книг, тому що був філософ великий. І ловець він був умілий і хоробрий.
Був він кроткий, смиренний, незлобливий, справедливий, не загребущий, не лживий, зло-
дійство ненавидів, а пиття не пив хмільного зроду. Приязнь же він мав до всіх, а особливо
ж до братів своїх, у хресному ж цілуванні стояв він по всій правді істинній, нелицемірній,
і страху Божого сповнений. Особливо ж старався він про милостиню і про монастирі по-
дбати, ченців піддержуючи і всіх ігуменів з любов'ю приймаючи, і монастирі многи він спо-
рудив. На весь бо церковний чин і на церковників одкрив був йому Бог серце і очі, і не за-
тмарював він ума свого п'янством, і кормителем він був ченцям, і черницям, і вбогим, і
всякому стану він яко улюблений отець був».*

• Пригадайте фрагменти з літопису про військову звитягу та дипломатичний хист князя-
короля Данила Романовича. Чи відрізняється оцінка Володимира Васильковича та Данила

Романовича? Чи можна твердити, що зображені князі постають в уяві літописця як ідеальні володарі? Про які два ідеали правителя йдеться?

2. Коли і де було створено Галицько-Волинський літопис?

Найвидатнішою пам'яткою літописання Галицько-Волинської держави є **Галицько-Волинський літопис**. На відміну від інших літописів, він не поділяється на датовані літописні записи, а містить своєрідні повісті про воєнні походи та інші події. Літопис складається із двох частин. У першій йдеться про події в Галицькій землі з 1205 р. до кінця 50-х років 13 ст. Вона є, власне, життєписом князя *Данила Романовича*. З яскравими деталями й подробицями літописець розповів про сумну долю малолітніх синів князя Романа, боротьбу Данила Романовича проти синів новгород-сіверського князя Ігоря й княгині Ярославни, дочки Ярослава Осмомисла, та утвердження Данила в Галичі. Літопис розповідає про боротьбу Данила Романовича за батьківський стіл з місцевим боярством, польськими та угорськими володарями. Данила оспівано як *«доброго, хороброго й мудрого князя, славу якого можна порівняти зі славою Святослава Ігоровича та Володимира Великого»*.

Літописець Данила Романовича часто звертається до народної творчості, про що свідчить, зокрема, переказ легенди про євшан-зілля. Розгромлений Володимиром Мономахом половецький хан Отрок опинився *«за Обезами»* – на Кавказі. Після смерті київського князя ханський брат Сирчан послав *«гудця»* (співця), щоб він своїми піснями нагадав Отрокові про його рідний степ і той повернувся додому, щоб очолити половецьке військо. Проте пісні не зачепили душі Отрока, не викликали жодних вражень і спогадів. І тільки понюхавши євшан-зілля (полин), Отрок із плачем сказав: *«Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути»*.

Друга частина Галицько-Волинського літопису пов'язана з Волинською землею й волинськими князями. У ній оповідається про події від середини до кінця 13 ст. Як вважають дослідники, цю частину літопису створено при дворі володимирського князя *Володимира Васильковича* в останні роки його життя.

Чим Галицько-Волинський літопис подібний, а чим відрізняється від літописів Київської Русі?

3. Які особливості архітектури Галицько-Волинського князівства?

Архітектура Галицько-Волинського князівства порівняно із часами Київської Русі мала низку особливостей. Так, якщо на землях Волині будівничі дотримувалися традицій, що склалися на придніпровських теренах, то в Галицькій землі спиралися на здобутки *романської архітектури*, поширеної в Угорщині, Чехії, Польщі.

Галицькі будівничі споруджували храми й палаци з місцевого матеріалу – вапняку, брили якого старанно обтесували. Вапняні блоки укладали на тонкі шари вапняного розчину. Саме така техніка характерна для романської архітектури.

Керамічна плитка з рельєфом грифона з підлоги Успенського собору в Галичі.

Особливостями галицької архітектури є надзвичайна різноманітність типів споруд, для оздоблення яких часто використовували білий камінь та спосіб облицювання стін керамічними рельєфними плитками із зображенням грифонів, орлів, рослинного й геометричного орнаменту тощо.

Розквіту архітектура Галицької землі досягла у 12 ст. за князювання Ростиславичів. У стольних містах тоді з'явилися муровані князівські палаци, кам'яні храми, оборонні споруди.

Найвідомішою пам'яткою галицької архітектури є грандіозний **Успенський собор у Галичі**, збудований у середині 12 ст. Фундамент його було

відкрито в 30-х роках 20 ст. То був білокам'яний, оточений галереями храм, прикрашений фігурним та орнаментальним різьбленням. Величний собор, який був трохи менший за Київську Софію, символізував могутність Галицького князівства та її володаря *Ярослава Осмомисла*. У соборі під час розкопок фундаменту було виявлено саркофаг самого князя.

У середині 13 ст. помітним архітектурним центром був Холм, проте, на жаль, жодна з пам'яток тих часів не збереглася.

Єдиною спорудою давнього Галича, що збереглася до наших днів, є **церква Святого Пантелеймона** в селі Шевченкове поблизу сучасного Галича. У первісному вигляді це був храм, складений з блоків світло-жовтого каменю. Декоративний ефект створює старанно виконана кам'яна кладка: рівна гладь стін не мала прикрас.

Серед храмових споруд Волині, що збереглися, найстарішим є **Успенський (Мстиславів) собор у Володимирі** (Волинська обл.). Це хрестобанний одноверхий храм, подібний до будівель Києва та Чернігова 12 ст. (взірцем, за яким його збудовано, була Успенська соборна церква Києво-Печерського монастиря), проте з відмінностями: стіни й стовпи собору тонші, пропорції інші.

1. Церква Пантелеймона в селі Шевченкове поблизу сучасного Галича. Церкву збудовано близько 1200 р. Графіті на фасадах будівлі, досліджені на початку 20 ст., дали підстави для висновку, що фундатором храму був князь Роман Мстиславович.
2. У церкві Святого Пантелеймона зберігся портал центрального входу (західний портал). Його різьблення нагадує різьблення романських будівель.

1. Успенський собор у Володимирі. Збудовано храм за ініціативи князя (тоді волинського, а від 1167(1168) – великого кївського) Мстислава Ізяславовича, батька Романа Мстиславовича. 1160 р. храм освячено. У 70–80-х роках 13 ст. храмом опікувався князь Володимир Василькович, якого в ньому ж поховано.

У 13 ст. на Західній Волині з'явився новий тип оборонних споруд – **кам'яні оборонні башти** (за походженням і типом – західноєвропейський донжон). Волинські донжони започатковують традицію спорудження багатобаштових оборонних комплексів України і є яскравим свідченням європейської орієнтації галицько-волинської оборонної архітектури. До нашого часу збереглися вежі поблизу м. Холма (в селі Стовп, що нині на території Польщі) та в Кам'янці (нині Білорусь).

За призначенням вежі були дозорними, проте їх використовували й для ведення далекого бою з широким радіусом обстрілу. Окремі яруси та приміщення правили за житло. **Вежа в Стовпі** є унікальною, оскільки на її горішньому, п'ятому, ярусі розташовано каплицю.

1. Вежа в Кам'янці (нині Білорусь). Її споруджено за князя Володимира Васильковича.

2. Вежа в Стовпі (нині Польща). Спорудження Стовпівської вежі припадає на 40-ві роки 13 ст., коли Холм розбудовував князь Данило Романович.

Прочитайте уривок з літопису, дайте відповіді на запитання.

- Які слова літописця свідчать про діяльність Данила Романовича в розбудові собору? Чому князь так ретельно дбав про мистецьке оздоблення храмів у Холмі?

«Збудував Данило церкву Святого Іоанна, гарну й ошатну. Будівля її була влаштована так: чотири склепіння; у кожному куті – арка, що стояла на чотирьох людських головах, вирізьблених якимось майстром. Три вікна були прикрашені римським склом (вітражами); при вході до вітаря стояли два стовпи із цілого каменю, а над ними склепіння і баня, прикрашена золотими зірками на лазурі. Підлога ж усередині була відлита з міді й чистого олова, і блищала вона, мов дзеркало... Візерунки, різнобарвні й золоті, зроблені були умільцем Авдієм... Данило прикрасив ікони, що привіз із Києва, дорогоцінним камінням і золотим бісером... Дзвони він привіз із Києва, а інші було відлито тут...»

Що спільного і чим відрізняється архітектура Галичини та Волині й інших українських земель у 12–13 ст.? Які факти свідчать про вплив європейської архітектури?

4. Якими пам'ятками образотворчого мистецтва уславилася доба Галицько-Волинської держави?

За доби роздробленості та монгольського лихоліття зв'язки руського іконопису з візантійською традицією почали слабнути. Руські художники, не відкидаючи візантійських канонів, дедалі впевненіше творили власну іконописну школу. Окрім Києва, іконописне малярство активно розвивалося в Галичині та на Волині – виникають мистецькі осередки, тому й не дивно, що більшість пам'яток, які дійшли до нас, походять саме звідти.

Перші ікони, про це вже йшлося, привозили на Русь із Візантії. Восени 2000 р. в Луцьку було знайдено шедевр константинопольського малярства 12 ст. – ікону Богородиці. На думку дослідників, ікона потрапила до Холма в період заснування й розбудови міста в 40-х роках 13 ст. за князя Данила Романовича і від 17 ст. відома як **Холмська ікона Богородиці**. Її виконано на трьох кипарисових дошках. Чудотворна ікона Божої Матері Холмської – найдосконаліша за мистецьким рівнем візантійська ікона константинопольської школи, збережена в Україні.

Найвидатнішою та найхарактернішою пам'яткою малярської культури Галицько-Волинського князівства є **Дорогобузька ікона Богородиці**, створена в останній третині 13 ст. на Волині. Майстер, автор цієї ікони, був добре обізнаний як із сучасною йому технікою іконопису, так і з візантійською традицією. Монументальні розміри (збереглися лише фігури Богородиці та Христа) вказують, що це була ікона заввишки до 1,5 м.

Продовженням малярської традиції дорогобузької ікони є збережені в церкві **Параскеви в Даляві на Лемківщині** (нині Польща) постаті **архангелів Михаїла та Гавриїла**. На цих іконах постаті архангелів зображено на весь зріст (від долу обрізані), що є унікальним явищем з-поміж збережених пам'яток східнохристиянського кола. Далявських архангелів датують першою половиною 14 ст. і відносять до перемишльського мистецького осередку.

Найвизначнішими зразками галицько-волинського книжкового малярства 13 ст. є **мініатюри перемишльського архієрейського служебника та Оршанського євангелія**.

1. Холмська ікона Богородиці.
2. Дорогобузька ікона Богородиці. Виявлена у 80-х роках 20 ст. в церкві Успіння Богородиці в селі Дорогобуж на Рівненщині, що тоді не діяла.
3. Святий Іоанн Златоуст. Мініатюра з перемишльського архієрейського службеника. Між 1220 і 1225 рр.

Поміркуйте про спільні та відмінні риси в малярстві за доби Галицько-Волинської держави та попередніх часів.

Працюючи в групах, обміркуйте, чи можна твердити про суперництво Київської Русі й Галицько-Волинської держави з Візантією в політичному й культурному житті.

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • створення Галицько-Волинського літопису, • спорудження Софійського собору в Києві, • будівництво Успенського собору в Галичі.
2. Виберіть з переліку пам'ятки, які було створено за часів Данила Романовича: • Десятинна церква в Києві, • Собор Іоанна Златоуста в Холмі, • церква Св. Пантелеймона в Галичі, • Михайлівський Золотоверхий собор у Києві, • перша частина Галицько-Волинського літопису.
3. Яку з ікон визначають як найхарактернішу пам'ятку малярської культури княжої України: • ікона Вишгородської Богоматері, • ікона Холмської Богоматері, • ікона Богородиці з Успенської церкви в с. Дорогобужі?
4. Визначте, де розташовані найвідоміші архітектурні споруди доби.
5. Дайте відповіді на запитання: • Що характеризує освіту та книгописання часів Галицько-Волинської держави? • Які особливості Галицько-Волинського літопису? • Які пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва створено на теренах Галицько-Волинської держави? Які з них збереглися до сьогодні? • Чим галицька архітектура відрізнялася від архітектури в інших землях Русі? Із чим це було пов'язано?
6. Чому більшість тогочасних митців були діячами церкви? Аргументуйте висновок про роль церкви в тогочасному суспільстві.

Поміркуйте над метафоричною назвою параграфа. Чи доречною вважаєте цю назву? Запропонуйте свій варіант. Поміркуйте над спільними рисами в освіті, літописанні, архітектурі, образотворчому мистецтві Галицько-Волинської держави та Київської Русі часів розквіту. Що спільного, чим відрізняються?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ З ТЕМИ

ДАТИ ТА ПОДІЇ

1. Описуючи битву на річці Калці, літописець зазначає, що Данило Романович «поранений був у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран, що були на тілі його, – був бо він віком вісімнадцяти літ». Спростуйте повідомлення літописця, адже відомо, що Данилові було чотири роки, коли помер його батько. Обчислення позначте на стрічці часу. Сучасником яких відомих вам історичних діячів був Данило Романович?

2. За датами встановіть події з історії Галицько-Волинської держави: 1199 р., 1223 р., 1238 р., 1241 р., 1253 р., 1340 р., 1349 р.

ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

3. Які поняття та терміни з перелічених нижче є обов'язковими в розповіді про монгольську навалу на руські землі: • баскаки, • золотоординське ярмо, • мозаїка, • монастир, • орда, • улус, • фреска, • християнство, • ярлик? Свій вибір поясніть.

ПРИЧИНИ, СУТНІСТЬ, НАСЛІДКИ ПОДІЙ

4. Роздивіться ілюстрації. Які події доби зображено на них? Назвіть події, що передували зображеним. Уявіть, що ви як редактор інтернет-сайта з історії України 13 ст. отримали доручення написати пояснення до малюнків. Які історичні джерела ви б використали, які дібрали б до них текстівки?

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

5. Використовуючи подані пам'ятки Галицько-Волинської держави, визначте досягнення культури України тієї доби.

ІСТОРИЧНА ОСОБИСТІТЬ

6. Заповніть таблицю «Володарі Галицько-Волинської держави».

Князь	Стислі біографічні відомості	Заходи, спрямовані на зміцнення князівської влади	Відносини з іншими сусідами	Підсумки правління

7. Підготуйте розповідь про князя Данила Романовича за планом: 1. Коли жив; за якого часу мав найбільшу владу, унаслідок яких подій здобув її. 2. Схарактеризуйте вдачу історичного діяча. Що, на вашу думку, вплинуло на формування його характеру? 3. Висловіть своє ставлення до історичного діяча (які вчинки й справи викликають захоплення, а які ви не можете схвалити; як ви ставитеся до засобів, якими він прагнув досягти мети).

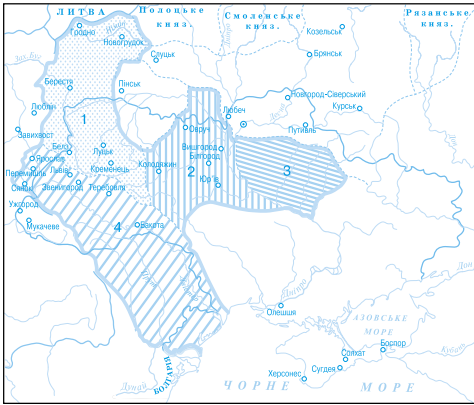

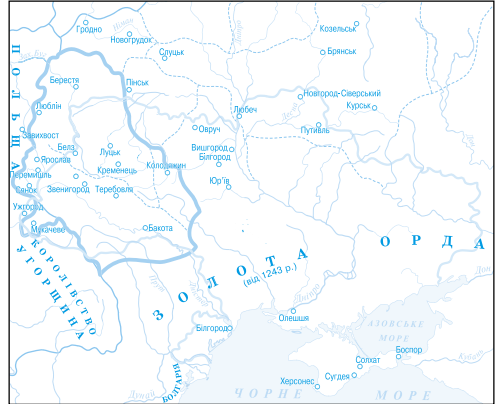
ІСТОРИЧНА КАРТА

8. Виконайте завдання до картосхем.

- Якими цифрами позначено князівства, об'єднані під владою Романа Мстиславовича в 1199 р.? (картосхема 1)
- Доповніть твердження. За картосхемою «Галицько-Волинська держава в першій половині 14 ст.» можна назвати/визначити, пояснити... (картосхема 2)
- У яких роках відбувалися позначені на картосхемах походи монголів на Русь? (картосхеми 3, 4)

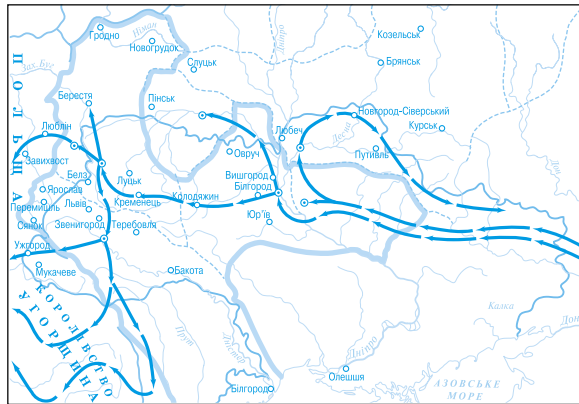
Картосхема 1

Картосхема 2

Картосхема 3

Картосхема 4

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

9. Про кого з історичних діячів доби йдеться в уривках з джерел?

А. «*Був він самодержцем усієї Руської землі, ...кидався був на поганих, як той лев... і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха.*»

Б. «*Кріпко боровся, побиваючи татар. Був він сміливий і хоробрий, од голови й до ніг його не було на нім вади. Був князем добрим, хоробрим, мудрим, який спорудив городи многи й церкви поставив, і оздобив їх різно-*

манітними прикрасами, та братолюбством він світився був із братом своїм Васильком...».

В. «Сей же благовірний князь на зріст був високий, у плечах великий, з лиця гарний, волосся мав жовте кучеряве, бороду стриг, і руки мав гарні, і ноги... Говорив він ясно словами зі Святих книг, тому що був філософ великий. Особливо ж дбав він про милостиню, і про монастирі подбав, ченців піддержуючи і всіх ігуменів з любов'ю приймаючи, і монастирі многи він спорудив...».

Г. «...Став розмножати число латинників і їх віру», «принаджував з різних країв католицьких священиків і богословів, бажаючи зацепити їхню віру в русинів...».

10. Установіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. «По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержця всеї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей Божих... велика смута постала в землі Руській. Зосталися ж два сини його, один, Данило, чотирьох літ, а другий, Василько, двох літ».

Б. «Тоді ж приїхала Анна, велика княгиня Романова, побачити сина свого рідного Данила. Тоді ж бояри володимирські й галицькі, і воєводи угорські посадили князя Данила на столі отця його, великого князя Романа, у церкві святої Богородиці приснодіви Марії. Так що король Андрій не забув своєї ранішої приязні, що її він мав до брата свого, великого князя Романа. Данило ж, який став княжити в Галичі, був такий малий, що й матері своєї не впізнав...».

В. «На річці Калці татари встріли їх, війська половецькі й руські. Мстислав Мстиславович тим часом повелів Данилові попереду перейти з полками ріку Калку і іншим полкам піти з ним, а сам після нього перейшов. Сам же поїхав він у сторожі, і, коли побачив полки татарські, він, приїхавши, сказав: «Оружіться!» Мстислав же [Романович] і другий Мстислав, [Святославович], сиділи у стані, не знаючи цього, тому що Мстислав Мстиславович їм обом [нічого] не сказав – через зависть, бо велика незгода була межі ними... І сталася перемога над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи».

Г. «Приїшов Батий до Києва з великою силою, многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила Київ сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння возів його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами...».

Д. «...І поставив Батий пороки під город коло воріт Лядських, і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був».

Е. «О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає!».

11–12. Складіть розповідь про одну з подій нашестя монголів на Русь: чи про захоплення Києва, чи про візит Данила Галицького до Батія в столицю Золотої Орди – від імені монгольського хроніста та руського літописця з Києва.

5

Розділ 5

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (Друга половина 14-15 ст.)

Відколи перестало існувати Галицько-Волинське князівство, починається доба, яку інколи називають литовсько-польською. Під владою Великого князівства Литовського перебувала більшість українських земель – Київщина, Волинь, Східне Поділля, Чернігово-Сіверщина).

Під владою Польщі перебували Галичина з Холмщиною та Белжчиною (від 1387 р.) та Західне Поділля (від 1430 р.).

Буковина від середини 14 ст. належала Молдові. Закарпаттям від 13 ст. володіла Угорщина.

1

2

3

4

§ 22. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

«СТАРОГО НЕ ПОРУШУЄМО, А НОВОГО НЕ ВПРОВАДЖУЄМО»

1362 р. – приєднання Київщини, Чернігово-Сіверщини та Поділля до Великого князівства Литовського.

1363–1394 рр. – князування Володимира Ольгердовича в Києві.

1385 р. – Кревська унія.

1387 р. – остаточне приєднання Галичини до Польського королівства.

1470 р. – ліквідація Київського удільного князівства й перетворення його на воєводство Великого князівства Литовського (1471 р.).

Пограйте в гру «Логічні ланцюжки». У групах (командах) погортайте сторінки попереднього розділу, пригадайте факти, нові поняття, імена історичних діячів, пам'ятки, про які довідалися. Доберіть не менше ніж 3 слова чи словосполучення та «об'єднайте» їх у «ланцюжок» за однією спільною ознакою. Запропонуйте іншій групі визначити, на підставі чого так об'єднано слова. Виграє та команда, яка за 3 хв складе найбільше ланцюжків і дасть найбільше правильних відповідей.

Роздивіться зображення замку в Луцьку, який символізує литовську добу. Чим відрізняється ця фортеця від укріплень часів Київської Русі? Які нові архітектурні деталі привертають увагу?

Більшість українських земель протягом другої половини 14 ст. були підпорядковані Великому князівству Литовському. Галичина опинилася у складі Польського королівства. Саме тому історики називають цей період **литовсько-польською добою**.

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина 14–15 ст.)

Роздивіться карту. • Порівняйте межі розселення українців у 15 ст. із сучасними кордонами України. • Визначте українські землі, які перебували у складі Великого князівства Литовського наприкінці 14 ст. • З якими державами межували кордони Великого князівства Литовського на заході, півночі та півдні? • У складі яких держав перебували Галичина, Західна Волинь, Західне Поділля, Буковина, Закарпаття? • Які адміністративні одиниці було утворено на теренах Галичини та Західного Поділля? Коли це відбулося?

1. Як і коли Київщина, Чернігово-Сіверщина та Поділля ввійшли до складу Литовської держави?

Якщо за землі Галичини й частково Волині між литовськими князями й польським та угорським королями точилася безперервна війна, то інші українські терени литовці змогли приєднати до своїх володінь значно меншими зусиллями. Більшу частину українських земель приєднано до Великого князівства Литовського за князювання **Ольгерда Гедиміновича**. Першою опинилася під владою литовської династії *Волинь*, яка після смерті Юрія II Болеслава перейшла до володінь Любарта Гедиміновича. Близько **60-х років 14 ст.** під контроль Вільна – столиці Литовського князівства – перейшли *Київщина з Переяславщиною, Чернігово-Сіверщина та Східне Поділля*. Підкорення литовськими князями русько-українських земель відбувалося здебільшого мирно на взаємовигідних умовах: великий князь литовський зобов'язувався обороняти руські землі, вимагаючи натомість від населення покори. Утвердження влади литовської князівської династії в цих землях деякі тогочасні джерела пов'язували з битвою між литовсько-українським військом та ординцями на **Синіх Водах, 1362 р.** (нині річка Синюха, ліва притока Південного Бугу). Щоправда, й після прилучення українських земель до Литви вони ще деякий час сплачували данину Золотій Орді.

1

2

1. Хрест зі скарбниці *Вавельського кафедрального собору в Кракові, виготовлений із двох князівських корон 13 ст., вивезених Казимиром Великим зі Львова.*

2. *Ольгерд. Портрет з книги О. Гваньїні «Хроніка європейської Сарматії» 1578 р.*

Тогочасну Литовську державу зазвичай називають **Великим князівством Литовським**, а з огляду на значні білоруські та українські (руські, як тоді казали) території та їхнє становище під владою великих князів литовських – ще **Литовсько-Руською державою**.

Приєднання земель Південно-Західної Русі перетворило Литовське князівство на велику державу. До кінця 14 ст. вона становила *федерацію земель-князівств*, серед яких і *Київського, Новгород-Сіверського, Волин-*

ського, Подільського. Кожним із них, як і колись, правив удільний князь, щоправда, тепер уже не з руської династії Рюриковичів, а з литовської – **Гедиміновичів**. Київським і новгород-сіверським володарями, зокрема, стали сини великого князя – Володимир і Дмитро-Корибут Ольгердовичі. На Волині княжив молодший брат Ольгерда Любарт, а після нього – Любартів син Федір, на Поділлі володарювали племінники Ольгерда – князі Коріатовичі. Нові князі швидко перетворювалися на українських князів литовської династії. У своїх володіннях вони почувалися цілком самостійними правителями. Їхня залежність від великого князя литовського обмежувалася сплатою щорічної данини, визнанням його своїм зверхником та потребою надавати збройну допомогу.

Сформулюйте кілька запитань до історичної карти «Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав у другій половині 14 ст.».

2. У чому особливість суспільно-політичного становища українських земель у складі Великого князівства Литовського?

Перебування руських земель у складі Великого князівства Литовського характеризують низкою особливостей. Українці і білоруси становили 90 % населення держави, справляючи на литовців помітний вплив. Литовці, зокрема, переймали від місцевого населення військову організацію та способи оборони, особливості зведення фортець, традиції господарювання й володарювання. Великого поширення поміж литовської знаті набула *руська віра* – так спочатку називали в Литві *православне християнство*. Руська мова стала мовою великокняжого двору й державної канцелярії. Тому-то литовську владу руське населення не сприймало як чужу. Закріпленню руського впливу сприяли шлюби литовських князів із руськими князівнами. Тож назва *«Литовсько-Руська держава»* відбиває умови тогочасного життя.

Герб Великого князівства Литовського «Погоня» з гербовника 1435 р.

Але найістотнішою особливістю перебування руських земель у складі Великого князівства Литовського було те, що литовці дозволяли місцевій українській знаті обіймати найвищі адміністративні посади. Руські князі та бояри ставали на службу до великого князя литовського, за що за ними закріплювали їхні родові землі. На місцях залишалася вся попередня система управління. Втіленням цього принципу вважають вислів з тогочасних джерел: *«Старого не порушуємо, а нового не впроваджуємо»*. У державній організації та суспільному устрої Великого князівства Литовського знайшов продовження державний лад Київської Русі. До кінця 14 ст. на наших землях існували великі та малі удільні князівства, які й уособлювали збереження державних традицій. Так тривало доти, доки литовський уряд не змінив своєї політичної орієнтації. Початком змін стало укладення Литвою **унії** (союзу) з Польщею.

Про тяглість державних традицій Київської Русі за литовського правління свідчить, зокрема, князювання нащадків Ольгерда в Києві. Від **1363 р.** у Києві князував **Володимир Ольгердович**. Охрещений матір'ю за православним обрядом, вихований на слов'янських звичаях і традиціях, литовський князь не був сприйнятий у Києві як чужинець і швидко порозумівся з місцевим боярством. Він організував кілька походів на південь проти кочових орд. Унаслідок успішних воєнних операцій ординців відтіснили до узбережжя Чорного та Азовського морів. Це сприяло відродженню занепакої за часів монгольського лихоліття Київщини. Виявом економічної могутності та прагнення позбутися залежності від Вільна було карбування Володимиром власної монети. Київський князь почувався незалежним володарем. Це підтверджує і його титул: у документах, що збереглися від тих часів, Володимир Ольгердович іменував себе *«з Божої ласки князем київським»*.

Монети Володимира Ольгердовича.

Використовуючи імена відомих вам князів, укладіть родовід династії Гедиміновичів. Роль кого з них, на вашу думку, була найпомітнішою в зміцненні українських князівств?

3. Що передбачала Кревська унія? Яка доля спіткала галицькі та волинські землі після укладення Кревської унії?

Зміни в становищі українських земель у складі Великого князівства Литовського почали відбуватися з приходом до влади **Ягайла Ольгердовича**. Польські можновладці запропонували Ягайлу одружитися з королевою Ядвігою і стати їхнім королем: *«Почали ляхи слати з Кракова... аби прийняв хрещення старого Риму (вихрестився на католика), й узяв за дружину в них королівну Ядвігу, і став би в них королем у Кракові й на всій Лядській землі»*. Причиною цієї пропозиції була загроза обом державам з боку Тевтонського ордену. Ягайло погодився, і між Литвою та Польщею в **1385 р.** в м. Крево (нині територія Білорусі) було укладено державно-політичний союз, відомий в історії під назвою **Кревської унії**. Угода між литовською та польською знаттю передбачала перехід у католицтво Ягайла, його родичів і всіх нехрещених литовців, шлюб Ягайла з Ядвігою і приєднання Великого князівства Литовського до Польської держави.

У лютому 1386 р. Ягайло прийняв католицтво, узявши ім'я Владислав, одружився з Ядвігою і став польським королем. Незабаром до католицизму було прилучено й Литву. Литовських бояр-католиків зрівняли в правах із поляками. Щоправда, втілити до кінця укладену в Крево угоду *«навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської»* Ягайло так і не спромігся, бо знайшов затятого

Печатка Ягайла-Владислава.

1. Троцький замок (нині Тракай (Литва)) – резиденція великих литовських князів. Будівництво розпочато в 14 ст. Кейстутом Гедиміновичем.
2. Вітовт. Портрет з книги О. Гваньїні «Хроніка європейської Сарматії» 1578 р.

прихильника державного відродження Литви в особі племінника Ольгерда – **Вітовта Кейстутовича**. За **Острівською угодою 1392 р.**, Ягайло мав повернути Вітовту всі батьківські землі (передовсім Троцьке князівство) й визнати його пожиттєвим правителем Великого князівства Литовського, підкоривши його владі всіх удільних князів. Вітовт визнав себе васалом польського короля.

За правління **Вітовта (1392–1430)** багатьох литовських князів, які мали уділи в Русі-Україні, було позбавлено володінь. Протягом попередніх років вони почувалися у своїх уділах як самостійні правителі. Їхня залежність від великого князя литовського обмежувалася сплатою щорічної данини, визнанням його своїм зверхником та зобов'язанням за по-

1. Вітовт. Фрагмент картини Я. Матейка «Грюнвальдська битва».
2. «Вітовт Великий на з'їзді у Луцьку», художник Й. Мацьквічюс, 1935 р. У січні 1429 р. у Луцьку відбувся з'їзд європейських монархів. До Луцького замку великого князя литовського Вітовта тоді прибули імператор Священної Римської імперії король Сигізмунд, король польський Ягайло, данський король, великий князь московський, а також посол Папи Римського. На з'їзді було заявлено про коронацію Вітовта, проте корона, яку везли, – зникла, а сам володар Литовсько-Руської держави 1430 р. раптово помер.

треби надавати збройну допомогу. Самостійність удільних князівств непокоїла Вітовта. Він докладав зусиль, щоб ліквідувати найбільші князівства. Протягом 1393–1395 рр. були позбавлені уділів такі князі: Дмитро-Корибут у Новгороді-Сіверському, Федір Коріатович на Поділлі, Володимир Ольгердович у Києві.

Ви вже знаєте, що **1387 р.** Галичина ввійшла до складу Польського королівства як «Королівство Русі». У 1434 р. створено Руське воєводство із центром у Львові, а в 1462 р. – Белзьке із центром у Белзі. У 1434 р. на Західному Поділлі постало Подільське воєводство із центром у Кам'янці.

Скориставшись текстом підручника, поясніть, про що йдеться в уривках з джерел:

- «Ольгерд... пішов у похід в Дикі Поля проти татар. З ним вирушили також чотири його племінники, сини князя Коріата, дійшли до урочища Сині Води, то побачили в полі велику татарську орду з трьома царками на чолі, поділену на три загоны...»,
- «Поляки зібрали сейм... і на тому сеймі вирішили узяти собі государем на королівство великого князя Ягайла за тієї умови, якби він захотів охреститися у віру християнську закону римського і на королеві їх Ядвізі одружитися...».

4. Які події визначали становище українських земель у складі Великого князівства Литовського в 30–70-х роках 15 ст.?

Після смерті Вітовта 1430 р. великим князем литовським проголосили князя **Свидригайла Ольгердовича**. Його політика була спрямована на розрив унії з Польщею і здобуття Великим князівством Литовським незалежності. Орієнтація Свидригайла на українську та білоруську знать спричинила невдоволення литовців, і за підтримки Польщі великим князем литовським було проголошено брата Вітовта – **Сигізмунда**. Усунення Свидригайла від влади 1432 р. обурило прихильників князя. Вони відмовилися визнавати владу Сигізмунда, який відновив унію з Польщею. За словами літописця, «князі руські й бояри посадили князя Свидригайла на *«Велике княжіння Руське»*.

Протягом кількох наступних років польські, а також литовські можновладці, які орієнтувалися на Польщу, намагалися силою зброї скорити Свидригайла й повернути руські землі під владу великого князя литовського. Подією, що визначила долю повстання Свидригайла, стала **битва під Вількомиром** (нині м. Укмерге в Литві) у **1435 р.**, де Свидригайло зазнав поразки. Проте литовські можновладці мусили відновити удільні **Київське й Волинське князівства**. Київським князем став **Олелько** (Олександр), син усунутого Вітовтом київського князя Володимира Ольгердовича, волинським – Свидригайло. Однак зміцнення українських князівств суперечило політиці Литви й Польщі. Саме тому відновлені князівства

Свидригайло. Портрет з книги О. Гваньїні *«Хроніка європейської Сарматії»* 1578 р.

Олелько Володимирович.

2. Розподіліть назви українських земель відповідно до назв держав, у складі яких вони перебували *наприкінці 14 ст.*:

Литва	Польща
-------	--------

• Галичина, • Західна Волинь, • Київщина, • Поділля, • Східна Волинь, • Переяславщина, • Чернігово-Сіверщина.

3. Які уривки з тогочасних джерел стосуються історії українських земель у складі Великого князівства Литовського: • «Старого не порушуємо, а нового не впроваджуємо...», • «І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг його...», • «Нині сидить на колінах і холопом себе називає! О, лиха ти, честь татарська!», • «У Києві перестали бути князі, а замість князів стали воеводи...», • «Навік приєднати усі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської?»

4. Дайте відповіді на запитання: • У чому особливості перебування руських земель у складі Великого князівства Литовського? • Чому князювання Володимира Ольгердовича сучасники сприймали як продовження традицій державного ладу Русі? • Які події спричинили Кревську унію? Що вона передбачала? • Яку реакцію викликала угода в Крево з боку прихильників ідеї незалежної Литви? • Якими були результати політики великого князя литовського Вітовта щодо українських земель? • Чим спричинений виступ литовсько-руської знаті на чолі з князем Свидригайлом? Як він відбувався, які мав наслідки?

5. Прийнявши польську корону, Ягайло залишився великим князем литовським, що дає підстави твердити, що Польщу було об'єднано з Литвою *династичною унією*. Поясніть цей термін і поміркуйте, чи означало таке приєднання входження Литви до складу Польщі.

6. Наведіть аргументи на користь поширеної в історичній літературі назви «Литовсько-Руська держава». Які з них вважаєте більш переконливими?

Поміркуйте, чи має слушність думка дослідників, які визначали часи після занепаду Галицько-Волинської держави як «темні віки» в історії України – період цілковитого занепаду, втрати державницьких традицій. Свої міркування аргументуйте історичними фактами.

§ 23. КРИМ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПРИЧОРНОМОР'Я. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ УГОРЩИНИ, МОЛДОВИ ТА МОСКОВІЇ

«МІЖ ДЕРЖАВАМИ І КОРДОНАМИ...»

1441 р. – створення Кримського ханства.

1475 р. – вторгнення турецьких військ до Криму. Захоплення Кафи та інших генуезьких фортець та князівства Феодоро на південному узбережжі півострова.

1478 р. – визнання Кримським ханством васальної залежності від Османської імперії.

1526 р. – поділ Закарпаття між Трансільванією та Священною Римською імперією.

Пограйте в гру «**Ваша черга розповісти**». Оберіть тему, наприклад «Українські землі під владою Великого князівства Литовського» чи «Кревська унія та українські землі наприкінці 14 – початку 16 ст.». Представники команд по черзі виголошують по одному реченню, доповнюючи розповідь. Кожен учень має право на одну відповідь. Виграє та команда, чие речення завершить розповідь.

Роздивіться фотографії пам'яток Криму, Закарпаття та Північної Бессарабії (Хотинщини), будівництво яких розпочалося ще в 15–16 ст. Поміркуйте, яка з них є національною святинею кримськотатарського народу. Відповідь обґрунтуйте.

Роздивіться карту на с. 156. • Де були розташовані генуезькі колонії в Криму? Території яких держав були захоплені Османською імперією в 1475 р.? • Які території належали Кримському ханству наприкінці 15 ст.? • З якими державами воно межувало на заході, півночі та півдні? • У складі яких держав перебували землі Закарпаття та Буковини?

1. Яким був суспільний та державний устрій Кримського ханства?

Кримський півострів, степи Причорномор'я та Приазов'я були здавна заселені. Особливо приваблювали вони кочовиків. Перед монгольською навалою причорноморські степи належали тюркомовним кочовикам *половцям*. Підкоривши їх, монгольські хани приєднали половецькі землі до своїх володінь. Степ став ординською землею, або **Татарією**, як казали за тих часів. Адже *татарами*, як ви знаєте, називали нових завойовників наші предки. Так за тюркомовним населенням Причорномор'я та Криму закріпилася назва його завойовників. У 15 ст. з посиленням боротьби за владу в Золотій Орді володарі *Кримського улусу* – так називали цю частину своїх володінь золотоординські хани – почали й самі боро-

тися за одноосібне володарювання. Доля усміхнулася **Хаджі-Гереву**, який **1441 р.** проголосив себе незалежним володарем.

Кримське ханство проіснувало до 1783 р. Влада кримського хана поширювалася на землі півострова, а також на Північне Причорномор'я, Приазов'я та Прикубання. Територію було поділено на адміністративно-територіальні округи – бейліки, які очолювали **беї**. Столицею було м. Крим, або Солхат (нині місто Новий Крим). Від 1532 р. столицею держави став **Бахчисарай**.

1. Тамга – родовий знак династії Гереїв. Починаючи з Хаджі-Герєя, цей знак є символом влади кримських ханів.
2. Монети Хаджі-Герєя та його наступників.

Главою держави був **хан**. Престол за традицією успадковував найстарший у роді – старший син або брат хана. Ханом міг бути тільки представник ханського роду **Гереїв**. Зійшовши на престол, хан випускав монети зі своїм ім'ям та тамгою (гербом). Хан мав заступників: перший заступник – **калга**, другий – **нуреддин**. Заступники хана були спадкоємцями престолу. При ханові діяв дорадчий орган – **диван**, до якого належали калга, нуреддин, везир, беї – найбільш знатні вельможі та **муфтії** – голова мусульманського духовенства.

Великий вплив на суспільне життя ханства справляла родова аристократія. Найавторитетнішими були чотири кримських роди. Найвпливовішим був рід **Ширінів**, його представників вважали гідними бути одруженими із султанками Гереїв. Старійшини родів засідали в **дивані**. Кожен з родів мав постійну територію для кочовиськ і виставляв окреме військо.

Господарське життя населення визначало кочове скотарство та торгівля із сусідами худобою, зокрема кіньми, продуктами тваринництва.

Культура Кримського ханства була неоднорідною, що зумовлено неоднорідністю його населення. Кочове населення плекало культуру, властиву степовим кочовикам Євразії.

Єдиним зразком кримськотатарської палацової архітектури є **Ханський палац у Бахчисарайі**. За ті два з половиною століття, які палац слугував резиденцією кримських ханів, його зовнішній вигляд зазнав істотних змін. Майже за кожного нового правителя в палаці з'являлися нові споруди, відбувалися ремонтні роботи. Бахчисарайський палац складається з комплексу корпусів, павільйонів і двориків, що структурою нагадує султанський палац у Стамбулі.

Мечеть – місце для молитви й богослужіння, молитовний дім у мусульман.

Мінарет – баштоподібна споруда, вежа при мечеті, з якої скликають мусульман на молитву.

1. Ханський палац у Бахчисарайі. Малюнок 1840–1842 рр. Карла Боссолі.
2. Найошатніша будівля палацового комплексу – Велика ханська мечеть Хан-Джамі з двома мінаретами.

2. Як змінилося життя в Кримському ханстві після встановлення залежності від Османської імперії?

У 1475 р. упритул до кордонів Кримського ханства наблизилися володіння Туреччини. Турецький *султан*, прагнучи контролювати чорноморську торгівлю, здобув генуезькі портові міста-колонії південного узбережжя Криму та столицю князівства Феодоро – Мангуп, утворивши свою провінцію із центром у **Кафі**.

Туреччина протягом 14–16 ст. із невеликого князівства перетворилася на потужну **Османську імперію**, володіння якої розпросторилися на трьох континентах (в Азії, Африці та Європі) від Атлантики до Індійського океану.

Крім значення торговельних осередків, захоплені міста цікавили турецький уряд як важливі військові об'єкти, адже кожне місто за звичаєм тих часів було потужною фортецею. Турецький султан віддав наказ всіляко зміцнювати їхню військову потугу. До міст відрядили турецькі військові залоги. Крім того, закладалися й нові фортеці. Зваживши на військову міць турецького султана, кримський хан **Менглі-Гірей 1478 р.** визнав за краще бути його васалом. Залежність виявлялася в тому, що хан повинен був брати участь у воєнних кампаніях султана, а останній мав право усувати й призначати ханів за власним бажанням.

Підпорядкованість зовнішньої політики Кримського ханства османським султанам спричинила грабіжницькі походи татарських орд на українські землі. Перший великий похід на Україну хан Менглі-Гірей здійснив **1482 р.** Тоді було спалено Київ, а його церкви пограбовано. У полон потрапило безліч люду, не зміг урятуватися й сам київський воєвода з родиною. Відтоді татарські походи відбувалися щорічно, а то й двічі-тричі на рік. Орди кримського хана спустошували Поділля, Київщину, Волинь, Холмщину й Галичину. Ординці грабували, а потім підпальювали міста й села. Чоловіків, жінок, хлопчиків, дівчат забирали в полон. **Ясир** – так називали турки полонених – потрапляв на **невільницькі ринки** Османської імперії.

1. Султан Баязид II приймає Менглі-Геря під час військової кампанії проти Молдавії у 1484 р. – перше з відомих зображень кримських ханів. Мініатюра 16 ст.
2. Татарський лучник. Реконструкція.

Опинившись у рабстві, невільники найчастіше працювали на земляних та будівельних роботах. Чоловіки зазвичай ставали гребцями на турецьких **галерах-каторгах**. Жінки й дівчата потрапляли до гаремів. Хлопчиків-підлітків здавали до султанської гвардії, де з них виховували відданих захисників султанського престолу – **яничарів**.

Складіть словничок нових термінів, ужитих у тексті, усно витлумачте їх.

3. Що визначало становище українських земель, які перебували у складі Угорщини, Молдавії та Московії?

Прикордонне розташування *Закарпаття* вплинуло на його долю: упродовж віків воно в різний час побувало в складі різних країн. Наприкінці 14 ст. до закарпатських земель виявляли інтерес литовські князі, однак верховна влада над ними належала угорському королю. Один з нащадків Гедиміна **Федір Коріатович**, який володарював на Поділлі, під тиском Вітовта передав свої права угорському королю, за що отримав землі в Мукачівському краї. Федір Коріатович опікувався церковним життям. За його владарювання на Чернечій горі під Мукачевим було закладено монастир з бібліотекою. За князя Федора Коріатовича поживалося господарське життя краю. Важливого значення набув мукачівський ярмарок, що від початку 15 ст. проводився щорічно. За князя відбулося будівництво мурованого *замку* в Мукачевому на місці старого дерев'яного.

У **1526 р.**, після поразки угорського війська від турків у *битві під Могачем*, Закарпаття поділили між собою князівство Трансильванія і Священна Римська імперія, у якій правили імператори з австрійської династії Габсбургів.

1. Замок у Мукачевому. Архітектура замку складалася впродовж кількох століть. Найдавніші муровані споруди замку, зокрема квадратну башту-донжон, збудував князь Федір Коріатович наприкінці 14 ст. Пізніші перебудови помітно змінили первісний вигляд замку.

2. Зал Тронної ради часів господаря Штефана Великого. Експозиція історичного музею в Сучаві.

Після занепаду Галицько-Волинської держави та з утворенням у 1359 р. Молдовського князівства Буковина та Бессарабія потрапили під владу молдовських господарів (князів). Наприкінці 14 – в першій половині 15 ст. територію Північної Буковини (тоді її називали Шипинською землею) було переділено на кілька волостей (повітів). Волості очолювали старости, які спочатку належали до українського, певно, місцевого боярства. Старости посідали високе становище в державі як члени боярської ради при господареві Молдови. Центром однієї з волостей Молдовського князівства був Хотин (у Північній Бессарабії), який став важливим торговельним пунктом на кордоні Молдавії. Саме там, на правому березі Дністра, розбудовують замок-фортецю, що за господаря Штефана III Великого (1457–1504) набуває грандіозного вигляду (зображення фортеці на початку параграфа). У 1538 р. Молдовське князівство потрапило під владу Османської імперії.

Від 80-х років 15 ст. розпочалися війни між Московією та Великим князівством Литовським. Московське царство під приводом збирання «руської спадщини» почало претендувати на українські та білоруські землі. Прикордонні конфлікти на московсько-литовському порубіжжі не вщухали впродовж кількох десятиліть. На початку 16 ст. кілька дрібних удільних князів Чернігово-Сіверщини за власним бажанням перейшли під владу держави Івана III, більшість же опинилася в складі Московського царства внаслідок збройних протистоянь. Літописець про ті події писав: «Багато міст і сіл підкорили, чимало людей мечам і вогню піддали, інших у полон забрали». Унаслідок воєнних дій 1500–1503 рр. до держави Івана III перейшли всі сіверські міста, зокрема Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч та ін.

1507 р. московський уряд розв'язав нову війну проти Великого князівства Литовського. Воєнні дії то загострювалися, то вщухали. Під час кам-

1. Князь Костянтин Острозький на фрагменті картини «Битва під Оршею».
2. Картина «Битва під Оршею» з Національного музею у Варшаві. Близько 1530 р. Припускають, що автор картини – очевидець битви. Невідомий художник з дивовижною ретельністю відтворив одяг і озброєння, риси облич та зачіски, жести й рухи, бойові порядки учасників битви, зобразивши їх усіх у дії та зберігши панораму битви, її напруження та розмах.

- У чому цінність картини як історичного джерела?

панії **1514 р.** московське військо захопило білоруський Смоленськ і рушило під **Оршу** – важливий стратегічний пункт на перетині торговельних шляхів між Києвом, Мінськом, Вільном і Москвою. Назустріч москoviтам вирушило 30-тисячне українсько-білорусько-литовське військо на чолі з князем **Костянтином Острозьким**. Основу 80-тисячного московського війська становила кавалерія. Проте князь Костянтин діяв рішуче й розважливо. Він удався до військових хитроців: зімітувавши відступ і завівши москoviтів у пастку під залп своєї артилерії, полководець здобув переконливу перемогу.

Однак перемога не поклала край протистоянню Великого князівства Литовського й Московії за українські землі. До 1537 р. Велике князівство Литовське у війнах проти Московії поступово втратило майже третину своєї території, зокрема Чернігово-Сіверщину й Смоленськ.

Перевірте себе

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • *битва під Оршею*; • *створення Кримського ханства*; • *перехід Кримського ханства у васальну залежність від Османської імперії*.
2. Покажіть на карті, як змінювалася історична доля українських земель із середини 14 до початку 16 ст.
3. З якими історичними регіонами та подіями пов'язані географічні назви *Татарія*, *Бахчисарай*, *Кафа*, *Мукачеве*, *Орша*?
4. Витлумачте поняття: • *невільники*, • *ясир*, • *яничари*, • *галери-каторги*, • *гетьман*, • *господар*, • *хан*, • *калга-нуреддин*, • *султан*.

5

5. Дайте відповіді на запитання: • Як за тюркськомовним населенням Причорномор'я закріпилася назва *татари*? • Як і коли виникло Кримське ханство? • За яких обставин відбулося підкорення Османською імперією Кримського ханства? • Коли розпочалися постійні грабівницькі напади кримських орд на українські землі? Які це мало наслідки для українців? • Якою була історична доля Буковини та Закарпаття? • Чим закінчилося литовсько-московське протистояння наприкінці 15 – початку 16 ст.?
6. Розкажіть про участь у тогочасних подіях історичних діячів: Хаджі-Гірея, Менглі-Гірея, Федора Кوریатовича, Костянтина Острозького.

Які факти з матеріалів уроку свідчать про культурне розмаїття, збережене в історичних пам'ятках до сьогодні? Чи здатна культура примирити народи?

§ 24. СУСПІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ

«ПІД СУРМАМИ СПОВИТІ, ПІД ШОЛОМАМИ ВИПЛЕКАНІ...»

1356 р. – надання магдебурзького права Львову.

1435 р. – перший з відомих документів, що поклав початок закріпаченню українських селян.

1458 р. – остаточний поділ Київської митрополії на Київську та Московську.

Бл. 1460–1530 рр. – роки життя князя Костянтина Івановича Острозького.

1490 р. – селянське повстання на Буковині та Галичині під проводом Мухи.

Проведіть **вікторину**: пригадайте протягом 2 хвилин факти або терміни, що стосуються, наприклад, історії Кримського ханства (можна обрати будь-яку іншу тему), запишіть їх. Перемагає той, чий перелік виявиться найдовшим.

Роздивіться портрет князя Костянтина Острозького. Які деталі вбрання свідчать, що зображений чоловік належить до верстви, яка мала «владу і зброю»?

Порівняйте зовнішність та одяг зображеного діяча з князями Київської Русі.

Поміркуйте, чому для назви параграфу про суспільне життя українських земель у складі Великого князівства Литовського в другій половині 14 – на початку 16 ст. використано слова, вкладені у уста одного з героїв «Слова о полку Ігоревім», князя Всеволода Святославовича, про його дружину – відданих і благородних воїнів.

Портрет Костянтина Івановича Острозького.

*Копія середини 18 ст.
з більш раннього портрета.*

1. Хто належав до можновладців на Волині й у Центральній Україні від середини 15 ст.? Чим уславився Костянтин Острозький?

Із занепадом Київської Русі та Галицько-Волинської держави погіршилося становище української аристократії. Після Кривської унії та особ-

ливо після поразок Свидригайла Ольгердовича багато українських і білоруських князів втратили свої уділи. Крім того, упродовж 15 ст. відбувалося поступове зближення князівської верстви з представниками інших привілейованих прошарків і, як наслідок, утворення єдиного привілейованого стану – **шляхти**. Від середини 15 ст. для більшості українських земель була характерна така структура панівного стану: **князі – пани – середня та дрібна шляхта**. Ця структура зберігалася до середини 17 ст. При цьому особливе ставлення в суспільстві до князів зберігалася: навіть збіднілі князі мали більше шансів отримати високі посади порівняно з менш родовитим, хай навіть і заможнішим, шляхтичем. До того ж князі поступали на державну службу до Литовської, а потім Польської держави, зберігаючи свої князівства й отримуючи від держави в приватну власність та пожиттєве володіння великі земельні наділи. Так, княжі роди Острозьких, Вишневецьких, Корецьких, Чорторійських, Збаразьких та інші обіймали провідні урядові посади у Великому князівстві Литовському, засідали в раді великого князя, а у воєнні походи йшли під власними прапорами.

Княжі роди поділили між собою спершу Волинь, а згодом і Центральну Україну, перебравши реальну владу на місцях. У їхніх володіннях діяло княже право з власними податками й судом. Було своє військо. Тож на місцевому рівні, здавалося, все лишалося таким, як і за княжої доби.

Одним із найшанованіших представників наймогутнішої князівської родини (як тоді казали, некоронованих королів Русі) був **Костянтин Іванович Острозький** (бл. 1460–1530). За традицією, що сягала ще часів Київської Русі, і за покликанням він опікувався православною церквою та культурним життям. За підрахунками дослідників, князь був четвертою за статками людиною в державі й мав близько 60 тис. підданих.

До вищої верстви тогочасного українського суспільства, крім князів, належали **пани**. Слово «пан» у 16 ст. було титулом. Так, та Київщині й

1. Князь Костянтин Острозький на фрагменті картини «Битва під Оршею».

2. Надгробний пам'ятник Костянтину Острозькому в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

Вбрання української еліти в 16 ст. Жінка в сорочці, спідниці, чоловік у жупані й шубі. Реконструкція З. Васіної.

Брацлавщині першої половини 16 ст. із 450 шляхетських родів панськими називалися близько сотні. Основною ознакою пана було те, що він володів хоч і невеликою, але власною, з діда-прадіда, отчинною землею.

Найчисленнішим прошарком шляхетської верстви була дрібна шляхта – **зем'яни** (від 15 ст. це слово вживалося як синонім до поняття *бояр*). Частина зем'ян мала право розпоряджатися власними маєтками, які були їхньою приватною власністю. Решта – користувалися землею за умови виконання військової повинності. Провідним заняттям зем'ян була служба у представників вищої шляхти. Проте військове спорядження було дорогим, тож, постійно оновлюючи його, зем'яни поволи зубожіли.

На Галичині від середини 15 ст. галицьких бояр зрівняли з польською шляхтою. Це призвело до того, що вже в 16 ст. в краї не залишилося боярських родів, які б дотримувалися українських традицій.

Що мали спільного, чим відрізнялися групи та прошарки панівного стану на Волині й у Центральній Україні від середини 15–16 ст.?

Доведіть, що суспільне життя 15 ст. ґрунтується на традиціях попередніх часів.

Прочитайте уривок з листа римського легата в Польщі до Папи Римського в 1514 р. Які факти свідчать про полководницький хист Костянтина Острозького? Що закидав легат князеві? Чи завадило це Костянтину Острозькому обіймати найвищі посади у Великому князівстві Литовському? Про що це свідчить?

«Князь Костянтин... може бути названий кращим воєначальником нашого часу... У себе вдома він благовистивіший за Нуму, відвагою не поступиться Ромулу. Єдине, чого йому бракує до інших дарів духа і видатних чеснот, це те, що він схизматик, і якби його вдалося повернути до лона святої матері-церкви, за ним потяглося б безконечне число люду, наскільки багато серед своїх важить його ім'я і авторитет».

- Проаналізуйте уривок відповідно до правил роботи з історичними джерелами.

2. Яким було становище духівництва й православної церкви у складі Великого князівства Литовського?

Як і раніше, особливе місце в українському суспільстві належало духівництву, яке становило окрему суспільну верству. Окремішність духівництва виявлялася в тому, що воно не підлягало світському суду.

Протягом 14–16 ст. становище православної церкви та духівництва не було однаковим. У 14 ст. православна, руська, віра була прийнята литовськими князями: православними були сини Гедиміна – *Любарт, Коріат, Наримунт, Явнут, Ольгерд* і майже всі його сини. Авторитет православної церкви, яку підтримувала більшість населення українських земель, залишався досить високим, однак поступове поширення католицизму серед представників великокнязівського двору, тиск із боку католицької держави, якою була Польща, ставав поволи сильні-

шим. Після Кревської унії православних литовців та литовців-язичників було прилучено до католицизму. Литовських бояр-католиків зрівняно у правах із польською шляхтою. Актом, що засвідчив поділ суспільства за релігійною ознакою та відкривав шлях для утисків православних, стала **Городельська унія 1413 р.**, згідно з якою брати участь в управлінні державою й обіймати урядові посади могли винятково католики.

На українських землях, на яких був поширений польський адміністративно-політичний устрій, становище православної церкви було складнішим. З другої половини 15 ст. у найбільших містах Галичини й Західного Поділля – Перемишлі, Кам'янці – були засновані католицькі єпископські кафедри.

Характерною рисою політики можновладців Великого князівства Литовського щодо православної церкви було прагнення мати в межах своєї держави самостійну церковну організацію й позбавити церкву залежності від Московії, куди, як ви вже знаєте, у 20-х роках 14 ст. переїхав київський митрополит. Початок 15 ст. позначився гострою боротьбою між Литвою, Московією та Константинополем за Київську митрополію. У середині 15 ст. остаточно відбувся поділ Київської митрополії на Київську та Московську. Собор московських єпископів без погодження з Константинополем поставив окремого митрополита, у Києві залишився свій митрополит, підпорядкований константинопольському патріарху. За свідченням літопису, *«відтоді розділилася митрополія»*.

Поміркуйте, про що свідчить уривок з Городельської унії 1413 р.: *«...Усі церкви і весь клір (духовенство) земель Литви, як соборні, монастирські, парафіяльні, общинні... та інші у тих землях споруджені і які будуть споруджені, засновані, в усіх їх свободах, імунитетах, привілеях, винятках і звичаях загальних зберігають, згідно зі звичаєм королівства Польського»*.

- Чому Городельська унія викликала незадоволення православних у Великому князівстві Литовському?

3. Що визначало життя українських селян?

У соціальній піраміді тодішнього суспільства найнижче місце посідали селяни, які були найчисленнішою верствою – до 80 % населення. Як і раніше, селяни жили общинами. Члени сільської общини спільно користувалися пасовиськами, лісами, озерами, ріками. Орні землі розподілили між частинами общин – **дворищами**, які об'єднували по кілька «димів» (дворів), тобто господарств окремих сімей. Різноманітні податки на користь держави й власника землі сільська община також розподіляла поміж дворищами.

Як і інші верстви тогочасного суспільства, селянство не було однорідним.

Протягом 15 – першої половини 16 ст. в житті селян відбувалися істотні зміни, сутність яких полягала в обмеженні особистої волі, поступовому закріпаченні.

За тих часів в Україні продовжувало розвиватися велике (князівське та пансько-боярсько-шляхетське) землеволодіння – **магнатське**. Воно зростало за рахунок дарувань великого князя, захоплення пусток, общинних земель.

Селяни на сінокосі. Гра-
юра на дереві. 1542 р.

Від другої половини 15 ст. розгорнулося виробництво зерна на продаж у Західну Європу. Шляхта Галичини та Західної Волині починає закладати **фільварки** – великі багатогалузеві господарства, де сировину не тільки виробляли, а й переробляли на винокурнях, у чинбарнях і млинах. Фільваркове господарство істотно відрізнялося від звичайного феодального господарства, не пов'язаного з ринком, де залежність селянства виявлялася в сплаті натурального чи грошового податку. Із поширенням фільварків землевласники були зацікавлені в праці селян у панському маєтку з «тяглом» (робочою худобою та інвентарем) та обмеженні права переходу селян до іншого землевласника.

Першим відомим документом, який започаткував **закріпачення** селян, вважають рішення шляхетського сейму Галицької землі **1435 р.** За ним селянин мав право піти від землевласника лише на Різдво, сплативши йому великий викуп. На українських землях у Великому князівстві Литовському почали закріпачувати селян з 1447 р. згідно з привілеєм Казимира IV.

- Накресліть схему соціальної піраміди українського суспільства 15 – початку 16 ст.
- Аргументуйте місце кожного прошарку або групи. Визначте роль кожної з верств у житті тогочасного суспільства.
- Поміркуйте, чому шляхті дослідники відводять роль політичного провідника народу, виразника й захисника його національних інтересів.
- Що відрізняло князів від інших представників привілейованих верств?

4. Як змінилося життя міст з отриманням магдебурзького права?

На українських землях, що перебували у складі Великого князівства Литовського, налічувалося близько півтори сотні міст і містечок. Що ж до галицьких земель (у Руському та Белзькому воєводствах), які належали до складу Польщі, то там було близько 90 міських поселень, на Буковині – близько 50. Найбільше українське місто тих часів – Львів. (За припущеннями вчених, на початку 15 ст. у ньому мешкало до 10 тисяч осіб, а в першій половині 17 ст. – не менше ніж 22 тисячі). Великим містом був також Київ з населенням понад 6 тисяч жителів (на першу половину 17 ст. – до 12 тисяч). У Кам'янці, Кременці, Брацлаві налічувалося понад 700 будинків, а це – понад 4 тис. жителів.

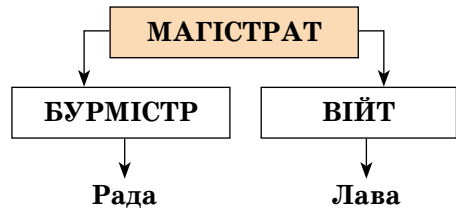
У містах, особливо в Галичині, мешкали представники різних народів. На Волині та в землях Центральної України переважали українці.

Від середини 14 ст. українських містах поширилося **магдебурзьке право** – міське право, що виникло в 13 ст. в Німеччині (м. Магдебург). За цим правом міста звільнялися від управління, судової та адміністративної влади місцевих феодалів (власників міст). Тож магдебурзьке право передбачало створення міського самоврядування. Воно надавало також різноманітні господарські привілеї. За магдебурзьким правом містом керував

магістрат – орган, що об'єднував раду та лаву. На чолі лави був *війт*. Раду очолював *бурмістр*. До магістрату обирали найавторитетніших міщан. Магдебурзьке право встановлювало порядок організації ремісничих об'єднань – *цехів*, регулювало питання торгівлі, визначало міри покарання за різні злочини тощо.

Надавати місту магдебурзьке право було привілеєм великого князя литовського чи польського короля. Із часом такий привілей отримали стосовно своїх міст і *магнати*. Перші згадки про поширення міського права в Україні належать до часів Галицько-Волинського князівства: першим його здобув Сянок (1339 р.). У 1356 р. магдебурзького права домогся Львів, 1374 р. – Кам'янець. У 15–16 ст. воно поширилося в містах Правобережної України; Київ отримав привілей на магдебурзьке право в 90-х роках 15 ст.

Особливістю впровадження *магдебурзького права* в Україні було те, що поширювалося воно за часів, коли українські землі потрапляли до складу інших держав. Магдебурзьким правом у галицьких містах могли користуватися лише католики. У зв'язку із цим, а надто коли міста не мали сильного самоврядування й *війтами* ставали чужинці, міщани-українці зазнавали всіляких утисків. Так, приміром, кривди чинив німецько-польський магістрат українській громаді Львова. Львівська влада, зокрема, намагалася усунути міщан-українців від міського суду, бо, мовляв, присяга православних не мала сили закону. Українські міщани у Львові, як і євреї, у межах центральної частини мали право мати будинки лише в певному кварталі міста («Руська вулиця»). Подібні обмеження нерідко призводили до конфліктів на релігійному ґрунті, вимагали від української громади згуртованості та єдності у боротьбі за свої права. У містах Східної України, де переселенців-колоністів було мало, обмежень національних прав українські міщани не зазнавали. Там магдебурзьке право набувало самотутніх рис, вбираючи традиції українсько-руського звичаєвого права.

Титульна сторінка кодекса «Право міське Магдебурзьке», 1581 р.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ

1. Найдавніші львівські печатки ради та лави.
2. Знаки львівських цехів.

Міста споконвіку були центрами ремесла й торгівлі. Наприкінці 15 ст. в українських містах налічувалося близько 40 ремісничих спеціальностей. Розвиткові ремесла сприяло об'єднання ремісників у **цехи**. Цехи були поширені переважно на українських землях Польського королівства.

Протягом першої половини 16 ст. жваво розвивалася міжнародна торгівля. Помітно зростав попит на сільськогосподарську продукцію: хліб з України вивозили як на захід, так і на південь через чорноморські порти, розбудовані за часів великого князя литовського Вітовта. Центрами міжнародної торгівлі були Київ, Львів, Кам'янець та Луцьк. Торгівля вирувала на *ярмарках*, які проводили по кілька разів на рік. Окрім щоденної торгівлі, кілька разів на тиждень влаштовували торги.

Використовуючи уривок з відомого в Польщі й Україні посібника з міського права Бартоломея Гроїцького, уперше надрукованого у 1565 р., визначте права та обов'язки міської ради.

«Обов'язком ради та бурмистрів є принаймні раз на тиждень або кожний раз, коли вимагатиме потреба, збиратися в ратушу, радитися про добро громади, здобувати нові користи для громади та запобігати шкодам, залагоджувати й розсуджувати всілякі спори, вишукувати способи, щоб їжа й напої в місті не були дорогими, і карати продавців, які порушуватимуть розпорядження райців або загальні ухвали. Окрім цього, вони мають наглядати за пекарями, різниками й шинкарями, пильнувати обману в мірах і вагах під час продажу товару... Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сиріт і вдів та викорінювати шкідливі й безчесні ігри – карти, кості й таке інше негідне. Кожного року рада мусить складати рахунки з усіх міських прибутків перед старшими й визначними людьми з громади».

Перевірте себе

- Сучасником яких відомих вам подій історії України був Костянтин Острозький?
- Витлумачте поняття: • *статут Великого князівства Литовського*, • *магдебурзьке право*, • *фільварок*, • *кріпацтво*, • *магнати*.
- Виберіть слова та словосполучення, які стосуються міського життя за литовсько-польської доби: • *«Руська вулиця»*, • *війт та бурмістр*, • *цехи і цехмістри*, • *смерди та холопи*, • *рада і лава*, • *Городельська унія*, • *дворища та дими*, • *магдебурзьке право*, • *ярмарки та торги*. Свій вибір поясніть.
- Установіть подібність та відмінність у групах слів: • *князі*, • *пани*, • *зем'яни-шляхта*, • *шляхта-голова*, • *панцирні бояри*.
- Дайте відповіді на запитання: • Яким було становище духовництва та православної церкви у складі Великого князівства Литовського? Які події спричинили погіршення становища української православної церкви? • Що таке дворища і дими? На які групи історики поділяють селян? • Які зміни в житті українських селян відбувалися в 15 – першій половині 16 ст.? • Якою була кількість українських міст та склад населення? Яких змін зазнавали міста з отриманням магдебурзького права?
- Схарактеризуйте роль української аристократії в житті тогочасного суспільства на прикладі життя князя Костянтина Острозького.

Що в житті сучасних міст сягає часів запровадження магдебурзького права? Висловте припущення, чому цивілізаційний розвиток людства пов'язаний саме з містами.

§ 25. РОЗВИТОК ОСВІТИ. АРХІТЕКТУРА ТА ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

СУВ'ЯЗЬ ДОСВІДУ Й ШУКАНЬ

5

Пограйте в гру «Мистецтвознавці». Пригадайте пам'ятки мистецтва часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Оберіть для гри одну пам'ятку архітектури, одну фреску, одну мозаїку. Упродовж 2–3 хв командами доберіть якомога більше влучних характеристик до кожної. Виграє та команда, чий перелік найповніший і найточніший.

Роздивіться споруду. Що вказує на її оборонний характер? Поміркуйте, чому на Поділлі наприкінці 15 ст. було збудовано таку церкву? Про які ознаки тогочасного життя в Україні це свідчить?

Покровська церква в с. Сутківцях на Поділлі.

1. Якою була тогочасна освіта українців? Чим уславився Юрій Дрогобич?

За традицією освіту здобували при церквах і монастирях. Церковно-служителі, яких називали граматиками або книжниками, навчали дітей письма церковнослов'янською мовою, початків арифметики, молитов, співу. Попервах школи існували в найбільших містах, згодом їх кількість зростала: у другій половині 16 ст. вони діяли у Львові, Перемишлі, Стрию, Кременці, Володимирі на Волині тощо.

Свідчень про діяльність українських шкіл у 14 – на початку 16 ст. збереглося мало. Проте документи дають підстави припускати, що львівські міщани, зокрема купці, були майже всі письменними, складали листи, купували й читали книги. З джерел довідуємося, що чимало львівських міщан мали книжки, ставилися до них з великою шаную. Міщани судилися за книги, читали їх гуртом, обговорювали прочитане.

Початкові школи в Україні були поширеним явищем, це підтверджує й те, що багато українців навчалося в європейських університетах. А щоб стати студентом, треба було мати основи знань.

На чужині, зокрема, здобув освіту **Юрій Дрогобич**. Він відомий як ректор Болонського університету в Італії, перший з українців, хто опублікував свою працю в Європі за часів, коли друкарство тільки зароджувалося. Він був доктором медицини та філософії, професором Болонського університету.

1. Лекція в університеті. Середньовічний малюнок.

2. Портрет Юрія Дрогобича з музею «Дрогобиччина» у м. Дрогобич Львівської області.

Народився Юрій у Дрогобичі близько 1450 р. в родині міщанина Михайла Доната. Прізвище його було Котермак, однаке, дотримуючись тодішнього звичаю, учений іменував себе за назвою рідного міста. Діставши початкову освіту, допитливий юнак не полишав навчання. Учитися далі він подався до Краківського університету. Вже там виявив неабиякі здібності й працьовитість, ставши одним з небагатьох з-поміж студентів-однокурсників бакалавром, а через рік – магістром. Потім молодий дрогобичанин поїхав продовжувати навчання до славетного Болонського університету. До Кракова Юрій Дрогобич повернувся визнаним у Європі вченим.

Прочитайте уривок з літературного твору: «Посада ректора належала до найпочесніших у Болоньї, але й обов'язки були численні й складні. Всі студенти проголосували за гостя з далекої країни, який за кілька років життя в Болоньї встиг завоювати неабиякий авторитет. Проголошуючи присягу, новообраний ректор урочисто обіцяв, що протягом року всіма силами служитиме щонайкращому розвитку університету, буде справедливим до студентів, дотримуватиметься статутів і слідкуватиме, щоб і всі інші шанували статuti».

- Що довідалися про правила університетського життя в Європі?

Доля Юрія Дрогобича, хоч і свідчить про його обдарованість, проте не була унікальною. Працюючи в групах, доберіть аргументи «за» та «проти» навчання українців у західноєвропейських університетах за литовсько-польської доби.

2. Що змінилося в забудові міст? Що визначало розвиток архітектури?

У другій половині 14 ст. з поширенням в Україні (насамперед на західних землях) магдебурзького права в міській забудові почали з'являтися ознаки *регулярного планування*. На основі чіткої геометричної сітки розташовували основні елементи нових укріплених центрів поселень – ринкової площі, кварталів, вулиць. Центральною частиною міст, з якої починалося будівництво, була **площа з ратушею** посередині – площа Ринок. Ця площа мала форму прямокутника або квадрата. Від кожного її рогу відходило по дві вулиці. Кілька вулиць розташовувалися паралельно до кожної зі сторін площі. Найважливіші вулиці прокладали через усе місто. Захисну функцію виконували мури, якими обносили місто, а також рови й вали. На мурах зводили оборонні вежі. Мали вони також по кілька

в'їзних брам. Утім, нова забудова зазвичай поєднувалася з традиційною. Старі міста, як-от: Київ, Володимир, Чернігів, Новгород-Сіверський – зберігали давнє планування, в основу якого було покладено особливості рельєфу.

Упродовж 14 – початку 16 ст. не втрачало значення будівництво оборонних споруд. Стіни й башти старих замків надбудовували й потовщували. Башти споруджували в найвразливіших місцях оборони, з'єднуючи їх дерев'яними або мурованими стінами. Такі фортифікації називають **баштовою системою укріплень**. За умов постійної загрози несподіваних нападів зі Степу рис оборонної архітектури набували навіть окремі церкви, монастирі, синагоги тощо. При цьому укріплення на землях Подніпров'я та Лівобережжя здебільшого будували з дерева, бо інших будівельних матеріалів там не було. Дерев'яні захисні споруди мав, зокрема, й тогочасний Київ.

Найбільше мурованих замків було на *Поділлі* та *Волині*. Першою і водночас найпотужнішою мурованою фортецею на Волині був **Верхній замок у Луцьку**. Розташований замок на невисокому пагорбі між річками Стиром та Малим Глушцем на південно-східній околиці міста. Від міста замок відокремлював глибокий рів з водою.

Будівництво мурованого Верхнього замку розпочалося в 14 ст. за князювання на Волині *Любарта Гедиміновича* (1340–1383) на місці старого дерев'яного. Тоді споруджено *Надбрамну (В'їзну) вежу* та палац з напільної сторони укріплень дитинця, тоді ж закладено й *Стирову* (Свидригайлову) *вежу*. За правління наступних князів Гедиміновичів будівництво

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ

Надбрамна (В'їзна), Стирова (Свидригайлова) та Владича вежі Луцького замку.
Луцький замок. Сучасний вигляд.

тривало. За Вітовта Кейстutowича з'явилася *Владича вежа* (14 м), а мури замкнули кільце між усіма трьома баштами замку. За Свидригайла Ольгердовича Стирову вежу вивищено до рівня Надбрамної (27 м), нарощено стіни, закладено додатковий ряд аркоподібних бійниць для вогнепальної зброї (для їх обслуговування встановлено додатковий ярус дерев'яних галерей). Згодом замок зазнавав перебудов, але загальний вигляд його не змінився.

Серед оборонних споруд Поділля слави неприступної зажила **Кам'янець-Подільська фортеця**. Комплекс її споруд на високому скелястому березі річки Смотрич формувався протягом століть. Турецький мандрівник Евлія Челебі, який подорожував Україною в 1656 р., писав: *«Рівної їй немає не тільки у володіннях польських, але, мабуть, і в чеських, і в Шведській країні, і в державі Голландській, і в горах Німецьких»*.

Перші укріплення споруджено тут ще в 11 ст. Фортеця, або Старий замок, належала до системи укріплень міста – Старий замок був її форпостом. Від кінця 15 ст. до середини 16 ст. тривала модернізація укріплень з повною заміною дерев'яних на кам'яні, потовщенням та підвищенням стін, будівництвом нових веж тощо. У середині 16 ст. Старий замок набув вигляду, близького до сьогоденного.

Кам'янець-Подільська фортеця (нині фортеця має 11 веж, 12-та – Водяна – розташована на березі Смотрича, з фортеці проглядається лише її зруйнований верхній ярус).

У другій половині 15 ст. істотної перебудови зазнала **Хотинська фортеця** – неприступна твердиня в середній течії правого берега Дністра (Чернівецька обл.). Фортеця має потужні мури, товщиною в деяких місцях до 5 м, і п'ять веж. Висота мурів сягає 40 м. Найдавніша мурована частина Хотинської фортеці збудована в 13 ст. Молдовський господар **Штефан III Великий** (1457–1504) збільшив площу фортеці, прибудував нові ділянки мурів тощо. Стіни фортеці стали товстшими, а башти – вищими.

З кінця 14 ст. (від часів князювання на Закарпатті Федора Коріатовича) веде свою історію **Мукачівський замок**. Однією з найпотужніших оборонних споруд була **Білгород-Дністровська (Аккерманська) фортеця**, найдавнішу частину якої збудовано в 13 – першій половині 14 ст. Будівельні роботи тривали до 15 ст. Фортеця стала найбільшою на українських землях: одних тільки веж вона мала 34 (з яких збереглося 26).

Фортеця в Білгород-Дністровському (місто засноване греками як Тіра в останні десятиліття 6 ст. до н.е.).

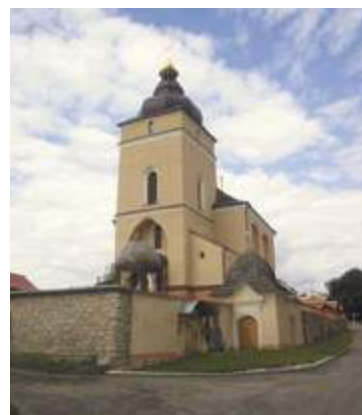
Потреби оборони враховували також під час будівництва культових споруд. Найвідоміший оборонний храм України, найдосконаліший приклад укріпленого храму – **Покровська церква в Сутківцях** на Поділлі (село Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.). Роком спорудження церкви вважають 1476: ця дата була виявлена на одному із дзвонів. Нижній поверх споруди використовували як церкву, верхній – пристосований для оборони.

У церковному будівництві доби відчутне послаблення зв'язків з візантійською архітектурою – натомість посилився вплив європейського будівництва. На західноукраїнських землях, які ввійшли до складу католицьких Польщі та Угорщини, помітний вплив **готичної** церковної архітектури західноєвропейського зразка. Однак готика не набула поширення в українській архітектурі – вона виявлялася здебільшого в архітектурних деталях.

Найдавнішою спорудою, у якій використано елементи готики, є **церква Різдва Богородиці в Рогатині**.

Найяскравіші зразки готичного стилю в церковній архітектурі постали у Львові. Їх вирізняють великі готичні вікна – арки, оформлені вітражами, товсті цегляні стіни та крутосхилий шпичастий дах. Характерними рисами готичного храму є також його видовженість у напрямку «вітар – вхід», вертикальність споруди. Найвідомішою готичною пам'яткою Львова є **Латинський (римо-католицький) кафедральний собор Успіння Божої Матері**, будівництво якого розпочали у 80-х роках 14 ст., і тривало воно впродовж наступного століття. Згодом храм не раз добудовували й перебудовували, тому в його архітектурі помітні елементи й інших стилів, зокрема ренесансу та бароко.

Окрасою Львова є **Вірменський собор Успіння Богородиці**, збудований 1363 р. коштом заможних вірменських купців. Храм – перша львівська споруда, яка, попри пізніші добудови, досить добре зберегла первісний

Церква Різдва Богородиці в Рогатині.

5

1. Латинський (римо-католицький) кафедральний собор Успіння Божої Матері.

2. Вірменський собор Успіння Богородиці.

вигляд. Споруджено собор у традиціях вірменської національної архітектури, проте з давньою галицькою архітектурою пов'язує його хрестобанний план і техніка мурування з тесаного білого каменю.

Використовуючи ілюстрації як експонати, проведіть уявну екскурсію «Замки-фортеці та храми литовсько-польської доби на українських землях». За картою складіть маршрут подорожі від вашого рідного міста/села.

3. Що визначало розвиток образотворчого мистецтва? Якими пам'ятками образотворчого мистецтва уславилася доба?

Українське малярство другої половини 14 – початку 16 ст. розвивалося на основі традицій русько-візантійського малярства часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

До середини 16 ст. розвивалося монументальне малярство – *фрески*. Багато фресок українських майстрів збереглося в пам'ятках, розташованих у Польщі (розписи в каплиці Святої Трійці в Любліні 1418 р. та каплиці Святого Хреста Вавельського замку у Кракові 1470 р.).

Інтер'єр каплиці Св. Трійці в Любліні.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ

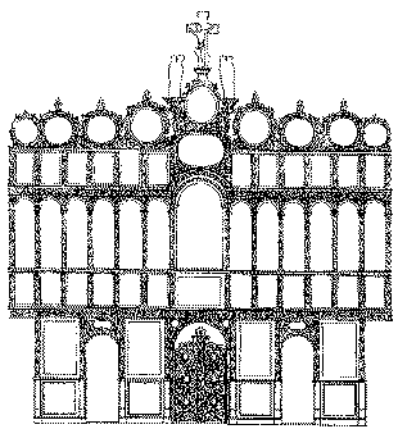
Упродовж 15 – початку 16 ст. активно розвивався провідний жанр тогочасного малярства – **іконопис**. Великою популярністю користувався образ Богородиці. Найкращим його зразком серед збережених є **ікона Богородиці із с. Красова** та **ікона Богородиці з Дмитрівської церкви с. Підгородці**. Популярними були ікони, де в образах святих втілено воїнів-героїв (наприклад, **ікона Юрія Зміборця із Станілі** поблизу м. Дрогобича (кінець 14 ст.) або реальні типи сучасників – селян, міщан, шляхтичів (ікона «Страшний суд»)).

Ікону Богородиці з Дмитрівської церкви с. Підгородці (Львівська обл.) створено в другій половині 15 ст. Вона є зразком перемишльської школи українського малярства. Це найдавніша українська ікона Богородиці з пророками.

1. Ікона Богородиці із с. Красова.
2. Ікона Юрія Зміборця із Станілі.
3. Ікона Богородиці з Дмитрівської церкви с. Підгородці.

У 15 ст. почав формуватися український багатоярусний **іконостас**, що став неодмінним компонентом храму.

Іконостас – стіна, перегородка, що відокремлює вівтар – головне місце у храмі – від центральної частини приміщення, де перебувають віруючі. Складався з одного-двох рядів ікон. Із часом кількість ярусів іконостаса збільшилася до чотирьох. У 17–18 ст. кількість ярусів українського іконостаса могла сягати семи-восьми. Тематика ікон в іконостасі підпорядкована чітким правилам, кожному сюжетові належало певне місце.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ

Сторінка Київського псалтиря 1397 р.

Протягом 14 – на початку 16 ст. розвивалася *книжкова мініатюра*. Серед рукописних книжок, створених у 14–15 ст., наймайстернішими мініатюрами оздоблено **Київський псалтир**. Цю книгу переписав у Києві з константинопольського рукопису 11 ст. на замовлення єпископа Михаїла дяк Спиридоній 1397 р. Київський псалтир має 229 пергаментних аркушів. Оздоблено книжку майже 300 мініатюрами, розміщеними на берегах. Це найрізноманітніші зображення не тільки людей, а й тварин: кіз, ведмедів, коней, волів, різних птахів і риб. Художники надавали перевагу соковитим, свіжим та яскравим барвам.

Що спільного й чим відрізняються пам'ятки образотворчого мистецтва литовсько-польської доби та періоду Галицько-Волинської держави?

Перевірте себе

- Скільки минуло років від будівництва Луцького замку за князя Любарта?
- Виберіть з переліку пам'ятки, створені в другій половині 14 ст. – на початку 16 ст.: • *Десятинна церква в Києві*, • *ікона Юрія Зміборця із Станілі*, • *Михайлівський Золотоверхий собор у Києві*, • *ікона Красівської Богоматері*, • *Кам'янець-Подільська фортеця*, • *Борисоглібський собор у Чернігові*, • *церква-фортеця в Сутківцях на Поділлі*.
- Визначте місце розташування найвідоміших архітектурних споруд доби.
- Дайте відповіді на запитання: • Чим уславився Юрій Дрогобич? Чому вчений увійшов в історію під таким іменем? • Якими були особливості українського містобудування? • Чому не втрачало свого значення будівництво оборонних споруд? • Що характерне для образотворчого мистецтва доби?
- Складіть текст запрошення відвідати інтернет-музей «Архітектурні пам'ятки України в другій половині 14 ст. – на початку 16 ст.».

Що в матеріалах уроку вважаєте найпереконливішим свідченням зв'язку української та європейської культур? Наведіть приклади поєднання європейських і національних традицій. Яку пам'ятку вважаєте символом доби? Чому?

§ 26. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА ВЗАЄМОВІДНОСИНИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 14 – НА ПОЧАТКУ 16 СТ. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 5

НА ПЕРЕТИНІ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Пограйте в гру **«Аукціон»**, присвячену видатним діячам історії України другої половини 14–15 ст. Називайте по черзі імена історичних діячів доби, даючи при цьому коротку характеристику кожному: ким був, коли жив, чим уславився. Виграє той, хто, назвавши історичну постать, не почує іншої пропозиції від своїх однокласників. Ті учні, які під час аукціону повторювалися або називали імена діячів інших періодів чи вигаданих персонажів, вибувають з гри.

1. Що довідуємося з історичних джерел про склад населення українських земель 14 – початку 16 ст. за релігійною та етнічною ознаками?

Прочитайте фрагмент джерела, визначте, про які явища тогочасного буденного життя свідчить уривок?

Мацей Меховський, польський церковний та освітній діяч, у творі «Трактат про дві Сарматії», надрукованому в 1517 р., розповідає: «У Русі багато віросповідань. Є християнська релігія, підпорядкована римському первосвященникові. Вона панує і переважає, хоча представники її нечисленні. Друга віра, руська, яка зберігає грецький обряд, більш поширена й охоплює всю Русь. Третя віра – іудейська; її прихильники, іудеї, – не лихварі, як у християнських землях, а ремісники, землероби або великі купці, які часто тримають у своїх руках громадські побори й податки.

Четверта віра – вірменська, переважно в містах Кам'янці та Львові. Вірмени – досить досвідчені купці, які доходять зі своїми товарами до Кафи, Константинополя, єгипетської Александрії, Алькаїра й країн Індії.

В одязі та церковній службі русини наслідують греків. У них є своє письмо й алфавіт на зразок грецького, дуже з ним подібний. Євреї користуються єврейським письмом і грамотою; займаються також і науками: астрономією та медициною. Вірмени мають свій обряд і своє письмо. Зі святих вони найбільше шанують апостола Фадея, переконуючи, що він навернув вірмен у християнство.

...У руських церквах при богослужінні читають і співають... слов'янською мовою; у вірменських церквах – вірменською мовою; в іудейських синагогах моляться єврейською мовою. Християни ж римського обряду співають, моляться й читають латинською мовою».

Пригадайте, коли та за яких обставин західноукраїнські міста почали активно заселяти німці, вірмени, євреї. • Які звичаї та вірування, форми організації міського життя започатковували іноземні колоністи-переселенці? • На основі уривка з джерела зробіть висновок про етнічний склад населення західноукраїнських міст та ставлення до іновірців.

Від давніх часів зберігаються до сьогодні такі назви вулиць історичного центру Львова, як Руська, Вірменська, Староєврейська. Чому з'явилися ці назви? Про які традиції співжиття представників різних етнічних громад свідчить цей факт?

Працюймо самостійно. Завдання 1. На основі наведених уривків з джерела визначте особливості буденного життя та взаємовідносини населення західноукраїнських земель у релігійній сфері у 14 – на початку 16 ст. .

2. Яку роль відігравала торгівля в буденному житті та взаємовідносинах населення України в 14 – на початку 16 ст.?

Посол Венеціанської республіки Контаріні у своєму щоденнику під 1474 р. залишив такий запис: «Травня 1474 р. ми приїхали до Києва, яким керує один поляк-католик, на ймення “пан Мартин”. Дізнавшись від королівських провідників про моє прибуття, він надав мені помешкання, втім, жалюгідне, як і все там, і прислав чимало продовольства. Саме місто розташоване на

кордоні з Татарією, і сюди з'їжджається чимало купців з хутрами, що їх везуть з Верхньої Русі; об'єднавшись у каравани, вони прямують до Кафи, але часто, немов вівці, бувають захоплені по дорозі татарами...»

Литовський дипломат Михалон Литвин, який перебував в українських землях у середині 16 ст., у книзі «Про норози татар, литовців і москвитян» розповідає: «Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого й надійнішого шляху, ніж стародавня й загальновідома в усіх своїх звивинах дорога, що веде з чорноморського порту, тобто з міста Кафи, через Таврійські ворота (Перекоп) до Гаванської переправи на Борисфені, а звідти через степи – до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Псков, Новгород, Швецію і Данію коштовне каміння, шовк і золоте тканиня, ладан, фіміам, шафран, перець та інші пахощі. Чужоземні купці, які часто мандрують цією дорогою, збираються у валки до тисячі душ, звані караванами, із багатьма навантаженими візками й нав'юченими верблюдами.

Від проходу каравану значні прибутки отримують київські жителі: воєводи, митники, купці, міняйли, човнярі, візники, трактирники й шинкарі... У непоказних київських хатах трапляється не лише достаток, але навіть ряснота плодів, овочів, меду, м'яса, риби; окрім того, вони до такої міри переповнені дорогим шовковим одягом, коштовностями, соболями та іншим хутом і прянощами, що мені самому випадало бачити шовк, який обходився дешевше, ніж у Вільні льон, і перець, дешевший від солі...»

На сторінках найдавнішого опису Львова, автором якого був Мартин Груневер із Гданська, що перебував у місті в 1582–1602 рр., натрапляємо на розповідь: «...Львів... лежить у такому місці, неначе це альтана посеред раю. Я об'їхав пів-Європи, побував у найславетніших містах світу, але в жодному не бачив стільки хліба, як тут щодня приносять на ринок. Тут величезна кількість пива й меду, не тільки місцевого, а й привізного. А вино їм привозять також із Молдови, Угорщини, Греції. Інколи на ринку можна побачити в стосах більше тисячі бочок вина.

У цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх уборах: угорців – у їхніх малих магерках, козаків – у великих кучмах, росіян – у білих шапках, турків – у білих чалмах. Ці всі у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці – у короткому. Кожен, хоч би якою мовою він розмовляв, знайде тут свою мову.

Щотижня буває три торгові дні – по середах, п'ятницях, неділях. ...Але торг тут щодня, бо щоденно прибувають крамарі з усієї Русі, Поділля, з Молдови та Валахії. Отже, щодня знайдеш тут різні товари, які тільки можна придумати».

- Що вражало чужинців у буденному житті Києва та Львова? Які товари продавалися на базарах? • Як розвиток торгівлі позначався на добробуті мешканців міст?

Як ви гадаєте, чи пов'язана торгівля, що вирувала в українських містах, з толерантністю традицій співжиття та віротерпимістю, на які звертали увагу мандрівники? Відповідь обґрунтуйте.

Працюймо самостійно. Завдання 2. На основі джерел зробіть висновок про значення торгівлі в буденному житті мешканців українських міст.

3. Які особливості буденного життя українців кінця 15 – початку 16 ст., пов'язані з походами ханських орд та султанських військ, засвідчують джерела?

Малюнок з угорської хроніки 15 ст. з умовною назвою «Ординці ведуть полонених».

Зажурилась Україна,
 Бо нічим прожити,
 Витоптала орда кіньми
 Маленькі діти,
 Котрі молодії –
 У полон забрато;
 Як заняли, то й погнали
 До пана до хана.
 Годі тобі, пане-брате,
 Грінджоли малювати,

Бери шаблю гостру, довгу
 Та йди воювати!
 Ой ти станеш на воротях,
 А я в закаулку,
 Дамо тому стиха лиха
 Та вражому турку!
 Ой ти станеш з шабелькою,
 А я з кулаками,
 Ой щоб слава не пропала
 Поміж козаками.

- Порівняйте зміст народної пісні з малюнком із тогочасної хроніки. Яким реаліям життя українців кінця 15–16 ст. присвячено обидва твори? • Які слова іншомовного походження, що стосуються цих подій та явищ, знаєте? • Якими рядками з народної пісні можна прокоментувати малюнок? • Про яку нову суспільну верству йдеться в народній пісні? Яку роль представникам цієї верстви відведено в пісні? • Висловте припущення, як змальовані в пісні реалії життя, пов'язані з виникненням цієї верстви?

Працюючи в групах, поміркуйте, про що свідчать такі факти: 1) слово «козак» – тюркського походження; так само тюркського походження слова «кіш», «майдан», «отаман», «осавул», «товариш», «джура», «бунчук», «булава», «пернач», «курінь», «шаровари»; 2) елементом традиційного чоловічого українського костюма були широкі штани – *шаровари*, запозичені в народів Сходу. Чи можна твердити, що, навіть ворогуючи, народи постійно взаємозбагачуються і, зрештою, це взаємозбагачення – найцінніше для майбутнього? Відповідь обґрунтуйте.

Працюймо самостійно. Завдання 3. Визначте, про які події та явища буденного життя кінця 15 – початку 16 ст. свідчать джерела цього пункту. Викладіть власні міркування про ті зміни, що сталися в повсякденні мешканців українських земель у зазначений період.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ
 ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
 ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ

5

Поставте собі оцінку за урок, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (завдання 1–3) – від 1 до 3 балів; так само від 1 до 3 балів оцініть свою участь в обговоренні в парах (максимальна оцінка за урок – 12 балів).

Що, на вашу думку, визначає буденне життя? Чи швидко в ньому відбуваються зміни? Чому? Що змінилося в повсякденні мешканців українських земель 14 – початку 16 ст., порівнюючи з добою Київської Русі та Галицько-Волинської держави? Які традиції збереглися до сьогодні?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ З ТЕМИ

ДАТИ ТА ПОДІЇ

1. Складіть *літопис* найважливіших подій нашої історії другої половини 14 – 15 ст.
2. Встановіть, чи були сучасниками:
  - А. Князь Любарт і польський король Казимир III Великий.
  - Б. Князь Свидригайло і князь Володимир Ольгердович.
  - В. Князь Костянтин Острозький і князь Свидригайло.
  - Г. Великий князь литовський Вітовт і кримський хан Менглі-Гірей.
  - Д. Князь Олелько Володимирович і князь Свидригайло.
  - Е. Король Ягайло і князь Федір Коріатович.

ПРИЧИНИ, СУТНІСТЬ, НАСЛІДКИ ПОДІЙ

3. Роздивіться ілюстрації. Які події зображено на них? Назвіть події, що передували зображеним. Використовуючи історичні джерела підручника, придумайте короткі оповідання до поданих ілюстрацій.

4. Використовуючи наведені рік та місце, визначте подію, стисло сформулюйте історичне значення кожної.

А 1385 р., Крево.	В 1471 р., Київ.
Б 1435 р., Свята.	Г 1482 р., Київ.

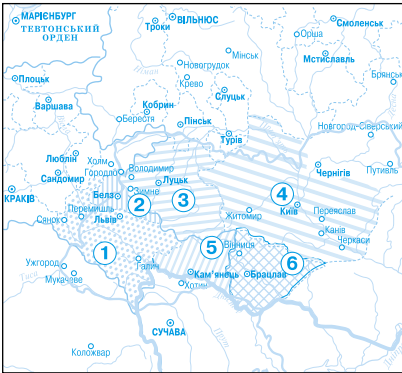
ІСТОРИЧНА КАРТА

5. Дайте відповіді на запитання до картосхем.
  - Якими цифрами позначено воєводства на українських землях, що перебували у складі Королівства Польського наприкінці 15 ст.? (*картосхема 1*)

- Коли правитель держави, територію якої заштриховано на карті, визнав васальну залежність від Османської імперії? (картосхема 2)
- Якими цифрами позначено українські землі, що перебували у складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Молдавського князівства в середині 15 ст.? (картосхема 3)

Картосхема 1

Картосхема 2

Картосхема 3

ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

6. Які поняття та терміни з перелічених нижче є обов'язковими в розповіді про соціальний устрій та господарське життя в Україні в другій половині 14–15 ст.:

- *війт*, • *воєводство*, • *гуманізм*, • *думи*, • *іконостас*, • *книжкова мініатюра*, • *кріпацтво*, • *магістрат*, • *пани*, • *панщина*, • *«похожі» селяни*, • *татари*, • *фільварки*, • *цех*, • *шляхта*, • *яничари*, • *ясир*, • *галери-каторги*, • *гетьман*, • *магдебурзьке право*, • *султан*, • *хан*?

Свій вибір поясніть.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ

ІСТОРИЧНА ОСОБИСТІТЬ

7. Роздивіться галерею портретів діячів історії України. Які події з історії України пов'язані із зображеними історичними діячами? Назвіть тих, хто стосується історії литовсько-польської доби другої половини 14–15 ст. Як їхня діяльність вплинула на долю українських земель?

8. Про кого із зображених на ілюстраціях історичних діячів висловився легат Папи Римського? *«[Він]...може бути названий кращим воєначальником нашого часу... У себе вдома він благостивіший за Нуму, відвагою не поступиться Ромулу. Єдине, чого йому бракує до інших дарів духа і видатних чеснот, це те, що він схизматик, і якби його вдалося повернути до лона святої матері-церкви, за ним потяглося б безконечне число люду, наскільки багато серед своїх важить його ім'я і авторитет».*

- Підготуйте розповідь про цього історичного діяча.

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

9. Установіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначених подій.

А. *«Княжата Коріатовичі, прийшовши в Подільську землю, увійшовши в приятнь з отаманами, почали Подільську землю від татар боронити й баскакам данину перестали давати».*

Б. *«...Бажаючи припинити існування князівства Київського, не посадив уже там Семенового сина, а посадив воєводу з Литви Мартина Гаштовта, ляха, якого не хотіли кияни прийняти не тільки тому, що не був князем, а більше тому, що він був ляхом; однак, будучи примушені, погодилися».*

В. *«...Великий князь московський узяв град Смоленський. Король Сигізмунд... послав свого великого воєводу, славного і великорозумного гетьмана князя Костянтина Івановича Острозького... Самі себе не щадили, і проти великої ворожої армії стали, і вдарили, і багатьох людей війська того вразили, і погубили вісімдесят тисяч, а інших живими в полон узяли».*

Г. *«Року Божого 1339 померла згадана королева пані Анна, а наступного року, коли Болеслав, син мазовецького князя Тройдена, одностайно*

обраний русинами князем і паном, був знищений з допомогою отрути, бо прагнув змінити їхнє право на віру, Любарт, син литовського князя Гедиміна, захопив це Руське князівство, до котрого потім року Божого 1349 король Казимир вступив з потужним військом і цілком опанував ним, разом з усіма містами і замками; Любарту ж він з власної доброї волі відступив тільки єдине місто Луцьк з його повітом.

Д. «Поляки зібрали сейм... і на тому сеймі вирішили узяти собі госуда-рем на королівство великого князя Ягайла... І архієпископи і єпископи все і вся рада польська зустріли з процесіями великого князя Ягайла перед містом Краковом, і там його вітали, і прийняли, і проводили його з ша-ною, і з веселістю великий у замок, у костьол святого Станіслава. І там Ягайло, увійшовши в церкву, прийняв римську віру і хрестився, і дали йому ім'я Владислав, і потім його коронували, і королеву Ядвігу дали йому в дружини».

Е. «...Була битва велика між Литвою та Москвою на річці Ведроши, де Москва побила Литву та багато панів у полон узяла... У той же рік московський цар побрав війною усю Чернігово-Сіверську землю, з головни-ми містами: Брянськ, Стародуб, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Черні-гів, Путивль – та інших 60 міст було взято...».

Є. «Король Ягайло, будучи в Києві, дав привілей волинським громадянам, щоб їм у вірі ніхто насильства не чинив, церквам православним не пакос-тив і до своєї віри їх не примушував. Свидригайло вигнаний був з князів-ства Литовського, і посадив король Ягайло на його місце Жигмонта Кейстутовича, Вітовтового брата, а Свидригайла руські князі посадили на князівство Київське, і Смоленське, і Вітебське й ін. Свидригайло ж, як неспокійний, не переставав війни вести з навколишніми, з Литвою...».

Ж. «Тієї ж весни пішов князь Вітовт на Поділля, а князь Володимир Ольгердович тоді був у Києві і не хотів покоритися князеві Вітовтові. І вели-кий князь Вітовт, пішовши, взяв Житомир, і прийшов до нього князь Володи-мир, і князь Вітовт відняв у нього Київ і дав йому Копил, а в Київ посадив Скиргайла. А сам Вітовт пішов на Подільську землю, а Скиргайлові велів піти на Черкаси і на Звенигород. І князь Скиргайло, з Божою поміччю і за повелінням князя Вітовта, Черкаси взяв і Звенигород, і повернувся в Київ».

10. З якого документа наведено фрагмент?

«Урядником призначаються тільки католицької віри і підвладні свя-тій римській церкві. Також і всі постійні уряди земські, які є посади, каштелянства, жалуються тільки сповідникам християнської [като-лицької] віри і до ради нашої допускаються і в ній присутні, коли обгово-рюються питання про благо держави, бо часто різниця у вірах приводить до різниці в думках, і виявляються через це відомими такі рішення, яким належить у таємниці бути збереженими».

11. Роздивіться ілюстрації із зображенням історичних пам'яток. Де, коли, за яких обставин, навіщо (для кого, для чого, на честь кого, чого) було створено наведені твори архітектури та образотворчого мистецтва?

Що знаєте про їхнє призначення? Що собою являла архітектурна споруда зовні, яка вона всередині? Зробіть висновок про рівень розвитку культури.

5

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ

12. Уявіть, що ви стали учасником засідання комісії із затвердження назв вулиць м. Києва. Розіграйте обговорення назв, пов'язаних з литовською добою. Свою позицію в цій справі аргументуйте історичними фактами. Розіграйте зустріч двох киян, які жили в другій половині 14 ст.

